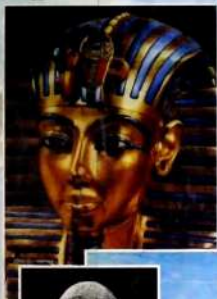

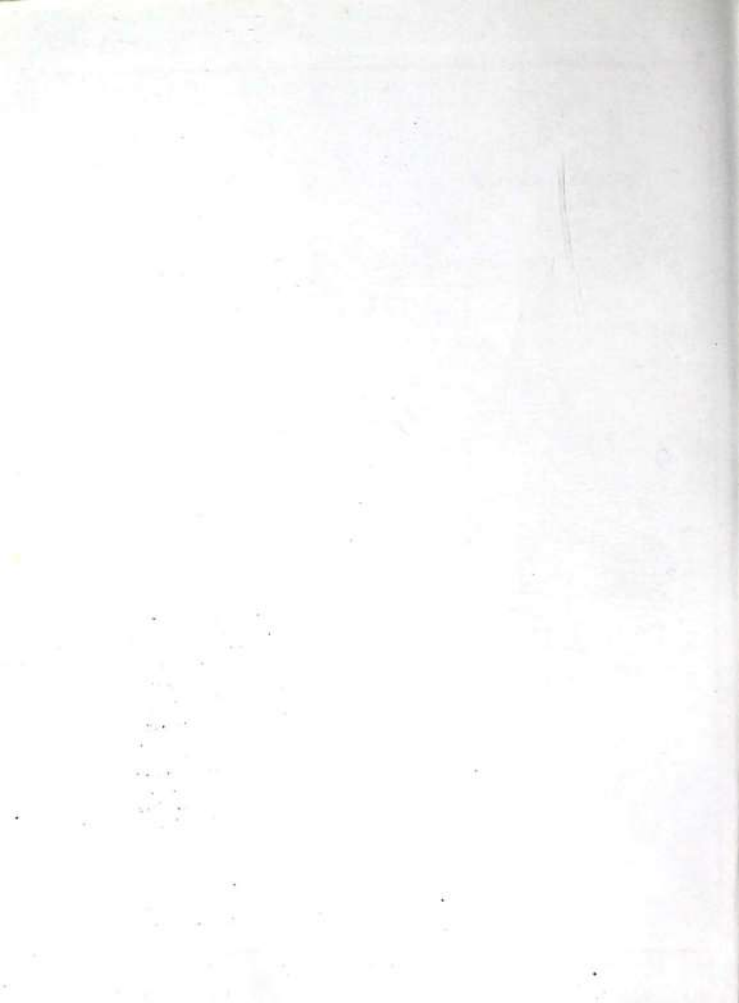
Т. Чоротегин, Ө. Осмонов,
Т.Өмүрбеков, Б.Нурунбетов

Байыркы дүйнө тарыхы

6

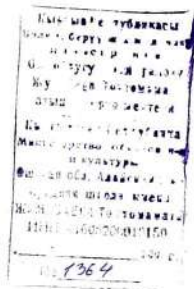

Т. К. Чоротегин, Ө. Ж. Осмонов,
Т. Н. Өмүрбеков, Б. А. Нурунбетов

БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨ ТАРЫХЫ

6-класс үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим,
илим жана жаштар саясаты министрлиги бекиткен*

Бишкек «Учкун» 2007

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0)я721
Б 18

Окуу китеби КР Илимдер Улуттук академиясынын корреспондент мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор *Ө. Ж. Осмоновдун* жетекчилиги менен даярдалган.

Б 18 Т. К. Чоротегин, Ө. Ж. Осмонов, Т. Н. Өмүрбеков, Б. А. Нурунбетов. -
Байыркы дүйнө тарыхы. Орто мектептин 6-кл. үчүн окуу китеби. —
Б.: «Учкун», 2007. — 256 б.

ISBN 978-9967-428-35-5

Усулдук кенешчиси — академик Үсөн Асанов атындагы
Нарын облустук мектеп-лицейинин директору,
доцент *А. С. Мырзакматова*.

Б 4306020600-07

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0)я721

ISBN 978-9967-428-35-5

© Т. К. Чоротегин, Ө. Ж. Осмонов,
Т. Н. Өмүрбеков, Б. А. Нурунбетов,
2007
© Кыргыз Республикасынын
Билим, илим жана жаштар
саясаты министрлиги, 2007.
© «Учкун» ААК, 2007.

ОКУУЧУЛАРГА

Ардактуу окуучулар. Силер 5-класстан Кыргызстан тарыхынын киришүү курсун окуп, тарых сабагы, анын мааниси жөнүндө түшүнүк алдыңар. Кыргызстандын тарыхы — Дүйнө тарыхынын бир бөлүгү экендигин да билип калдыңар. Бүгүндөн баштап Дүйнө тарыхынын алгачкы баскычы болгон — Байыркы дүйнө тарыхын окуп-үйрөнүүгө киришесиңер. Бул китептен силер алгачкы коомдук түзүлүштөгү адамдардын жашоо-тиричилиги, өндүрүштүн өнүгүшү, тап коомунун жана мамлекеттердин пайда болуп, өнүгүшүнүн өзгөчөлүктөрү менен таанышасыңар. Байыркы Чыгыш, Байыркы Египет жана Байыркы-Рим цивилизацияларынын өтө кызыктуу окуялары боюнча билим ала-сыңар.

Эмесе силерге Байыркы дүйнөнүн көп кырдуу, көп сырдуу, ары кызыктуу тарыхын окуп үйрөнүүдө ийгиликтерди каалайбыз.

МУГАЛИМДЕРГЕ

Урматтуу мугалимдер. Дүйнө тарыхы боюнча окуу китептери Кыргызстанда биринчи жолу жазылып атат. Буга чейин бул сабак боюнча окуу китептери Москвадан даярдалып, бизде алар которулуп окутулуп келгени Сиздерге жакшы белгилүү. Ал китептерде Европа өлкөлөрүнө көбүрөөк басым жасалып, т. а. евроцентризм идеясы, таптык, формациялык окуу үстөмдүк кылчу. Кыргызстандын окумуштуу-педагогдору Дүйнө тарыхы боюнча окуу китептерин даярдоодо Европа өлкөлөрү менен катар Азия континентинин тарыхына да көбүрөөк көңүл бурууга, тарыхты жазууда жаңы принциптерди жетекчиликке алууга, дүйнөлүк окуяларды Кыргызстан тарыхы менен байланыштырууга аракет жасашууда.

Бул окуу китеби программага ылайык 34 саатка эсептелип жазылды. Бүгүнкү күндө биздин мектептерде иштеген кесиптештери-биздин билими, усулдук деңгээли бир кыйла жогорулады. Муну эске алуу менен окуу китебин жазууда тарыхый окуяларды вертикалдуу жана горизонталдуу чагылдыруу ыкмаларын айкалыштырып пайдаландык. Ушуга байланыштуу окуу китебинин Байыркы Чыгыштын тарыхына арналган бөлүмүн чоң темаларга гана бөлүп, аларды окуу планына ылайык майда темаларга бөлүп окутуу, ар бир сабак үчүн суроолорду түзүү жагын мугалимдердин эркине койдук. Бул бөлүмдүн ушундай ыкма менен берилиши мектептеги кесиптештерибиздин чыгармачыл эмгегине, алардын интерактивдик ыкмаларды кеңири пайдаланышына өбөлгө болот деген ишеничтебиз.

Бул китепти даярдоодо Байыркы дүйнө тарыхы боюнча буга чейин чыккан окуу китептери пайдаланылды.

Окуу китебин жакшыртуу боюнча сунуштарды, сын-пикирлерди Кыргыз билим берүү академиясынын тарых бөлүмүнө жөнөтсүңүздөр болот.

Бишкек ш.
Эркиндик гүлбагы, 25

КИРИШҮҮ

Тарых — «жашоо-турмушка окутуучу».

Ооба, тарых чындыгында эле жашоого, жакшы жашоонун жолун таба билүүгө, бардар турмуш курууга окутат. Адеп алгачкы адам баласы пайда болгондон берки адамзат коомунун өсүп-өнүгүүсүнүн тарыхы ар бирибиз үчүн баа жеткис чоң сабак экени анык. Кыйла миң жылдыктарды, кылымдарды өз ичине камтыган бүткүл дүйнөлүк тарыхый процесстин жүрүшүндө көптөгөн окуялар болду. Кээде коомдун өр тартып өнүгүүсү тездесе, кээде кейиштүү көрүнүштөр көбөйүп, келечекке терс таасир этип турду. Бирок айбанаттардан аң-сезимдүүлүгү менен кескин айырмаланган адамдар гана жаратман күч катарында баардык кыйынчылыктарды жеңе билип, улам жаңы нерселерди жаратып жакшырган коомду куруп келет. Өткөн тарыхтын ар бири ири баскычындагы ийгиликтер менен кетирилген кемчиликтерди иргей билүү алга карай ар бир жарандын, атуул бүтүндөй бир өлкөнүн туура жол тандоосунун ачкычы. Андыктан ар бирибиз бала чагыбыздан тарыхты жакшылап окуп үйрөнүүбүз зарыл. Тарых «биз кимбиз? Биз кандайча жаралдык? Биз кайда бара жатабыз? Келечекте бизди эмнелер күтүп жатат?» деген маанилүү суроолорго жооп табууга жардамдашат. Мындай бир байыркы уламыш бар. Анда Ариадна аттуу укмуштай акылдуу каныке кыз (падышанын, хандын кызы) жөнүндө аңгеме айтылат. Ал жашаган аралда бөлмөлөрү, өткөөлдөрү, тосмолору өтө көп имарат болуптур. Аны лабиринт деп аташкан. Лабиринттин ичинде желмогуз жашачу.

Бир күнү аралга андагы адамдарды желмогуздан куткарууну каалаган баатыр жигит сүзүп келет. Ашкан акылдуу Ариадна жаш баатырга сыйкырдуу түрмөктү тартуулайт. Жигит лабиринтке киргенде артынан жандырган түрмөктүн жиби лабиринттин баардык булуң-бурчтарын жана баш адашчу ийри-буйру жерлерин аралап өтөт. Баатыр желмогузду өлтүрөт да, андан соң Ариаднанын жибинин жардамы менен эч адашпай сыртка чыгып келет. Тарых дагы дал ошол түрмөк жиптей татаал тагдырга кабылганда, кысталыш учурда жол табууга көмөктөшөт.

Тарых — бул бардык адамдардын, адамзаттын өткөндөгүсү. Өткөндүн өзү окуялардын, адамзаттын тагдырларынын, маданияттарынын чиеленишип чырмалышы сыяктуу — анык тарыхый лабиринт. Арийне, өткөн тур-

муш гана тарых аталбастан, аны окуп үйрөнүүчү илим дагы тарых деп аталат. Ал эң эзелки ата-бабаларыбыз — алгачкы адамдар жер бетинде жаралган мезгилден тартып биздин күндөргө чейинки адамзаттын басып өткөн жолун айрып билүүгө көмөк көрсөтөт. Биздин бүгүнкү күнүбүз дагы эртенки тарых экени талашсыз. Тарыхты биз, адамдар жаратабыз.

Демек, силер дагы тарыхтын ажырагыс бөлүкчөсү, жаратуучусу экениңерди эсиңерден чыгарбашыңар керек. Эмесе, окуу китебин колго алып, тарыхтын жашыруун сырларынан өз жолуңарды издөөгө белсенип киришкиле. Силер байыркы баатыр бабалардын учугун улоочу урпактарысыңар!

Байыркы дүйнө тарыхы — дүйнө тарыхынын бир бөлүгү.

Тарых мезгилдердин тизмеги сыяктуу өнүгөт. Мезгил бул убакыттын өтүшү. «Убакыт дегениң учкан куш» деген накыл кеп бар элде. Убакыт көз ирмемдей тез өткөн сайын улуу муундардын жасаган иштери урактар үчүн тарыхый мураска айланат. Мезгилди өткөн замандардан азыркы учур аркылуу келечекти көздөй агып өткөн чоң дайрага салыштырууга болот. Эң чоң кеме дагы андай дайраны башынан аягына чейин эч жерге токтобой сүзүп өтө албасы бештен белгилүү эмеспи. Адамдар дайраны кемелер кыйналбай сүзүп өтүшү үчүн ыңгайлуу аралыктарды чектеп, жээктерине кеме токтоочу жайларды курат.

Окумуштуулар дагы тарыхтын жүрүшүн чоң-чоң мезгилдерге жана доорлорго бөлүшөт. Алгачкы адамдар пайда болгондон тартып шаарлар, мамлекеттер жана жазуу жаралганга чейинки мезгил *тарыхтын алды, таң заары же алгачкы коомдук тиричилик* деп аталат. Тарыхтын өзү төмөнкүдөй төрт чоң мезгилге бөлүнөт: *Байыркы дүйнө тарыхы, Орто кылымдар тарыхы, Жаңы мезгил тарыхы, Соңку тарых.*

Байыркы дүйнөнүн тарыхы бул адамдардын алгачкы ата-бабаларынын келип чыгышынын, жамааттарынын, адамзат коомунун, өндүрүштүн, маданияттын жана мамлекеттеринин калыптанышынын тарыхы. Алгачкы адамдардын бабалары болжолу мындан 2,5 миллион жыл мурда жаралса, азыркыдай аң-сезимдүү адамдар болжол менен 40 миң жыл илгери пайда болот. Алар мындан 10 миң жыл мурда, неолит доорунда өндүрүштү өздөштүрүүгө өтүшкөн. Ал эми б.з.ч. III миң жылдыктын башында

Байыркы Чыгыштагы алгачкы мамлекеттер түзүлөт. Кийинчерээк Жер Ортолук денизинин түндүк жээктеринде да адепки мамлекеттер түптөлгөн. Алардын жашоосу жалпы жонунан алганда б.з. V кылымына чейин созулган. Демек, силер Байыркы дүйнө тарыхынан ошол окуяларды ирээти менен окуп үйрөнөсүңөр.

Тарыхый булактар.

Адам баласынын өткөндөгү турмушу тууралуу кабарды биз тарыхый булактардан табабыз. Алар байыркы ата-бабалар жараткан буюмдар, курган курулуштар, туракжайлар, жазуу-сызуулар болушу мүмкүн. Ошолорго таянып окумуштуулар тарыхты жазышат.

Буюм түрүндөгү маалымат-эстеликтерди издеп табуучу илим *археология* деп аталат. Көрүстөндөрдү, байыркы адамдардын турактарын, эски шаар, кыштактардын урандыларын атайын ыкма боюнча казып изилдегенде археологдор эң эзелки эмгек куралдарын, курал-жарактарды, адамдардын, малдын сөөктөрүн, идиштерди ж.б. табышат. Алар баалуу *тарыхый булактар* болуп эсептелет. Тарыхый булактардын өтө маанилүү кийинки түрү *жазуу түрүндөгү эстеликтер*. Адамдар адегенде аска беттерине сүрөт сымал жазууну чегишкен, кийин чопо, таш такталарга, ийленген териге, кайыңдын кабыгына, акыры кагазга ар кандай тамгаларды ойлоп таап жаза башташкан (пиктография, иероглиф, шынаа түрүндө ж.б. тамгалар). Жазуу мындан 5 миң жыл мурда ойлонуп табылган. Жазуу эстеликтерде кызыктуу маалыматтар абдан арбын.

Ар түркүн элдердин ата-тегин, келип чыгышын, үрп-адаттарын, каада-салттарын, маданиятын окуп үйрөнө турган илим *этнология* жана *этнография* деп аталат.

Жогоруда аталган тарыхый булактардын баардыгы, байыркы дүйнө тарыхын калыбына келтирүүгө кызмат кылат.

Тарыхтагы жыл эсеби.

Тарыхты окуп үйрөнүүдө тигил же бул окуянын качан болгонун, кайсы окуя мурун же канча убакыт кийин болгонун билүү маанилүү. Же болбосо улуу инсандын качан жашаганы, кайсы бир шаардын, мамлекеттин качан түзүлгөнү бизди сөзсүз кызыктырат. Мезгилдик чен-өлчөмдөрсүз тарыхты өздөштүрүү өтө кыйын.

Ошондуктан окумуштуулар өткөндү, тарыхый окуяларды ирети менен белгилүү тартипте убакыттарга тизмектешет. Мындай убакыттык ырааттуулук *хронология* деген түшүнүктү жараткан. «Хронология» деген сөздүн өзү байыркы грек тилинен которгондо «убакыт жөнүндө илим» деген маанини билдирет. Он жыл он жылдыкты, жүз жыл жүз жылдыкты же бир кылымды түзөт. Демек, миң жыл миң жылдыкты түзөөрү белгилүү.

Күндөлүк турмушта ар бирибиз убакыттын өтүшүн календарь боюнча күн, жума, ай, жыл санап эсептейбиз. «*Календарь*» латынча «календариум» деген сөздөн келип чыккан, жана «карыздоо китепчеси» дегенди билдирет. Себеби Байыркы Римде насыя акча алган киши карыздын үстөгүн ар айдын алгачкы күнүндө — календыда төлөөгө милдеттүү болгон. Алар карызды чаташтырып албас үчүн календарь түзө башташат. Календардын пайда болушу алгачкы мамлекеттердин келип чыгышы менен байланыштуу. Адегенде убакыт асмандагы айдын жылышына жараша эсептелчү. Кийинчерээк *күн календары* адеп Байыркы Египетте ойлоп табылат. Ал эми эң эле так календарды Борбордук Америкадагы байыркы майя эли түзгөн.

Азыркы календардын өзөгүн күн жылы түзөт. Күн жылы — бул Жер планетасынын Күндүн айланасында аны бир жолу айланып чыгуусунун убакыты, узактыгы. Ал убакыт 365 күнгө жана ага кошумча болжол менен 1 саатка барабар.

Азыркы учурдагы биз колдонгон календардын жыл Христостун туулган жылынан башталат. Бул жыл эсеби *христиандык же биздин заман* деп аталат. Кээде аны *жаңы заман* деп да атап коюшат.

Шарттуу түрдө Иисус Христос туулган биринчи жылга чейинки болгон окуялар *биздин заманга чейинки* (б.з.ч) мезгилге тиешелүү делинип эсептелет. Мисалы, Перси падышасы Кир Пни орто азиялык сактардын ханышасы Томирис б.з.ч. 530-жылы жеңген. Ал эми б.з. 476-жылы Батыш Рим империясы кулаган.

Цивилизациялар жана анын курамдык бөлүктөрү.

Цивилизация түшүнүгүн мындан эки кылымдан ашуун убакыт мурда, т.а. XVIII кылымда француз агартуучулары илимге киргизишкен. Бул түшүнүк алардын ою боюнча эркиндик, акыйкаттык үстөмдүк кыла турган адам укугу корголгон жарандык коомду билдирмек. Бирок көп өтпөй ага башкача да маани да бере башташат.

Азыркы учурда аталган түшүнүк кош мааниде колдонулууда. Алардын биринчиси дүйнөлүк цивилизациялар түшүнүгү, экинчиси жергиликтүү цивилизациялар түшүнүгү. Дүйнөлүк цивилизация — бул жалпы адамзат тарыхынын бир этабы. Ага адамдардын муктаждыктарынын, жөндөмүнүн, билиминин, иш билгилигинин жана кызыкчылыктарынын белгилүү деңгээли мүнөздүү. Ошондой эле ар бир дүйнөлүк цивилизациянын өзүнө ылайык курамдык бөлүктөрү: өндүрүштүк ыкмасы, саясий түзүлүшү жана коомдук мамилелери, маданияты болот. Дүйнөлүк цивилизациялардын алмашуусу — тарыхый прогресстин илгери жылуусу, адамзаттын өнүгүүсү дегендик.

Жергиликтүү цивилизациялар айрым бир өлкөнүн, өлкөлөрдүн топторунун, тагдырлаш элдердин маданий-тарыхый, этностук, диний, экономикалык жана географиялык өзгөчөлүктөрүн билдирет. Ар бир жергиликтүү цивилизацияга өзүнө таандык өзгөчө белгилер, дүйнөлүк цивилизациянын алкагындагы өнүгүүнүн өзүнчө жолу мүнөздүү. Цивилизациялар акырындап эволюциялык жол менен өнүгүп отурат.

Акыркы жылдарда тарых илиминде цивилизация түшүнүгүнө көбүрөөк көңүл бөлүнө баштады. Тарыхты окуп үйрөнүүнүн мындай ыкмасы адамды алдыңкы планга коюп, ага артыкчылыкты ыйгарат. Адам тарыхтын анык жаратуучусу экенин ачык айтат. Айтмакчы, латын тилинде цивилизация жарандык (граждандык) коом дегенди билгизет. Кээде аны сөздүн тар маанисинде маданияттуу киши, коом деген түшүнүк маанисинде да колдонушат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Тарых эмне үчүн «жашоо турмушка окутуучу» деп эсептелет?
2. Дүйнө тарыхы кандай мезгилдерге бөлүнөт?
3. Байыркы дүйнө тарыхына кандай окуялар мүнөздүү?
4. Байыркы дүйнө тарыхы эмнени үйрөтөт?
5. Тарыхый булактарга мүнөздөмө бергиле.
6. Тарыхтагы жыл эсебин чечмелегиле.
7. Цивилизациялар жөнүндө эмнени билесинер?

АЛГАЧКЫ КООМДУК
ТҮЗҮЛҮШТӨГҮ АДАМДАРДЫН
ЖАШОО-ТИРИЧИЛИГИ

1

Бул бөлүмдө адамдардын ай-банаттар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгышы, алгачкы адамдардын үйүрү, адам коомунун калыптанышы, эзелки адамдардын эмгек куралдары, диний ишенимдери жөнүндө баяндалат.

Урук жамааты, эмгек куралдарынын өркүндөшү, дыйканчылыктын, мал багуунун жана кол өнөрчүлүктүн пайда болушу, алгачкы общиналык коомдон цивилизацияга өтүү өзгөчөлүктөрү да ушул бөлүмдө окутулат.

§ 1. АДАМ КООМУНУН КАЛЫПТАНЫШЫ

Адамдын пайда болушу.

Адамдардын айбанаттар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгышы. Адамдын мекени. Алгачкы жамааттык доор — адамзаттын тарыхындагы өтө узакка созулган мезгил. Адамдын жаралышы жана калыптанышы акыркы жылдардагы археологиялык табылгаларга караганда мындан 2,5 — 3 миллион жыл илгери башталып, адамзат тарыхынын 90 проценттен ашыгын ээлейт. Ал кезде байыркы адамдардын жашоосу эң жупуну болчу. Анткени өндүргүч күчтөрдүн өнүгүү денгээли төмөн, эмгек куралдары начар эле. Адамдар топтолуп чогуу жашоого жана эмгектенүүгө мажбур болушкан. Андай топторду адамдардын үйүрү деп коюшат. Барган сайын көбүрөөк эмгектенүүнүн натыйжасында адам сымал маймылдан адам баласы келип чыгат. Алгачкы адамдардын мекени көбүн эсе Чыгыш, Түштүк-Чыгыш Африка, Азиянын түштүгү болгон. Ал аймактардан эзелки кишилердин сөөктөрү, эмгек куралдары жана турактары табылган. Борбордук Азияда болсо мындай процесс мындан кеминде 1 миллион жыл мурда башталганы анык. Дал ушул учурда Кыргызстандын айрым жерлерин алгачкы кишилер жердей башташканы белгилүү. Алар суукка чыдамы жок болгондуктан, жаратылышы катаал жерлерге жашай алышмак эмес. Ошондуктан эзелки кишилер адегенде жанга жайлуу жылуу өлкөлөрдө байыр алып, тукум улашкан. Байыркы адамдардын сырт келбети көбүнчө маймыл кебетеленип турчу. Азыркы адамдардан алар мээсинин чакандыгы, салаңдаган кабагы, эгинин кыскалыгы, орсойгон тиштери, жазы жалпак таноосу, чон мурду, өңүнүн сертиги менен айырмаланган. Эткээлрээк келип, денеси да салмактуу, булчуңдары чон эле. Саал бүкүрөйүп алып, секирген сыяктуу басышчу. Узун колдору тизесинен ылдый түшүп турчу. Айтор, эзелки кишилердин өң-кебетесинде али айбанаттардын түспөлү үстөмдүк кылган. Адамдар сүйлөшкөндү билбегендиктен, жаныбарлардай үн алышып, ойлорун бири-бирине жандап түшүндүрүшчү.

Байыркы тарых башатында адамдардын кичинесинен чоңуна чейин бири калбай баардыгы тең эртеден кечке жегенге жарактуу жер-жемиштерди, мөмөлөрдү, тамырларды жыйнашчу.

Миллион жыл мурда жашаган байыркы адам. Биздин убактагы сүрөт.

Питекантроп. 400 миң жыл мурда жашаган алгачкы адам.

Эзелки адамдардын эмгек куралдары жана кесиптери.

Акырындап адамдар курал-жарактарга муктаж боло башташкан. Андай жарак-жабдыктарды алар адегенде таштан жасашат. Миздүү, учтуу таштын сыныгынан жасалган жупуну эмгек куралдары: кескичтер, кыргычтар ж. б. адамдардын жашоосун кыйла жеңилдеткен. Таш куралдар менен өсүмдүктүн тамырын казып алышчу, мөмө-жемиштерди кесип майдалашчу, айбанаттардын, балыктын этин бөлүштүрүшчү, терилерди кырып тазалашчу. Кийин союл, таяктар дагы курал катары колдонулуп, адамдын аң уулоо мүмкүнчүлүгүн кыйла арттырган. Бирок мындай эмгек куралдарын адамдар гана жасай алышкан. Бул анын башка жан-жаныбарлардан башкы артыкчылыгы болгон.

Окумуштуулардын ою боюнча, адамдар аңчылык кылууну жырткыч жаныбарлардан үйрөнүшкөн. Эң эзелки заманды элестетип көрөлүчү. Арстан маралга кол салды дейли. Ал маралды жара тартып сүйрөп кетүүгө ашыгат. Муну байкап калган аңчылардын жоон тобу туш тараптан коркунучтуу жырткычка жашырынып жакын келишет. Алар кулак тундура кыйкырып союл менен айбат кылышат, арстанды таш баранга алышат. Ал эми жырткыч болсо ыркырап, жемин мыкчыган тырмагын бошотуп жер чапчыйт, азуусун жанып, ачуулуу көзүнөн жалын чачат. Эгерде арстан маралды кууп жүрүп чарчап калса же ысык канга моокумун кандырганга үлгүрсө, анда адамдар менен арбашпай четке чыга берет. Ошондо арстандан ашкан эт аңчылардын эңчисине тиет. Кээде кишилер кайберенди кууп жүрүп жарга такашкан, алдын ала камдалган аңга, орго түшүрүшкөн, аксак-тексегин жыга чаап алышкан.

Бара-бара адамдар от жакканды үйрөнүшөт. Бир кезде чагылгандан от тутанып, ай-талааны өрт каптап, адамдын өмүрүнө коркунуч келтирсе, кийин от ага кызмат кылды. Оттон баары коркот: канаттуулар жана жырткычтар дагы, кишилер дагы өрттөн качып кутулат.

Кишилер отко кантип ээ болушканын эч ким билбейт. Балким, кайсы бир жолу эч нерседен коркпогон эр жүрөктөр отко батынып жакын келишкендир. Бул чагылган тийип күйө баштаган дарак же вулкандан чачыраган чок болушу ыктымал. Ошондо улуу ачылыш жасалганы талашсыз. Алоолонгон жалынга чырпыкты

Алгачкы адамдардын таш куралдары.

Таш жана жыгач куралдар.

салсаң, чычала болуп күйүп чыгат. Эми аны өчүрүп албай, каалаган жагына тез алып кет да, от жага бер. Мына ошентип адамдар үнкүрлөрдө от жага башташкан. Алар чоктун табына какталган эт чийки этке караганда алда канча даамдуу жана сиңимдүү экенин да байкашкан. От түнкү суукта үнкүрдү жылытып, карангыны жарык кылган, жапайы жырткычтарды чочуткан.

Байыркы адамдын сырт келбетинин өзгөрүшү. Урук жамааты.

Арадан жүз миндеген жылдар өтөт. Адамдын өн-кебетеси, тулку бою өзгөрдү, мээси чонойду, «тили чыгып», сүйлөшө баштады. Алгачкы адамдар акырындап Европа менен Азиянын климаты суугураак жерлерине таралат. Болжолу мындан 1 миллион жыл илгери алар биздин Ата Журтубузда да пайда болушкан. Ал кезде кишилер от жакканды небак билип алышкан, жаңы эмгек куралдарын жасашкан, кийим кийип, туракжай курганды өздөштүрүшкөн. Кийимди аң терилерден тигишчү. Үнкүрлөрдү турак кылып, жырткычтардан, суук шамалдан, жаан-чачындан, борошологон кардан коргошомокон. Үнкүр жок жерде жертөлөлөрдү курганды, шырык, сөөк менен териден алачыктарды жасаганды үйрөнүшкөн.

Аңчылык маанилүү кесипке айланат. Учу отко какталып жыгачтан жасалган учтуу найза узак убакыт аңчылыкта негизги курал болуп кала берген. Кийинчерээк узун жана бышык таяктын учуна шуштугуй ташты кайыш менен чырмап байлашкан. Мындай найза жырткычтар менен кармашта сүрдүү жана ишенимдүү курал болгон. Адамдар чоң-чоң балыктарды уулоо, сайып кармоо үчүн сөөктөн шиштерди ойлоп табышкан. Аңчылар ал кезде жапайы жылкыларды, аркар, кулжа, эчки-текелердин, бугулардын, бизондордун үйүрүн тик жарга, андарга, саздарга кууп келип камашчу. Алар азыркы учурда жок болуп кеткен жаныбарларга — мамонтторго, жүндүү носорогдорго, аюуларга да аңчылык кылышчу. Ал эми ийилчээк, серпилгич жыгачтан жаа менен жebени жасап алуу адамдарды алыстан туруп тез чуркаган майда жандыктарды, кайберендерди, канаттууларды да атып алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ кылган.

Болжол менен мындан 40 миң жыл мурда азыркыдай адамдар калыптанат. Жашоо ыңгайынын уламдан-

Дриопитек — адам сыяктуу маймылдар менен адамдардын түпкү теги. 10 млн. жыл мурун.

Австралопитек. 3 млн. жыл мурда жашаган байыркы адам.

Неандертал адамы. 150 миң жыл мурун.

Кроманьон адамы. 100 миң жыл мурун жашаган.

улам жакшырышы, тамак-аштын түрлөрүнүн көбөйүшү, ийкемдүүлүктү талап кылуучу эмгектин ролунун өсүшү байыркы адамдардын сырт келбетинин өзгөрүшүнө өбөлгө түзгөн. Аны окумуштуулар «акыл-эстүү» адам деп аташат.

Адамдар барган сайын бири-бирине жакын боло башташат да, **уруктук жамааттарга** биригип жасашат. Буларда туугандык байланыштар негизги ролду ойногон. Жакын жана алыс туугандардан баардыгы туугандар деп эсептелинчү. Ал кездеги адамдар мындайча ойлонушкан: бул менин тууганым, демек, ал «өз», ага ар дайым жардам берүү керек. Эгерде «жат» биздин уруктун кишинин таарынтса, анын денесине так салса, жаралантса же өлтүрсө, анда бүткүл биздин урук андан жана анын уругунан өч алат. Уруктук жамаатта «бирөө баары үчүн, баары бирөө үчүн» деген салт катуу сакталган.

Тууган эркектер чогуу анчылык кылышчу. Аялдар жер-жемиш жыйнашчу, коломтого от жагып, тамак даярдашчу, балдарды багышчу. Туракжай, коломто, отун, тамак-аш, жаныбарлардын сөөктөрү менен мүйүздөрү уруктун жалпы мүлкү болгон.

Азыркы кездеги жер жүзүндөгү бардык элдердин ата-бабалары (анын изинен кыргыздардыкы да) качандыр бир кезде уруктук жамааттарга биригип жашашкан.

Көркөм өнөрдүн жана диний ишенимдердин пайда болушу.

Үнкүрдөгү сүрөт кандайча табылган?

Болгону мындан 120-жылдан ашыгыраак убакыт мурда илимпоздор алгачкы адамдардын арасында кооз сү-

Алгачкы адамдардын таш куралдары.

Жаралуу адам жана бизон.
Ляско үнкүрүндөгү сүрөт.

Вугу.
Ориньяк доору.
Нио үнкуру.

рөттөрдү тарткан чебер сүрөтчүлөрдүн болгонун билишкен эмес. Андай сүрөттөрдү биринчи болуп археолог Саутола ачкан. Ал Түндүк Испаниядагы жер алдындагы Альтаминар үнкүрүн казып изилдейт. Ошондо аны менен кошо келген кызы, атасы алагды болуп калганда, үнкүрдүн түпкүрүнө кирип кетет. Ангыча ал күтүүсүздөн «Ата, карасаныз, буканын сүрөттөрү» деп кубана үн салат. Чындыгында эле үнкүрдүн 40 метрдей төбөсүндө бизондордун сүрөттөрү тартылган экен. Бир караган кишиге алар чуркап бара жатып, таң калыштуу жана кызыктуу кыймыл, турпатта катып калгандай туюлат. Белгисиз сүрөтчү кызыл, кара жана күрөң боёкторду колдонуп таң каларлык жандуудай, чоң сүрөттөрдү тарткан экен.

Андан соң бөлөк үнкүрлөр да изилденип, алардан көптөгөн сүрөттөр табылды. Көрсө, алардын көбү мындан он миңдеген жылдар мурда эле тартылыптыр. Байыркы сүрөтчүлөр өздөрү анчылык кылган жаныбарлардын келбети менен мүнөзүн таамай чагылдырганы таң калыштуу. Алар бугуларды баамчыл жана сак, аттарды тез жана жулкунган, мамонтторду өтө чоң, семиз, оор, шилиси жоон жаныбар катары сүрөттөшкөн. Найза сайылып, каны шоргологон жарадар жырткычтардын да элеси арбын. Сүрөттөрдүн кандайдыр бир сыры бар сыяктуу. Ал кандай сыр болду экен? Алгачкы «акыл-эстүү» адамдар эмне үчүн чагылган жаркылдап жана токой өрттөнөөрүн, жапайы мөмө-жемиштердин түшүмдүүлүгү, жаныбарлардын төлдөшү эмнеге байланыштуу экенин түшүнгүлөрү келген. Жаратылыштын кубулуштарынын табигый себептерин алар билишкен эмес. Адамдар айбанаттар менен

Канаттуунун келбетиндеги найза ыргыткыч.
Мас Д Азиль.

Найзанын учтары.

Альтамир үнкүрүнүн төбөсүндөгү сүрөттөр.

анын сүрөтчүлөр тарткан сүрөтүнүн ортосунда табияттан тышкары байланыш бар деп ишенишкен. Эгерде үнкүрдүн төрүнө бизондордун, бугулардын же жылкылардын сүрөтүн тартса, анда айбанаттар сыйкырланып ошол тегерекке байланып, алыс кете албай калат деп ойлошкон. Эгерде жарадар жаныбарды тартса же анын сүрөтүн найза менен сайса, анда ал ан уулоодо жардам берет деп түшүнүшкөн.

Ошондой эле айбанаттар менен адамдардын кубулуусуна терен ишенишкен. Мындай жандар кубулмалар деп аталчу. Алар адамдарга жардам берген же зыян келтирген. Кубулмалардын үнкүрдөгү сүрөтүндө кишиникиндей буту бар, бирок колу айбандын таманындай. Куйругу түлкүнүкүндөй, айры мүйүз, жырткычтыкындай кулагы бар, көздөрү үкүнүкүнө окшош элестер бар.

Алгачкы адамдар ар кандай кубулуштардын себептерин түшүнүүгө аракеттенишкен. Уктап жатканда эмне үчүн түш көрөт? Адамдарда ар бир кишинин табигаттан жогору турган күчү — жаны бар деген ишеним келип чыккан. Адам уктаганда эч нерсени сезбейт жана укпайт. Демек, анын жаны денесин таштап кетет. Ал башка адамдардын жандары менен кездешет, тамак ичип-жейт, ал эми уктаганда киши бул тууралуу түш көрөт. Аны чочутуп капыстан ойготпоо керек, анткени жаны кайтканга үлгүрбөй калат. Эгерде жаны кайтпаса, адам өлөт деген ишеним болгон.

Адамдар маркумдардын жаны «арбактардын өлкөсүнө» кетерине ишенишчү. Ал жакта дагы алар уруктук жамаатка биригип жашашып, аңчылык кылышат, балык уулашат, жер-жемиш жыйнашат деп ойлошкон.

Маркумдун мүрзөсүнө тиги дүйнөдө жашоо үчүн бардык зарыл нерселерди: бышык буткийим жана тамак-аш, найза, кийим-кече, сөөктөн же жырткычтын тишинен тизилген шуруну кошо коюшчу.

Ошентип, адамдарда сыйкырчылыкка, кубулууга, жанга, өлгөндөн кийинки өмүргө ишенимдер — диний ишенимдер пайда болгон.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Алгачкы адамдар качан, кайда пайда болушкан?

2. Эзелки адамдардын эмгек куралдары кандай эле?

3. Алгачкы адамдар эмне менен кесиптенишкен?

4. Отту кантип табышкан?

5. Байыркы адамдардын уруктук жамаатын сүрөттөгүлө.

6. Байыркы сүрөттөргө мүнөздөмө бергиле.

7. Диний ишеним деген эмне?

Жаа аткан киши.
Үнкүрдөгү сүрөт.

§ 2. АЛГАЧКЫ КООМДУК ТИРИЧИЛИКТЕН ЦИВИЛИЗАЦИЯГА ӨТҮҮ. «НЕОЛИТ РЕВОЛЮЦИЯСЫ»

Жаңы таш доорунда эмгек куралдарынын өркүндөтүлүшү.

Мындан болжолу 10 миң жыл мурда адамзат тарыхында жаңы мезгил башталган. Аны окумуштуулар *жаңы таш доору* деп («неолит») атап коюшат. Бул мезгилде адамдардын коомдук турмушунда кескин өзгөрүүлөр болгондуктан, аны «неолиттик төнкөрүш» катары да мүнөздөшөт. Неолиттик төнкөрүштүн натыйжасында цивилизациялардын, тактап айтканда, неолиттик цивилизациянын тарыхы башталат. Анын эң башкы өзгөчөлүгү же негизги манызы *өндүрүштүк чарбага* өтүү: жер иштетүүнү жана мал багууну өздөштүрүү, атайлап туруктуу азык түлүк, тамак-аш камдоо болгон.

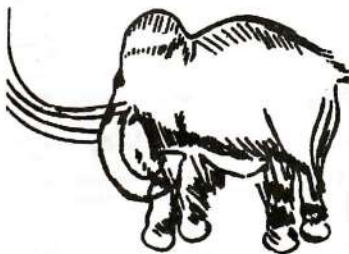
Эми адамдар мурдагыдай жегенге жарактуу жер-жемиштерди жыйноо аңчылык кылуу менен эле чектелип калышкан жок. Алар жашоо үчүн өздөрүнө керектүү азыктүлүк, тамак-ашты, кийим-кечени ж.б. өндүрө башташкан, туракжай курганды, чоподон идиш-аяктарды жасаганды үйрөнүшкөн. Бул байыркы адамдардын жашоо-турмушундагы улуу жана мааниси зор өзгөрүү, төнкөрүш эле. Ал неолит дооруна дал келген. Ошондуктан ал төнкөрүш *неолит революциясы* деп аталат. Неолит доорунда эмгек куралдары кыйла жакшыртылып өркүндөтүлгөн. *Адамдар кайык жасаганды билип алып, сууда сүзө башташкан, одуракай кездеме токуганды, таш*

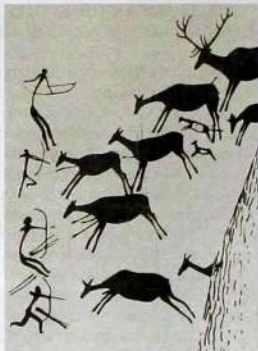
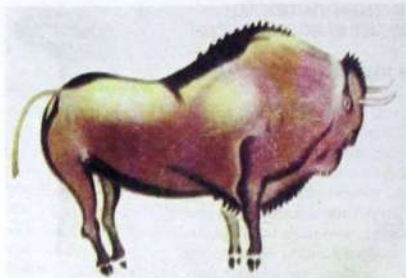

Алгачкы адамдардын таш куралдары.

Мамонт.
Үксүрдөгү сурот.

Колодон жасалган балта жана анын калыбы.

Бизон.
Альтамир үңкүрүндөгү сүрөт.

Аялдар жана балдар.
Тассиль үңкүрүндөгү сүрөт.

Жүгүргөн ат.
Үңкүрдөгү байыркы сүрөт.

Мергенчилер аң уулоодо.
Үңкүрдөгү сүрөт.

Вугу.
Ляско үңкүрүндөгү сүрөт.

куралдарын жасоонун жаңы ыкмаларын: жылмалоону, көзөөнү, таарууну өздөштүрүшкөн. Негизги өндүрүш куралдарынын бири катары таш балталар кенири колдонулган. Неолит доорунда адамдар чоподон идиш жасаганды үйрөнүшкөн. Мындай идиште тамак-аш көпкө жакшы сакталган. Бул адамдын жашоосунун кыйла жакшырышына шарт түзгөн. Адамдар бир нече жер үйлөрдөн жетамдардан турган кыштактарда жашай башташкан.

Таш куралдарын жана башка буюмдарды жасоонун татаалдашы аларды даярдоонун өзүнчө атайын кесипке айланышына себеп болгон.

Дыйканчылыктын жана мал багуунун пайда болушу.

Мындан 12 миң жыл илгери *муз каптоо доору* аяктаган. Байыркы адамдар анчылык кылуучу мамонттор, носорогдор жана башка ири жапайы жаныбарлар ошондо кырылып жок болгон. Эми майда жана тез чуркоочу күлүк жаныбарга найза менен анчылык кылуу кыйын боло баштайт. Ошондуктан байыркы адамдар жаны куралды — *жаа* менен *жебелерди* ойлоп табышкан. Кайыктар да пайда болот. Балыкты тор менен кармай башташат. Кийимди сөөк ийне, темене менен көктөшкөн.

Ошол эле учурда адамдар жапайы өскөн эгиндин жерге түшкөн уругу кийинки жылы өнүп чыгып, дан байларын байкашкан. Ошол үрөндү атайлап айдалган жерге сепсе көбүрөөк түшүм алынаарына көздөрү жетет. Ал эми дан эгиндери адамды азык-түлүк менен камсыз кыларын да түшүнүшөт. Андыктан адамдар жапайы өскөн жакшыраак эгиндин уругун тандап алып эге башташкан. Ошентип алар дыйканчылык кылганды өздөштүрүп, алгачкы *жер иштетүүчүлөр* пайда болгон.

Жерди таш, мүйүз, жыгачтан жасалган кетмен сыма куралдар менен жумшартышкан. Алгачкы дан эгиндери арпа менен буудай болгон. Эгин бышкан маалда аны орок менен оруп алышчу. Орокту жыгач сапка бекитилген миздүү курч таштын сыныктарынан (кремний) жасашчу.

Данды оор жалпак таштар менен бастырышчу. Андан акырындап жаргылчактар жаралган. Кесек тартылган унга суу кошуп камыр жууруп, андан очоктогу ысык ташка нан бышырышкан. Ошентип, адамдын негизги күлазык тамагы болгон нанды байыркы адамдар жасашкан.

Ар дайым аштык айдап, эгин эгип мол түшүм алыш үчүн бир жерде туруктуу жашоо — отрукташуу керек эле. Ошондуктан адамдар туракжай куруп, бара-бара отурукташкан турмушка өтүшкөн.

Аңчылар кээде жапайы жаныбарлардын күчүктөрүн ала келишчү. Алар кишиге бат эле үйүр алып кетишчү да, чонойгондо тоо, токойго качып кетпей, кишилердин жанында калып калышкан. *Ушундай жол менен палеолит доорунун («байыркы таш доору») аягында алгачкы үй жаныбары катары ит үйрөтүлгөн да, адамга кызмат кыла башаган. Кийинчирээк адамдар кой, эчки, уй, чочкорду үй жаныбары катары кармап, мал багууну өздөштүрүшкөн. Үйүр-үйүр көп мал адамдарга эт, май, сүт, жүн, тери берчү.*

Колөнөрчүлүктүн жана алмашуунун өнүгө башташы.

Жаны таш доорунда адамдар чоподон бышык идиштерди жасай башташкан. Мурда алар ичке чырпыктардан себеттерди токушчу. Аларга жемиштерди сакташчу. Адамдар себетти ылай менен шыбап, тешикчелерин бүтөп туюкташкан. Мындай идиште азык-түлүк жакшы сакталган. Бирок ага суу куйса, ылайы агып, идиш жарабай калган. Адамдар эгерде андай идишти отко койсо, чырпыктар күйүп кетип, ылай шыбак катып каларын байкашкан. Ошондуктан адамдар атайлап идиштерди отко кактап күйгүзүп бышыра башташат. Керамика (чопо идиш) ушундайча пайда болгон. Усталар чопо идиштердин сырткы бетин оймо-чиймелер менен кооздошчу.

Алгачкы адамдардын куралдары.

Мамонт.
Носорог.
Уй.
Үйүрдөн табылган сүрөттөр.

Б.з.ч. IV миң жылдыкта *карапа айлантмасы* ойло- нуп табылат. Карапа айлантмасында жасалган идиш бир- дей түз, жылмакай жана көрктүү болгон. Мындай чопо идишке тамак жасашкан, эгин жана башка азык- түлүктөрдү сакташчу, атүгүл суу куюп коюшчу.

Адамдар көптөгөн миң жылдыктар бою терини же чоң жалбырактарды, саманды кийим сыяктуу нерселер- ди жасоодо пайдаланып келген. *Жаңы таш доорунда адамдар өтө жөнөкөй токуу станогун ойлоп табышат.* Жыгач кермеге тикесинен тең катар-катар жиптерди тизишчү. Жиптер түшүп кетпеш үчүн, учуна таштар бай- ланчу. Ошол жиптер аркылуу туурасынан башка жип- тер өткөрүлчү. Жиптер узун-туурасынан чырмалып ал- гачкы кездеме токулган.

Кездеме токуу үчүн жип жүндөн, кендирдин жана зы- гырдын буласынан ийрилген. Ал үчүн адамдар ийикти ой- лоп табышкан. Ошентип колонөрчүлүк калыптанган. Бар- ган сайын адамдардын жашоосу оңоло берген. Акырындык менен адамдар өндүргөн азык-түлүктөрүн колонөрчүлүк буюмдарын, малын бири-бири менен алмаша башташкан да, соода-сатыктын алгачкы белгилери пайда болгон.

Урук жана уруу.

Бул мезгилде урук дале болсо адам коомунун турму- шунда зор роль ойноп турган. Бирок акырындап урук жамаатынын жашоо-тиричилигинде маанилүү өзгөрүүлөр болуп өтөт. Коңшулардын ортосунда өз ара байланыш- тар чыңдалат. Алардын жалпы менчигинде айдоо аянт- тары жана жайыт жерлери турган. Коңшулаш үй-бүлөлөр

Лоссель Венерасы.

Виллендорф, Леспюг, Россия, Чехия ж. б. жер- лерден табылган Ве- нера аталган алгачкы адамдар жасаган аял келбеттери.

жашаган чакан кыштактар пайда болот. Уруктук жамааттын ордуна коншулаш жамаат калыптанат.

Жалпыга таандык аймакта жашаган уруктар өз ара союздарды түзүп, аны кудалашып, никелешүү аркылуу бекемдешкен. Алар өздөрүнүн аймагын чогуу коргоо, чарба жүргүзүүдө бири-бирине жардамдашуу тууралуу милдеттенмелерди кабыл алышчу. Андай союздардын мүчөлөрү бирдиктүү жүрүш-туруш эрежелерин бузбай сакташкан, бир кудайга сыйынышкан, жалпы уламыштарды урпактарга калтырышкан. Бир нече уруктардын союздары *урууну* түзчү.

Дыйканчылыктын өнүгүшүнүн натыйжасында уруктан өз алдынча чоң үй-бүлөлөр бөлүнүп чыга баштайт. Чоң үй-бүлөлөр өтө жакын туугандардын бир нече муунунан: чоң ата, чоң эне, апа, ата, балдар, неберелерден турчу. Мындай чоң үй-бүлөгө жамааттын жер ээлигинен үлүш бөлүп беришкен. Чоң үй-бүлөгө бекитилип берген бул жер үлүшү убакыттын өтүшү менен анын менчигине айланып кетчү. Андан алынган түшүм дагы үй-бүлөнүн менчиги болгон. Ишбилги, эмгекчил, эрки күчтүү жана жолдуу үй-бүлөлөр акырындап байып кетишкен, калганы кедейлер катмарын түзүшкөн. Мына ошентип, билинбестен *мүлк теңсиздиги* пайда болгон.

Алгачкы коомдун ыдырашына өндүрүштүн өнүгүшү, ашыкча азык-түлүк, мал-мүлктүн топтолушу жана мүлк теңсиздигинин калыптанышы себеп болду. Мезгилдин өтүшү менен адамдардын арасындагы ажырым алыстай берген. Уруу аксакалдары, аксөөктөрү, бай жана күч-

Неандертал кишисинин үнкүрдөн табылган баш соогу.

Байыркы адамдар аңчылыкта.
Азыркы сүрөт.

Аң уулоо.
Үнкүрдөгү сүрөт.

Саймалуу Таш (Кыргызстан).
Ташка чегилген сүрөттөр.

Чопо идиштери.

Коло идиштери.

кубаттуу үй-бүлөлөрдүн башчылары, динчилер жакшы айдоо жерлерди, жайыттарды өздөрүнө ыйгарып ала башташкан. Андан тышкары алар жамааттык жерлерди, азык-түлүктү, малды да каалагандай пайдалана башташат.

Уруулардын арасында чыр-чатактар, согуштар да чыгып турчу. Жеңишке жетишкен уруулар жеңилгендердин жерин, малы-мүлкүн тартып алчу, ал эми жеңилген уруунун элин көпчүлүк учурда кул кылышкан. Согуш жүргүзүү үчүн уруу аскердик жолбашчыны шайлаган. Жолбашчы акырындап уруунун туруктуу башкаруучусуна айланган. Ал өз туугандарынан жана уруунун өтө кызуу кандуу жаш жигиттеринен кошуун кураган.

Жортуулдардан түшкөн олжонун көбү жолбашчы менен анын жоокерлерине тийчү. Алар ошондуктан уруулаштарына караганда тез байып кетишчү. Жолбашчы, жоокерлер, бакшылар зор кадыр-баркка ээ болушчу. Аларды *аксөөктөр*, *аксөөк адамдар* деп атай башташкан. Аксөөктөрдүн атак-даңктуу ата-теги, өзгөчө эрдиктери жана артыкча касиеттери жөнүндө аңыз кептер айтылган. Жолбашчы менен аксөөктөр уруунун жашоо-тиричилигине көзөмөлдүк кылып, аны өздөрү каалагандай башкара баштаган. Алардын аткара турган башкы иши башкаруу бийлигин жүргүзүү, уруунун турмуш-тиричилигин уюштуруу болуп калат. Аксөөктүк атадан балага мураска өткөн.

Алгачкы цивилизациялардын жаралышы.

Дыйканчылык жана мал чарбачылыктын өнүгүшү, колөнөрчүлүктүн пайда болушу, эзелки шаарлардын курулушу адам жаратылышты жигердүүлүк менен өзгөртө

Таш болуп калган байыркы адамдын изи.

Жараланган аюу жана бугунун кебин кийген адам.

Үңкүрдөгү сүрөттөр.

Алгачкы адамдар колдонгон жыгач буурсун.
Реконструкцияланган.

алганына күбө болуп саналат. Албетте, мында жез, коло куралдарынын жаралышы зор роль ойногону анык. Коло доору негизинен б.з.ч. IV миң жылдыктын аягы — I миң жылдыктын башын камтыйт.

Адамдар жашоо үчүн жанга жайлуу жасалма чөйрөнү түзө башташат. Коомдун турмушун уюштуруу мурдагыдан татаалдайт. Бөлөк адамдарды башкарган адамдардын чакан топтору пайда болот.

Болжол менен б.з.ч. IV миң жылдыкта адамзаттын алгачкы жамааттык түзүлүштөн (неолит доорунан) алгачкы таптык цивилизацияга өтүүсү башталган. Ага адепки мамлекеттердин түзүлүшү, шаарлардын өнүгүшү, жазуунун пайда болушу, диний түшүнүктүн жаны түрүнүн, маданияттын өсүп-өнүгүшү күбө.

Цивилизация — бул адамзат коомунун өнүгүшүнүн жаны, бийигирээк баскычы десек болот. «Цивилизация» сөзү латынча «цивилис» деген сөздөн келип чыккан,

Алгачкы коомдо.
Үнкүрдүн бооруна тартылган сүрөт.

Ургаачы бизон.
Жогорку палеолит доору.
Альтамир үңкүрү.

Жылкылар жана
жараланган бизон.
Үчүрдөгү сүрөт.

«жарандык, шаардык, мамлекеттүүлүк» деген маанини билдирет. Цивилизация түшүнүгүн коомдук турмуштун уюшпаган, жапайы абалынан, адамдын ордоксон жүрүм-турумунан салыштырмалуу маданияттуу жашоосун айырмалоо үчүн колдонобуз.

Байыркы элдер маданияты жана дини өнүккөн чоң-чоң уюмдашкан жалпылыктарды, жамааттарды түзүшкөн, андай коомду цивилизация дейбиз. Байыркы дүйнө тарыхы ар кандай цивилизациялардын жанаша жашоосун жана бирин-бири алмаштыруусун окутуп үйрөтөт.

Эң эзелки таптык цивилизациялар ири Нил, Евфрат, Тигр, Инди, Хуанхэ дарыяларынын өрөөндөрүндө калыптанган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Неолит революциясы» деген эмне экен?
2. Жаңы таш доорунда эмгек куралдары кандай өркүндөгөн?
3. Дыйканчылыктын келип чыгышы жөнүндө эмнелер эсинерде калды?
4. Мал багуунун калыптанышы тууралуу айтып бергиле.
5. Колонорчулук кандайча калыптанган?
6. Урук жана уруу жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар?
7. Алгачкы коомдук түзүлүш кандайча ыдырай баштаган?
8. Алгачкы цивилизациялар качан, кайда калыптанган?

Бул окуу китебиндеги эң чоң бөлүм. Бөлүмдөн Силер «цивилизация» деген эмне? Алгачкы цивилизация очоктору кайсы жерлерде пайда болгон? Алар кандайча өнүккөн? — деген өңдүү суроолорго жооп аласыңар. Байыркы Чыгышта өндүрүштүн өнүгүшү, таптардын жана мамлекеттердин пайда болушу жөнүндө маалыматтар берилет. Алгачкы мамлекеттердеги башкаруу, бийлик үчүн күрөштөр, мамлекеттер ортосундагы согуштар, карапайым калктын жашоо-турмушун сүрөттөлөт.

Байыркы Чыгыш өлкөлөрүндөгү маданияттын, өзгөчө жазуунун, искусство менен архитектуранын өнүгүшү менен кеңири таанышасыңар.

§ 3. ЦИВИЛИЗАЦИЯНЫН БАШАТЫ. ЭЗЕЛКИ МАМЛЕКЕТТЕРДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНЫН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ ЖАНА ШАРТТАРЫ

Ушул сабактан тартып силер адамзат цивилизациясынын башаты тууралуу үйрөнө баштайсынар. Оболу «цивилизация» деген эмне? Мурдагы советтик тарых илиминде аны коомдун карама-каршы таптарга бөлүнүшү, үстөмдүк кылган таптардын өзүнүн үстөмдүкчүл ордун коргоо үчүн мамлекетти түзүшү менен байланыштырышкан. Бирок бул — цивилизациялык денгээлдин айрым бир гана көрүнүшү.

Алгачкы цивилизация очоктору Азияда жана Африканын түндүгүндө жайгашкан ири дарыялардын өрөөндөрүндө калыптанган. Алардын арасында Түндүк Африкадагы Нил дарыясы, Батыш Азиядагы Тигр жана Евфрат дарыялары, Түштүк Азиядагы Инди жана Ганга дарыялары, Кытайдагы Хуанхэ дарыясы сыяктуулар бар.

Бул чөлкөмдөр жалпы жонунан «Байыркы Чыгыш» деп аталат. Бул термин Европа континентинин байыркы доордогу цивилизациясы калыптанган Грекия жана Рим түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштуу. Байыркы гректер менен римдиктер үчүн Жер Ортолук денизинин башка жагындагы цивилизациялуу дүйнө «чыгыш дүйнөсү» катары кабыл алынган.

Байыркы Чыгыш цивилизациясынын орток жана өзгөчө белгилери бар.

Алгачкы жамааттык түзүлүштөн кийин башталган бул жаны доордо адамзат ар тараптуу өнүгүп-өөрчүгөн. Демек, цивилизация түшүнүгүнө: адамдардын уруу-уруктук байланыштан терендеп, татаалдашкан коомдук жашоого өтүшүн, бир нече жүздөгөн адам байырлаган кыштактардын бир нече миндеген калкы бар шаарга өсүп чыгышын да кошуу керек. Албетте, коомдогу катмарлар андан ары жиктелип, айырмалуу таптарга өсүп чыгат. Алар ар кыл экономикалык тармактар боюнча да адистешет. Коом байкедейге, жер ээсине жана жерсизге, керт башы эркинге жана кул-күнгө, акыл эмгеги менен алектенген (дин кызматкери, окумуштуу, катчы, эсепчи, аткаминер ж.б.) жана кара күчү менен мээнеттенгенге жиктеле берген.

Коомдо алардын ар биринин өз орду болгон. Маселен, коммунисттик тарыхнаамада «үстөмдүк кылган таптар эмгекчи кишини эзгенден башка эч нерсени билбейт»

дегендей түшүнүк бар болчу. Чынында, кара күч корогон эмгектен алыс болгон катмардын өкүлүнүн илимди, билимди, өнөрдү, адабиятты, маданиятты өнүктүрүү үчүн бош убакыты кенен-кесир болгон. Алардын арасынан да акыл эмгегинин мээнеткечтери, нечендеген ойлоп табуучулар, жаныны жаратуучу таланттар чыккан. Кээ бир залым падышалар же фараондор чон имараттарды, көрүстөндөрдү, аксарайларды курдуруу аркылуу, чебер усталарга жаны мүмкүнчүлүк берүү аркылуу өз доорунун маданиятын өнүктүрүүгө кыйыр салымын кошкон.

Жалпысынан, Байыркы Чыгыштагы үстөмдүк кылуучу таптардын өкүлдөрү — падышалар, аскербашчылары, аксөөктөр, дин кызматкерлери, уруу башчылары (көчмөн элдердин мамлекеттик бирикмелеринде), соттор, атка минерлер (өкмөттүк кызматтагы бюрократтар) болгон. Ортонку катмарга оокаты тың соодагерлер, бай колөнөрчүлөр, катчылар, жери көп дыйкандар кирген. Төмөнкү катмарга кембагал дыйкандар жана малчылар (жамааттын эркин, бирок жакыр мүчөлөрү), башы эркин жалчылар, кедей шаардыктар, убактылуу эркинен ажырагандар (карыз адамдар, кулдар), олжо кулдар жана колтийбестер касталарынын өкүлдөрү (Индияда) кирген. Башкы эмгек күчүн Байыркы Чыгышта кулдар эмес, башы эркин дыйкандар жана малчылар, колөнөрчүлөр, шаардык эмгекчи катмарлар түзүп турган. Кул эмгеги көп деле пайдаланылган эмес. Ошондуктан Байыркы Чыгыштын коомун «кул ээлөөчүлүк коому» деп жалпылаштырып атоого мүмкүн эмес.

Ак сөөк.
Жыгачтан жасалган
байыркы Египет
сүрөтү.

Эки Дарыя аралыгы.
Чоподогу шына сымал
жазуулар.

Мамлекеттик түзүлүш.

Цивилизациянын олуттуу айырмачылыктарынын бири — жалпы улуттук жана бир нече элдик жамаатты баш коштурган өкмөттүн пайда болушу. Байыркы Чыгышта негизинен жеке бийлик (падышалык, фараондук, императордук бийликтер) өкүм сүргөн. Алардын айрымдары чектелүү болгон. Маселен, падыша аксакалдар кеңеши, аскерлер жыйыны, жакын туугандарынын же уруу башчылардын кеңеши сыяктуу органдар менен акылдашып, маселени чечсе, анда ал бийлик — *чектелген жеке бийлик* болгон. Эч ким менен кеңешпей, баары-жокту өзү буйрук кылып бийлеген падышанын бийлиги — *чексиз (деспоттук) бийлик* болгон. Аскердик, уруулук демократиянын калдыгы катары сакталган айрым шайланма (республикалык сыяктуу) бийлик да болгон учурлар бар (Түндүк Индия).

Мамлекеттин алкагында ички улуттук жана улуттар аралык карым-катнашты, коомдук алаканы андан ары чынаган расмий тилдер, расмий диндер калыптанган. Адамзаттын акыл-эси тапкан билимдерди сактап, урпактарга өткөрүүчү каражат — *жазма өнөрү* да ушул башаттык цивилизациялык доордо келип чыккан. Жазма аркылуу башка элдердин жана аймактардын тажрыйбасы да ырааттуулук менен катталып, изилделип-иликтенип келүүдө.

Бара-бара адамзаттын маданияты орток түшүнүккө айлана берген. Элдер өз ара карым-катнашты жүргүзүү аркылуу, бейкуттукту орток сактоо аркылуу узак мөөнөткө бакыбат жашоого болоорун андашты. Бул да цивилизациянын башкы натыйжаларынын бири болгон.

Катчы.
Байыркы Египет
сүрөтү

Байыркы Египет.
Жер айдоо.
Дубалдагы сүрөт.

Бирок бул процесс — өтө узак жана машакаттуу тарыхый өнүгүү болду.

Байыркы Чыгышта цивилизация өзүнөн-өзү эле пайда болуп калбаганын эске алуу керек. Анын өбөлгөлөрү жалаң гана географиялык жана климаттык ыңгайлуу шарттар эмес. Кыргыз элинин «бала ыйлабаса, эмчек жок» деген накыл сөзү бар. Бул макалдын сырын мындайча чечмелесе болот.

Адамзаттын цивилизациялык денгээлге өсүп жетүүсү текши жүргөн эмес. Цивилизацияга түшүнүксүз бир коом катары чоочулай мамиле кылган, уруулук денгээлинде бойдон калган аз сандуу этностор ушул азыркы кезде да дүйнөнүн булун бурчтарындагы аралдарда, өзгөчө Африканын тропиктик чытырмандарында учурайт. Ал эми бүгүнкү цивилизациялык бийликти аныктап турган далай өлкөлөр (маселен, Европа, Түндүк Америка өлкөлөрү) маданий жогорку сереге Чыгыш элдерине салыштырмалуу кыйла кеч киришкен.

Алгачкы цивилизациялык аймактардын **жаратылыш шарттары** дыйканчылыктын татаал түрүнө өтүүнү талап кылган. Ири дарыялардын жээгиндеги жамааттар жасалма сугат системасын өөрчүтүүгө, каналдарды, арыктарды куруп, ташкын сууну айдоо жерлерине жана кыштактарга өткөрбөө үчүн кубаттуу тоскоолдорду (дамбаларды) курууга аргасыз болгон. Ансыз алардын тирилиги өтмөк эмес. «Алма быш, оозума түш» деген турмушту бул аймактарда (Нилдин, Эки Дарыя аралыгынын, Хуанхэнин, Инди, Ганга, Аму-Дарыя жана Сыр-Дарыянын ж.б. өрөөндөрүндө) баштан кечирүү киши саны көбөйгөн сайын эч мүмкүн болбой калган. Мурдагы аң уулоочулук, жапайы дандарды, мөмө-жемишти жыйноочулук көп сандаган уруу-уруу журтту багууга жетишсиз болуп калган.

Жерди улам кенири аянтта иштетип, мээнеттене маңдай терди төгүү — чон сугат (жана саздак кыртыштарды кургатуу) курулуштарын жүзөгө ашырууну талап кылган. Бул жумуштар чакан гана бир кыштактын элинин колуна келбеген. Ошондуктан чарбанын ири эмгек күчүн талап кылучу улам өнүккөн денгээлине умтулуу — коомду да мурдагыдан татаалыраак кылып курууга мажбур кылган. *Натыйжада, бир нече кыштактардын жалпы калайык-калкы уруусуна, тегине карабай, коңшулук жагдайы боюнча биригип, алгачкы шаар-мамлекетти түзүшкөн.* Шаар-мамлекетте бир ири кыштак (кийин чоң шаарга айланган) саясий чордон болуп калган.

Мында чакан өлкөнүн башкы кудайына арналган ыбаадаткана (сыйынуучу жай), башкы жетекчиликтин көзөмөлү алдындагы эгин кампасы, башкы коргонуу жайы жайгашкан.

Бара-бара мамлекеттин жетекчиси (падышасы) артып калган эгиндин жана башка түшүмдүн чоңураак бөлүгүн өзүнө ыйгарып, байый берген. Тышкы душмандардан коруу үчүн түзүлгөн аскерди ал өз мекендештеринин ичинен буйрук аткарбагандарын жазалоо үчүн да колдонгон. Мамлекетти саясий жактан чындоо зарылчылыгы да цивилизациянын өнүгүшү үчүн өбөлгө болуп калган.

Байыркы Чыгыштын калкы.

Жалпысынан, Байыркы Чыгыш мамлекеттеринде байырлаган калктардын маданий мурастары алардан кийинки жергиликтүү элдерге өткөн. Бирок бул ар кайсы чөлкөмдөрдө ар башкача денгээлде жүргөн. Көпчүлүк аймакта да улам жаны падышалыкты түзгөн чоочун элдер мурдагы элдерди жуурулуштуруп турган. Акыры байыркы бир катар элдердин тили унуткарылган, тили менен кошо жазмасы да колдонуудан калган. Маселен, Эки Дарыя аралыгында жашаган шумерлердин тили эч бир эл тарабынан сакталып калган жок. Байыркы египеттиктердин тили да ошондой эле тагдырга дуушар болду (бул тилдин айрым мүнөздүү белгилерин бүгүнкү Египетте жашаган чакан гана *копт эли* сактап келет; азыркы египеттиктер болсо араб тилинде сүйлөшөт). Айрым бир цивилизацияны түзгөн байыркы элдердин кайсы тилде сүйлөгөнү да так эмес. Маселен, Байыркы Индия да көчмөн жана согушчан арийлер келерден мурдагы Инди цивилизациясынын негиздөөчүлөрү азыркы дравид тилдеринин биринде сүйлөшү мүмкүн деп боолголот. Бирок таасын тилдик даректер жокко эсе (алардан калган жазма алигиче чечмелене элек).

Ал эми Кытайдагы байыркы цивилизацияны негиздеген эл — азыркы кытайлардын (ханзулардын) байыркы ата-теги экени талашсыз. Кытай эли бир нече миң жылдардан бери (жок дегенде беш миң жылдай) өз жазмасын жана тилин ырааттуу улантып, өнүктүрүп келди.

XX к. соңку чейрегинде илимге *көчмөндөр цивилизациясы* деген түшүнүк киргизилди. Цивилизациянын кайсы бир денгээли үчүн сөзсүз эле шаарды куруу керек эмес экендигин, тарыхый-географиялык шарттарга ыла-

йык, азиялык континенттин ичкерки талаа-тоолуу, жарым чөлдүү аймактарында көчмөн калктар өз мамлекетин куруп, маданий өнүгүүсүн камсыз кылганын кийин гана белгилей башташты. Жапайы айбандарды үйүр алдырып, мал кылуу, аларды оор табигый шарттарга моюн сунбай көбөйтүү, чөлдөргө, даркан талааларга, эң бийик тоолуу өрөөндөргө (сырттарга) байырлоо — көчмөндөр цивилизациясы адамзат үчүн жеңип берген жагдайлар болду.

Түрк элдеринин байыркы бабалары (хунн, кыргыз, динлин, усун ж.б.), ошондой эле монголдордун, тунгусманчжурлардын бабалары дал ошондой көчмөндүк өнүгүүнүн жолун басып өтүшү. Бирок ылайыктуу географиялык-климаттык шарттары бар жаңы журтттарга кабылган чакта, алар да отурукташуу процессинен четте калчу эмес. Дыйканчылык менен мал багуу бири-бирине эриш-аркак болгон аймактарда маданият да ар тараптуу өнүккөн.

Жазманын башаты.

Улам көп жерлерди айдоо, чоңураак аймакка сугат каналын куруу, ири аймакты өлчөө, орток кампага төлөнчү салыкты ким канчалык төлөгөнүн каттоо зарылчылыгы чыккан. Бул үчүн алгачкы мамлекеттерде *сүрөткө негизделген символдор (пиктографиялык жазма)* колдонула баштаган. Алар аркылуу эсепти жүргүзүү, болочкку жылдарда да мурдагы эсепти эстеп калуу иши жеңилдеген.

Кийинчерээк бул жазмалар татаалдашып, *иероглифтик* жана башка жазмалардын түрлөрү келип чыккан. Жазмалар менен бара-бара чарбалык эсепти гана эмес, динге, ой жоруунун башка тармагына байланыштуу татаал түшүнүктөр да туюнтула баштаган. Ошентип, жазма маданиятынын ар кыл тармактары келип чыккан. Байыркы адамдар ар түркүн *уламыштарды*, падышалардын эрдиктерин, кудайлардын иш-аракеттерин баяндаган элдик *дастан-ырларды, жомокторду* ж.б. жазышкан. Акыры *илимий, философиялык, тарыхый* жана башка жанрлар да келип чыккан.

Астрономия жана математика илимдери турмуштук алгачкы зарылчылыктардан улам пайда болуп өнүккөн. Байыркы адамдар асмандагы Күндүн, Айдын жана жылдыздардын жылышы менен жыл мезгилинин өзгөрүшүнүн ортосунда байланыш бар экенин баамдаш-

кан. Ал маалыматты дыйканчылыкта эгинди өз учурунда эгүү сыяктуу жагдайларда колдонушкан. Ошентип, алар календарды ойлоп табышкан. Жыл мезгилин аныктоо үчүн Күндүн кыймылына ылайыктап, *күн календарын*, ошондой эле, Айдын Жерди айлануу мезгилине жараша *ай календарын* түзүшкөн. Жылдыздардын ыраатын байкап, космос мейкиндиги тууралуу алгачкы түшүнүктөрүн өөрчүтүшкөн.

Мезгилдештирүү.

Жарык дүйнөгө жаралган ар бир адамдын бала чагы, өспүрүм жана жетилген курагы, карылык кезеги болот эмеспи. Анын сынарындай эле, ар бир цивилизациялык очоктун да өз тарыхый өмүрү бар. Алардын кээлери үзгүлтүккө учурады (Инди цивилизациясы), кээлери ырааттуу өкүм сүрдү (Кытай). Булардын баары тең өз-өзүнчө мезгилдештирилип үйрөнүлөт. Байыркы Египеттин тарыхынын орчундуу бөлүгү *династияларга же байыркы, ортоңку, жаңы падышалык* сыяктуу шарттуу бөлүмдөргө жиктелет. Кытай тарыхы да ошондой болуп династияларга бөлүнүп иликтенет. Эки Дарыя аралыгында — башкы этностор түзгөн мамлекеттер аймактын тарыхый баскычтарын айгинелеп турат.

Кээ бир байыркы мамлекеттин тарыхый окуяларынын так датасы жазмаларда чагылдырылып калган. Айрымдарынын тарыхый жылнаама жазуу салты болбогондуктан, мындай өлкөнүн орчундуу тарыхый мезгилдери кыйыр булактар (археологиялык, ж.б.) аркылуу таразаланып тастыкталат. Маселен, арийлер келгенден кийинки Индиянын тарыхынын бир нече кылымдык бөлүгү ыйык ырлар жыйнактары (Ведалар) жана аларга замандаш дастандар аркылуу иликтенет. Жүүттөрдүн (еврейлердин) ыйык китеби — *Тоорат* да ар кыл мезгилдерди чагылдырган тарыхый булак катары кызмат аткарып бере алат.

КОШУМЧА МААЛЫМАТ

Буларды да билип жүр, көңүлүңө туйуп жүр.

Цивилизация түшүнүгүнүн айырмалуу белгилери:

Даяр эмес (анчылык, жыйноочулук), өндүрүлчү азык-түлүк (эгин, колго багылган мал);

Өндүрүмдүү эмгек;

Башкаруучу бийлик катары мамлекеттик органдын түзүлүшү;

Диний мекеменин (институттун) калыптанышы;

Коомдун таптарга жана катмарларга жиктелиши;

Жазуунун пайда болушу;

Мыйзамдын келип чыгышы;

Жаш муундардын сабаттуулугун өөрчүтүү;

Коомдук карым-катнаштын өөрчүшү; коомдук имараттардын болушу;

Технологиянын өркүндөшү.

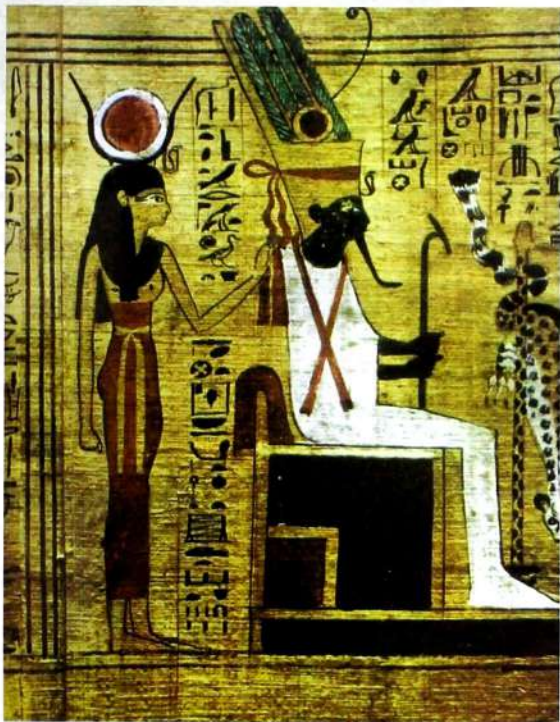
(Бул белгилердин айрымдары оболу күчтүү, кээлери начарыраак болуп калыптанышы ыктымал. Цивилизациялык эң алгачкы белгилер билинген туңгуч мамлекет — Эки Дарыя аралыгынын түштүгүндөгү Шумерде пайда болгон.)

Адамзат цивилизациясынын жашы.

Алгачкы цивилизациялык очоктор б.з.ч. IV миң жылдыктан тартып пайда болгон. Азыркы он эки, он үч жаштагы баланын өмүрү менен салыштырганда бул абдан эле чоң мөөнөт. Бирок адам баласы келип чыккандан бери эки-эки жарым миллиондой жыл өтүп калганын эске алсак, анда цивилизациянын тарыхы Ысыккөлдүн бир чака суусундай эле аз сезилет.

Суроолор жана тапшырмалар.

1. «Цивилизация» деген эмне?
2. Алгачкы цивилизация очоктору кайсы жерлер болгон?
3. Кайсы чөлкөм «Байыркы Чыгыш» деп аталат?
4. Адамдар эмне үчүн таптарга бөлүнүшкөн?
5. Мамлекет кандайча пайда болгон?
6. Алгачкы цивилизация очокторун картадан көрсөткүлө.
7. Цивилизациянын белгилерин санап бергиле.

Египеттин географиялык абалы.

Байыркы Египет мамлекети Африканын түндүк-чыгышында жайгашкан. Адамзат цивилизациясынын алгачкы бешиктеринин бири — дал ушул көөнө (байыркы) мамлекет. Египет Африкадагы улуу дарыя — Нил дарыясынын өрөөнүндө орун алган. Нил дарыясы — дүйнөдөгү эң узун дарыя (5584 чакырым). Эгерде Сыр-Дарыя (анын башаты Нарын) чыгыштан батышка карай акса, ал эми Нил болсо — Борбордук Африкадан башат алып, түштүктөн түндүктү карай агып келет. Нил дарыясынын түндүк бөлүгү (Биринчи босого деп аталган кууш жеринен түндүгүрөөгү) гана Байыркы Египеттин аймагы болгон. Бул дарыянын Жер Ортолук деңизине куйган бөлүгүн «Нилдин дельтасы» деп коюшат. Анткени бул куйма тарам-тарам болуп кетип, бүркүт бийиктигинен туруп карасанар, үч бурчтук болуп, грекче «дельта» тамгасын элестетип турат. Дельта аймагы Төмөнкү Египеттин жүрөк толтосу болгон. Ал эми Нил дарыясын түштүктү карай жогору бойлоп сапар улаган саякатчы Жогорку Египетке кабылган.

Нил өрөөнүн адамдын өздөштүрүшү.

«Суу — жашоонун булагы» деген накыл сөз бар эмеспи. Нил өрөөнү да байыркы египеттиктердин жашоосу үчүн бешик болгон. Ар жылы жайында Нилдин суусу

¹Эскертүү. 4–16-параграфтар боюнча мектеп мугалимдерине сабактардын темаларын жана окуучуларга берилүүчү суроо-тапшырмаларды эркин аныктоо мүмкүнчүлүгү берилет.

Шадуф менен суу алуу.
Азыркы сүрөт.

Шадуф менен суу алуу.
Байыркы Египет.
Дубалдагы сүрөт.

Байыркы Египеттик
торө аялы менен.

Фараон Нармердин
палеткасы.
Б.з.ч. III к.

ташып, жээгинен чыгып, алда канча алысыраактагы талааларды каптап турган. Суу тартылган чакта, семиз, жумшак шиленди топуракка ар нерсени эгип, дыйканчылык кылууга жеңил болгон. Дал ушундай жаратылыштык ыңгайлуулук б.з.ч. VII миң жылдыктан тартып эле Нил өрөөнүн жердеген байыркы уруулардын акырындап отурукташуусуна өбөлгө түзгөн.

Отурукташуу деп, мурда бир жерден экинчи жерге көчүп-конуп жашаган, аң уулоо же жапайы дан өсүмдүгүн терип-жыюу менен тирилик кылган адам топторунун бир жерде орун-очок алып, кыштак куруп байырлашын айтабыз. Алар эгин эгип, кыштак четинде туруктуу жайытта мал кармап турушкан.

Нилдин ташкыны канчалык коркунучтуу болсо (сел каптап келип, анча-мынча үйлөрдү омууроолотуп кулатчу, качып үлгүрбөгөн жандыктын баарын ээ-жаа бербеген суу агызып кетчү), ал аяктагандан кийинки турмуш ошончолук ыңгайлуу болчу. Тек гана учурунда мээнеттенип, эгин эгип үлгүрүү керек болгон.

Байыркы египеттиктер Нилдин ташкыны тууралуу уламыштар калтырышкан. Алардын бири мындай: илгери-илгери бир ташкын жүрүп, жердин баарын каптап калыптыр. Жандуунун баары суу астында калып, азап чегиптир. Суудан башка эч нерсе жок, дүйнөнү караңгылык каптаптыр. Ошондо суу теренинен көкөлөй, улам боюн түзөп, лотос гүлү өсө бериптир. Анын сабагы узарып, акыры лотостун башы суу бетине жетиптир да, бүрү ачылып, татынакай гүл пайда болот. Бул гүлдөн жер жүзүнө жарык ыроологон күн туулуптур. Лотостун бүчү-

Исида менен Гор папирустан жасалган уяда.
Байыркы египеттик сүрөт.

Нил дарыясындагы аңчылык.
Корустондогу сүрөттөн фрагмент.
Б. з.ч. XI к.

Египеттик төрө аялы менен.
Фивадагы барельеф.

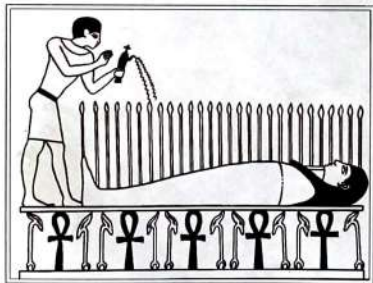
рүнөн алтын куш сыяктуу учуп чыккан күн жер жүзүн каптаган сууну кайра дарыянын нугуна чегиндирип, жер бетине жашоону ыроологон экен.

Байыркы египеттиктер күндүн кудайын Ра деп атап, ага сыйынышкан. Бирок Нил дарыясынын ырааттуу ташкыны болбосо да, алар үчүн ынгайлуу дыйканчылык шарттары жаралмак эмес. Бирок ташкын албууттанган чакта, нечен кыштактардын талааларын гана эмес, үй-жайларын, мал-мүлкүн агызып жок кылчу. Нилдин жээгинен алысыраак жайгашкандар ташкын өтө аз болгон жылдары суунун тартыштыгынан азап чегишип, ачарчылыкка кабылган.

Египеттиктердин кесипчиликтери: дыйканчылык, малчылык, колонөрчүлүк, соода. Нил боюндагы калктын байыркы башкы кесиби *дыйканчылык* болгон. Калк өзүнүн башкы азыгын буудай, арпа сыяктуу дан эгиндеринен тапкан. Ташкын чегинип, жер анча-мынча тоборсуп, бирок ката элек кезинде кетмен менен жумшартылып, үрөн себилген. Кээ бир жерде урукту чымчыктар чукуп жеп кетпеши үчүн, үрөн себилген талаага кой-эчкини жайышкан, алардын туягы басылган кыртыштан чымчыктар эч кандай урукту чокуп жей албай калышкан. Суу жээгинен кыйла алысыраак, жери катуураак талааларда өгүздү же малай кишини чегип, жерди буурсун менен айдашкан. Мээ кайнаткан ысыкта талааны сугаруу үчүн арыктарды, жасалма каналдарды куруп туруу керек болгон. Күзүндө эгин оруп-жыйылып алынган.

Ыйык жаныбардын келбети.

Жрец Осиристин сөлөкөттүн үстүндө өнүп чыккан буудайды сугарууда.
Байыркы сүрөт.

Сеңилге чабуул.
Байыркы Египеттин дубалындагы сүрөт.

Гор кудайы.
Осириске өлгөн кишини алып баратат.
Байыркы китептеги сүрөт.

Байыркы Египеттин китебинен сүрөт.

Байыркы египеттиктер дыйканчылыктан тышкары мал да кармашкан. Бирок мал багуу үчүн бай кишилер гана мүмкүндүк ала алышкан. Карапайым египеттиктер диний курмандык катары мал союлган учурларда — аш-тойдо гана эт жебесе, калган учурда мындай азыкка колу жеткен эмес. Мал кармоо үчүн төлөнчү салыктын өлчөмү да чоң болгондуктан, карапайым кишилердин чамасы жетчү эмес.

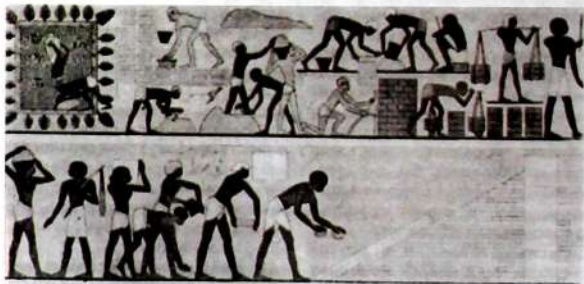
Нил дарыясынан балык уулап, кыштактагыларга саткан балыкчылар да көп болгон. Египеттиктер үчүн балык да негизги азыктардан эле. Балыкчылар демейде папирус жыгачынан жасалган кайыкка отуруп алып, кайырмак салып, тор жайып, же учтуу найзача (гарпун) менен балык уулашчу. Алар кургатып саткан балыктар арзан жана узак убакытка сакталчу гүлазык эле.

Египетте колөнөрчүлүктүн ар кыл тармактары өнүккөн. Күндөлүк тиричилик үчүн усталар менен колөнөрчүлөрдүн мээнетинен жаралган буюм-тайым, нерселер арбын болгон. Маселен, карапачылар жасаган ар кыл кооздолгон идиштер (аяктар, кумуралар, табактар, чөйчөктөр) ар бир үйдүн ашканасында колдонулган. Металл усталар жезден, колодон ар кыл эмгек шаймандарын жасашкан (байыркы египеттиктер темирди колдонууну билишкен эмес). Зергерлер алтын, күмүштөн, асыл таштардан ар кыл кооздуктарды жасашкан.

Ал эми даңазалуу жыгач усталардын колунан чыккан бир катар шаймандар, буюм-тайымдар Египеттин кумуна көмүлүп, бүгүн күнгө чейин аман-эсен сакталып жетти. Колөнөрчүлүктүн жүн ийрүү, таар, кездеме токуу сыяктуу түрлөрү да өнүккөн.

Көрүстөндүн дубалындагы сүрөт.

Кыш бышырып аткан кулдар.
Көрүстөндөгү фреска.

Таптардын, мамлекеттин келип чыгышы жана өлкөнү бириктирүү үчүн күрөш.

Эң байыркы доорлордо отурукташа баштаган египеттиктер оболу бири-бири менен эч алакасы жок кыштактарда жашашкан. Ар бир кыштактын дыйкан жамааты өз алдынча ыбаадатканага ээ болуп, ар кыштактын тургундары өз-өзүнчө кудайларга сыйынышкан. Бара-бара бир нече кыштак бириккен ири жамааттар түзүлө баштаган. Аларды илимде грекче «*ном*», бизче айтканда, «*дубан*» деп атап, номдорду бийлөөчү төбөлдөрдү грекче «*номарх*» деп аташкан.

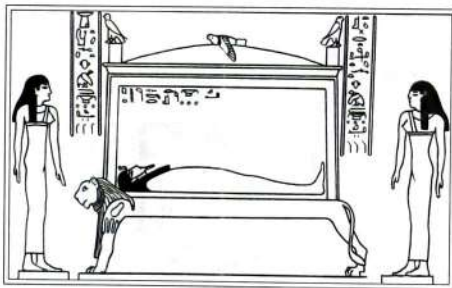
Кыштактар канчалык ири номго баш кошкон сайын, алардын чарбалык турмушу да ар тараптуу болгон; дыйканчылык үчүн зарыл сугатчылык иштерин (канал, дамба куруу) ишке ашыруу да жеңилдеген, анткени бир кыштактын элине караганда, бүткүл номдун калкын сугат курулушуна тартуу чонураак көлөмдөгү иштерди бүтүрүүгө мүмкүндүк кылган. Канчалык чоң жер сугарылса, ошончолук көп түшүм алынып, калайыктын бакыбаттуулугу да арткан.

Бара-бара египеттик дыйканчылык жамааты ар кыл таптарга (ири социалдык катмарларга) жиктеле берген. Коомдун эң жогорку тепкичинде — бүткүл номдогу иштерге баш-кез болгон акимдер — номархтар турган. Бул алгачкы чакан мамлекеттүүлүктүн бүчүрлөнүшү эле.

Египет коомунда ар бир кыштактын ыбаадатканасын тейлеген дин кызматчылары да чоң коомдук ролду ойногон. Кыштактын чарбасы канчалык тың болсо, анын

Мышык.
Байыркы Египеттеги
ыйык жаныбардын
келбети.

Исида менен Нефтида
Осириске ыйлап жатышат.
Байыркы сурат.

кирешесинин ыбаадатканага калчу үлүшү ошончолук көбөйгөн. Демек, дин кызматкеринин колундагы байлыгы да өскөн.

Калган-каткан эркин дыйкандар негизги социалдык катмарды түзүшкөн. Номдор күчөп, ири кыштактар шаарга айлана баштаган сайын, колөнөрчүлөр менен соодагерлер катмары да калыптана берген. Ал эми башка кыштактар же башка номдор менен жер суу талашуу, сырттан басып кирүүгө каршы туруштук кылуу муктаждыгы аскердик өнөрдү да өнүктүрүүгө мажбур кылган. Бара-бара аскердик колбашчылар катмары да олуттуу мааниге ээ боло баштаган.

Эң төмөнкү жана аз сандуу катмар кулдардан турган. «Кул» деп керт башы эрксиз болгон кишилерди айтат эмеспи. Египетте тың дыйкандын үй-бүлөсүндө да, дин кызматкеринин ыбаадатканалык чарбасында да, номархтын чарбасында да кулдар пайдаланылган.

Египеттин бирдиктүү мамлекетке айланышы.

Б.з.ч. IV миң жылдыктын ортосуна карата Байыркы Египеттеги номдор бири-бирин журулуштура берип, акыркы ири ном түзүлгөн. Алар Жогорку Египет жана Төмөнкү Египет падышалыктары эле. «Династияга чейинки доор» деп аталган заманда — б.з.ч. 3500–3050-жылдар — бул падышалыктар өз алдынча ири номду элестетишкен.

Дал ошол доордо эле, демек, мындан беш жарым миң жылдай илгери, байыркы египеттиктер өздөрүнүн жазмасын ойлоп табышкан. Илимде «иероглиф» деп аталган бул жазма сүрөттүк символдордун татаал курандысын түзгөн.

Маймыл.
Байыркы Египеттеги
майык жаныбардын
келбети.

Анубис өлгөн кишинин
жүрөгүн алууда.
Фивтеги көрүстөндөгү
сүрөт.
Б.з.ч. XIII к.

Фараон эгиндин
биринчи түшүмүн
жыйноодо.
Байыркы сүрөт.

Нилдин жогоруурак агымындагы (түштүктөгү) ном кубаттуураак болуп, анын өкүмдары Нармер биринчи жолу Төмөнкү Египетти басып алып, б.з.ч. 3100-жылы Египет бирдиктүү падышалык болуп калган. Буга чейин Жогорку Египеттин ордо шаары — Иераконпол «Hieracopolis» болсо Төмөнкү Египеттиги — Нилдин куймасындагы Бутто шаары болгон.

Бул сүрөттө падыша Нармендин Төмөнкү Египетти женип алганы даназаланган. Анын башында — Жогорку Египеттин өкүмдары кийчү сүйрү калпак болсо, бет мандайында — ага душманын жеңүүгө жардам берген шумкар кебетесиндеги кудай Гор (Horus) тартылган.

Нармендин мурасчысы Менес (анын Аха деген дагы бир ысымы бар) бийлей баштаган чакта (б.з.ч. 3050-жылы тартып) Египеттин кош бөлүгү орток ордо шаарга ээ болгон. Менес өлкөнүн борбору катары Мемфис шаарын негиздеген. Бул шаар Нил дарыясы өзүнүн тарам-тарам болуп кетчү куймаларынын аймагындагы өтө ыңгайлуу жерде жайгашкан. Менестин доорунан тартып Египетте династиялар (тактап айтканда, бийлиги укумдан-тукумга өткөн падышалардын династиялары) башкарып калган. Маселен, Менес өзү аң уулап жүргөндө аны керик (гипопотам) көтөрө качкан дешет, бирок анын тактысы өзүнүн урпактарына кала берген.

Бул династиялык доордогу египеттик падышаларды «фараон» деп аташат. Александр Македондук (мусулман калктары аны тарыхта Искендер Зулкарнайын деп коюшат) Египетти өзүнө каратып алганга чейин мында 30 династия башкарган экен. Алардын көпчүлүгү жергиликтүү төбөлдөрдөн болгон, бирок чет жердик баскынчылар да өз династиясын негиздеп, өлкөнү бийлеп турган кезеңдер да болгон.

Чарбанын өнүгүшү.

Египеттин кош бөлүгүнүн бирдиктүү бир мамлекетке биригүүсү чарбанын андан ары өнүгүшүн камсыз кылган. Ири мамлекеттик түзүлүштө элдин күчүн уюштуруп, сугат каналдарын чоңураак жана узунураак кылып куруу, ташкынга каршы ар кыл дамбаларды бийигирээк кылып жасоо мүмкүн болуп калган. Өлкөнүн ички соода-сатыгы да коопсуздук шартында камсыз кылынган, анткени соодагерлер Жогорку Египеттен Дельтаны карай бирдиктүү өлкөнүн чегинде эле самсып турушкан.

Осирис.
Байыркы китептеги сүрөт.

Товар алмашуу.

Мындай алака-байланыштар колонөрчүлүктүн ар кыл түрлөрүн андан ары өнүктүрүү үчүн өбөлгө түзгөн.

Пирамидалар.

Египеттин фараондору бирдиктүү өлкөнүн бакыбаттуулугунун мөмөсүн үзгөн башкы адамдар эле. Алардын жеке бийлиги улам күчөп, акыры аларды жер бетиндеги кудай катары санап калышкан. Уламышка ылайык, фараондор аркы дүйнөгө барганда өкүмдарлык кылат деп эсептешкен. Фараондор бул жарык дүйнөдө эле аркы дүйнөнүн камылгасын көрүүнү чечип, өздөрүнө пирамида түрүндөгү атайын көрүстөндөрдү тургуза башташкан.

Эң алгачкы пирамиданы байыркы падышалык доорунда (бул падышалык 3-6 династияны камтыйт) үчүнчү династиянын фараону Жосер курдурган. Жосердин (б.з.ч. 2667-2648-жылдар) бул тепкич-тепкич болуп кеткен пирамидасы азыркыга чейин Египеттин Саккара жергесинде сакталып турат. Архитекторлордун атасы катары кийинчерээк даңазаланып, кудай денгээлине жеткирилип урматталган уста Имхотеп тарабынан долбоорлонууп курдурулган бул имарат кийинки фараондорду мындан да мыкты пирамидаларды курдурууга шыктандырган.

Төртүнчү династиянын фараондору өздөрүнө геометриялык жактан так аныкталган пирамиданы түзгөн көрүстөндөрдү курдурду. Мемфис шаарынын жанындагы Гиза өрөөнүндө фараон Хеопс (Хуфу) үчүн курулган пирамида эң залкарлыгы менен айырмаланат. Нечен

Байыркы Египет
Пирамидалары.

миндеген кулдар менен күчтөп чакырылган дыйкандар бул пирамиданы куруу үчүн эки миллион үч жүз миндей чулу таштын жылмаланган ири бөлүктөрүн жылдырып келип, биринин үстүнө экинчисин коюп кынашкан. Эч кандай краны жана башка татаал техникасы жок бул пирамиданын курулушу — адамзаттын акыл-эсинин, турмуштук билиминин, көркөм өнөрүнүн, залкар усталыгынын зор жетишкендигин даңазалап келет.

Ал эми Хеоптун уулу жана мураскору **Хафре** (Хефрен) болсо Гиза өрөөнүнө жакыныраак пирамидасынын жанына сфинкс (башын көтөрүп жаткан арстандын тулкусу чегилип, бирок арстандын башынын ордуна кишинин, т.а. фараондун өзүнүн уауу чачтуу башы чегилген ири бедиз) да курдуруп, жаны салтты баштаган.

Байыркы падышалыктын соңку доорлорунда Нилдин тартылышы сыяктуу табигый жагдайлар фараондордун өлкөсүнө жакырчылыкты алып келген. Мамлекет жакыр болгондо кудай-падышанын байлыгы бөксөрүп, бийлиги ыдырай баштаган. Мурдагыдай ири курулушту курдурууга кудурети жетпей, чаканыраак салдыра баштаган, акыры бул салттын тамыры бошондогон. Бирок ири ыбаадатканаларды, ак сарайларды курдуруу аркылуу кийинки фараондор өздөрүнүн кубаттуу бийлигин даңазалоого умтула беришкен.

Байыркы египеттиктердин күндөлүк турмушу.

Байыркы египеттиктер кандай жашаганы тууралуу алар өздөрү жаздырып калтырган булактардан (ташка,

Куштун элеси.
Байыркы египеттик статуэтка.

Фараон Хефрендин пирамидасы жана чоң сфинкс.

карапага, папируска жазылган ар кыл жазуулардан, көркөм чыгармалардан), ошондой эле археологиялык эстеликтерден, байыркы сүрөттөрдөн үйрөнүүгө болот. Коомдун жогорку катмарлары тууралуу бул жазмалардан көбүрөөк маалыматтар сакталган. Ал эми карапайым калайык жөнүндө азыноолак гана кабар калтырылган.

Оболу үй-бүлөдөн сөз кылалы. Үй-бүлөдөгү башкы кожоюндук орун эркекке (атага жана күйөөгө) таандык болгон. Колунда бар дыйкандар эки жана андан көбүрөөк аялга үйлөнө алган. Бирок египеттик аялдын мыйзамдык укугу башка көптөгөн өлкөлөрдүкүнөн айырмаланып турган. Маселен, байыркы грек тарыхчысы Геродот египеттик аялдардын үй чарбасы үчүн жооптуу болгонун, базарга барганын, күйөөлөрү болсо үйдө токуучулук менен алектенгенин таң калып жазган. Фараондордун айрымдарынын аялдары иш жүзүндө мамлекетти бийлеп турушканы маалым. Алардын бири — даназалуу каныша **Нефертити** (б.з.ч. XIV кылым) үйлөнүүгө жана ажырашууга өз каалоосу менен барган. Аял өз мүлкүнө өзү ээ болуп, балдарына өз алдынча керээз калтыра алган. Ал түгүл кээде ал өз күйөөсүнө колдонууга берген күмүш (акча бирдиги) үчүн аласа (проценттик кирешени) талап кылууга да акылуу болгон.

Бала төрөлгөндө аны кубаныч менен тосуп алышкан. Балдардын ысымдары да ошол алгачкы сүйүнүч маанайын чагылдырган. Маселен, бир кызга энеси «Анекси» («Бул кыз мага таандык!») деген атты койгон экен. Кыздардын көп учураган аттарынын бири «Мив» («Мыйо»)

Байыркы Египеттин жазма куралдары.

Падыша аял Нефертитинин портреттери.

болгон, бул сөздү мышыктын баласына карата эркелетип айтышчу. Баланы үч жашка чейин энеси эмизген. Көз тийбесин деп баланын моюнуна тумар тагып коюшчу. Колго үйүр алдырылган мышык, ит, куш, маймыл да алардын сүйүктүү үй жаныбарлары болгон.

Карапайым адамдардын балдары азыркыга чейин жеткен эзелки оюндарга маашыр болчу. Алардын арасында — колкүрөш, аркан тартмай, «эшек» минмей, эки топко бөлүнүп, жулмалашып-тартышмай, селкинчек тепмей, сууда жарышып сүзүү сыяктуу оюндар бар эле, ал эми жогорку катмардын эркек балдары жаа атуу сыяктуу аскердик оюндар аркылуу да машыктырылган.

Жогорку катмардын балдары үчүн башкы машакат — мектепте сабак окуу болчу. Алар жыгач тактачага чопону шыбап, ага кара сыя менен иероглифтик белгилерди жазып үйрөнүшкөн. *«Ушул сабак созулган тоо кыркасы сымал эч бүтпөс болду!»* деп окууга моюну жар бербей турганда жазган баланын тактасы биздин күнгө чейин сакталып жетти. Жалкоо баланы окутуучу таяк менен жазалай алган.

Байыркы египеттик макалда: *«Баланын кулагы — далысында, аны далыга төпөштөп турсан, тилиңди жакшы угат»*, — деп айтылган. Мугалим да ушул макалды эске алып турган шекилденет.

Негизинен эркек балдар сабаттуу болуп, ар кыл мамлекеттик кызматка даярдалган. Аксөөктөрдүн кыздары болсо тек гана сабаттуу болуп, чыгармаларды окуп, рухий дүйнөсүн байытуу үчүн гана окушкан.

Байыркы Египеттик катчы (стенографист).

Луксордогу Амон-Ра храмынын колоннадасы. Б.з.ч. XV к.

Азыркы кездеги жүттөр менен мусулман балдарына жасалган сүннөткө отургузуу салты байыркы Египеттен башталган; мында 10–12 жашка келген байыркы египеттик балдарга да ушул ырасым жасалчу.

Үй-жайлары.

Байыркы египеттик дыйкандардын элеттик тиричилигинин тажрыйбасы күнү бүгүнкүгө чейин колдонулуп келет. Алар үстү балык жон тартып жалпак келген (чатыры жок) үйлөрүн, бийик дубалдарын күнгө кургатылган чоподон курушкан. Терезеси дубалдын бийигирээк жеринде тар көздүү курулуп, күндүн аптабынан калкалаган. Үйдүн төбөсүнөн бөлмөнү желдетип турчу тешиктер жасалып, алардын үстүнөн калканыч курулган.

Элеттик калктын турмушуна караганда шаардагылардыкы кыйла кызуу жүргөн. Мында чөлкөм үчүн жүрөк толтоосундай жай — ири базарлар орун алган. Кол-өнөрчүлөр өздөрүнүн жасалган ар кыл кооздук буюмдардын, идиш-аяктардын, кездемелерди, жүндөн согулган кийим-кечени, булгаары буткийимдерди жана куржундарды, асыл таштар чөгөрүлгөн жасалгаларды, карапаларды, айнектен жасалган көз мончокторду, ал түгүл курал-жарактарды сатыкка алып келишкен. Ал эми соодагерлер болсо бул аймакта болбогон коншулаш же алыстан ташылган заттарды (маселен, туз, кургатылган балык, өсүмдүк майы, косметикалык заттар, папирус кагазы жана башка) кардарына сунуш кылып турган.

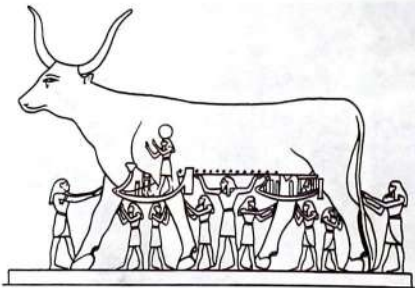

Байыркы египеттик катчы.

Үйдүн элесиндеги асман.

Байыркы сүрөт.

Музыкант кыздар.
Фивтеги Нахта көрүстөнүндөгү сүрөт.
Б.з.ч. XV к.

Жер мамлекеттиги болгондуктан дыйкандар мамлекетке жер үлүшү үчүн салык төлөп турушкан. Алардын баарын каттоо үчүн билимдүү бюрократиялык катмар керек болгон. Ошол себептүү Египетте дин кызматчылары эле эмес, көптөгөн кызматкерлер да сабаттуу болушкан. Мамлекеттик кызматкерлердин ичинен эсеп-кысап, каттоо иштерин жүргүзгөн катчылар кыйла дурус жашаган. Сабаттуулукту өнүктүрүү үчүн атайын мектептер болгон.

Мамлекетти башкаруу.

Фараондун кудай-падыша катары алган статусу анын бийлиги эч ким тарабынан, эч бир башка орган (маселен, аксакалдар кенеши, элдик жыйын) тарабынан бузулбастыгын айгинелейт. Мындай бийлик «чыгыш деспоттугу» деп аталат. Жер-жерлердеги мамлекеттик кызматкерлер жер үчүн жана ар кандай өндүрүлгөн же сатылган товар үчүн салыкты ырааттуу чогултуп фараондук казынага жиберип турушкан.

Фараондун таасири начарлап, ал сөз жүзүндө гана өлкөнүн мамлекет башчысы аталып калган айрым тарыхы өткөөл мезгилдерде жергиликтүү аксөөктөр (номдук акимдер — номархтар) жана жергиликтүү дин кызматчылары башкы ролду ойношкон. Маселен, Биринчи өткөөл доор деп аталып, 140 жылга созулган заманда (б.з.ч. 2180–2040-жылдар) фараондор чабал болуп, бийлик тизгинин колго алган номархтар өз ара чабышып турушкан.

Фива шаарынан чыккан акыркы номарх Ментухотеп II кайрадан бирдиктүү Египет мамлекетин негиз-

Фараон Сенусерд II нин портрети.
Б.з.ч. XIX к.

Фараон Тутанхамондун тактысынын жолонгучу.
Корустондон.

Исида менен падыша аял Нефертиги. 19-династия.
Нефертитинин корустондөгү сүрөт.

дейт. Тарыхта бул жаңы доор *Ортоңку падышалык доору* деп аталган. Египет кайрадан чарбалык жана маданий жактан өнүгө баштаган.

Гиксостор.

Фараондордун бийлиги начарлаган башка бир заманда — Экинчи өткөөл доордо (б.з.ч. 1785–1570-жылдар) Азия тараптан баскынчылар кирип келишкен. Бул көчмөн баскынчылар «гиксос» деген ат менен белгилүү. Алар маданий денгээли жагынан египеттиктерден артта турган, бирок согушуу жагынан дурус болчу. Алар өлкөнүн түндүгүн өздөрү бийлеп, Түштүк Египет болсо көзкаранды катары салык төлөп келген. Элдин жакырчылыгы гиксостордун салыгынын айынан ого бетер күчөгөн. Акыры Фива шаарындагы Египет номархы гиксосторду женип, б.з.ч. 1570-жылы өлкө толук боштондукка чыгарылган.

Египетте кубаттуу мамлекеттин калыптанышы.

Ахмос (Амосис) Ини бул жеңиши менен Египетте *Жаңы падышалык доору* башталган (б.з.ч. 1560–1070-жылдар). Ал негиздеген Он сегизинчи династия Байыркы Египеттин тарыхындагы бир катар даназалуу фараондордон турган. Алардын арасында согушчандыгы менен айырмаланган Тутмос I, адатта эркектер ээлөөчү фараондук тактыга отурган алгачкы аял фараон Хатшепсут жана башкалар бар. Фараондор кайрадан бийлик тизгинин толугу менен өз колуна алып, жалпы мамлекет-

Гор кудайы
бүркүт элесинде.

Арстанбаштуу
Сехметте лотос
ташпыруу.

Фараон Рамсес Пни
кайтарган бүркүт
элесиндеги Гор.
19-династия.

тик сугат системасын калыбына келтирип, өлкөнүн ички-сырткы коопсуздугун чындашкан.

Фараондордун жортуулдары.

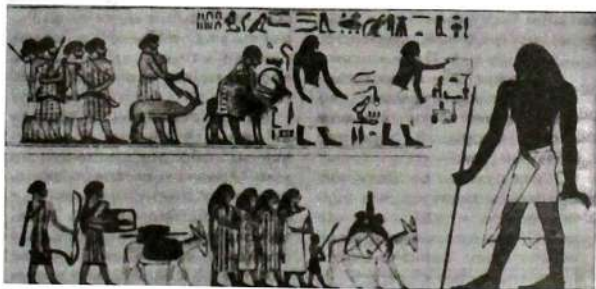
Египеттин өзүнүн аймагы Нилдин Биринчи (төмөнкү) босогосунан түндүккө карай созулуп, Жер Ортолук деңизине чейин жеткен. Бирок мамлекеттин күч-кубаты артып турган Жаңы падышалык доорунда египеттиктер ар кыл багыттарда баскынчылык жортуулдарды уюштурушкан. Ахмос баштаган египеттик аскерлер гиксостордун Аварис шаарын каратып тим болбой, Египеттин түндүгүнөн Азиянын Батышына карай жиреп киришкен. Биринчи жолу египеттик кошуундар Палестина аркылуу өтүп, тээ Сириянын аймагына чейин жетишкен (картадан карагыла).

Он сегизинчи династиянын согушчан фараондорунун тушунда (б.з.ч. 1570–1320-жылдар) Египет эң ири аймакка көзөмөлүн жүргүзүп келген. Түштүктө — коңшу Нубияны каратып, Нил дарыясынын Төртүнчү босогосунан чейин жетишкен. Түндүктө болсо — Сириядагы Евфрат дарыясынын эң жогорку агымына чейин ээлешкен. Кээде Египет айрым батыш азиялык жерлерин алдырып коюп да турган. Бирок Он тогузунчу династиянын өкүлү, каарман Рамзес II (б.з.ч. 1304–1237-жылдар) бийлеп турган кезде дөөлөт кайрадан күч алып, анын Кичи Азиядагы атаандаштарынан болгон Хетт мамлекети б.з.ч. 1270-жылы (башка хронологиялык эсеп боюнча б.з.ч. 1296-жылы) Египет менен тынчтык келишимин түзүүгө

Байыркы Египеттеги хирургиялык аспаптар.

Чек арадан өткөзүп коюусун Египет төрөсүнөн суранып жатышат.
Бени Хассан корустонундогу барельеф.

аргасыз болгон. Ушундан соң Рамзес II хеттик падыша Хатушили IIIнү кызына да үйлөнгөн.

Египетте күч-кубаттуу мамлекеттин кулашы.

Рамзес IIнин мураскорлорунун башкы мүдөөсү — Египеттин аймагын андан ары кеңейтүү эмес, иши кылып анын ээликтерин сактап калуу болгон. Бирок басып алынган аймактардагы элдер египеттиктерге күнкор болууну каалашкан эмес. Түштүктө (Нубияда) да, түндүктө да көтөрүлүштөр чыгып турган. Начарлап бараткан мамлекеттин армиясы да улам алсырай берген. Түндүк-батышта ливиялыктар улам бир козголоң чыгарып, кээде ичкериден чындоого умтулушкан. Ал эми Кичи Азия менен Эгей деңизи жактан башка бир баскынчы топ каптап кирген. Бул топту тарыхта «деңиз элдери» деп аташкан.

Дал ушул кыйын кырдаал Египеттеги жергиликтүү фараондордун бийлигинин кулашына алып келген. Тарыхта *үчүчү өткөөл мезгил* деп аталган доор (б.з.ч. 1070–767-жылдар) башталган. Башаламандыктын бул доорунун мөмөсүн бир кезде египеттиктердин кол астында эзилген чет жерликтер көргөн. Өлкөнү ливиялыктар, нубиялыктар бийлешип, андан соң алардын ордун ассириялыктар, персилер, акыры Александр Македондук элеген. *Александр бул жерде фараондук акыркы (отузунчу) династияны — Птолемейлер династиясын негиздеген.*

Птолемей династиясынын акыркы фараондору кубаттуу Рим дөөлөтүнө каршы теңдешсиз күрөш жүргүзгөн. Клеопатра VII аттуу айлакер жана сулуу фараон аял

Фараон Тутанхамондун маскасы.

Фараон Рамзес. Байыркы Египет статуясы.

Фараон Тутанхамондун кыздары. Дубалдагы сүрөт.

Римдин өкүмдары Юлий Цезарь менен никелешүү аркылуу өз бийлигин сактап калууга аракеттенген. Андан уул көрүп, атын Цезарион деп койгон. Цезарь өлтүрүлгөн соң, Клеопатра эми өз башын Марк Антонийге байлаган. Анын уулу Цезариондун өлүмү менен Египеттин фараондук тарыхый чынжыры үзүлөт. Ошентип өлкөдө узакка созулган римдик үстөмдүк (б.з.ч. 3-жыл — б.з. 395-жыл) орнойт.

Байыркы Египет маданияты.

Алгачкы цивилизациялык очоктордун бири катары Египет адамзаттын маданиятына көөнөргүс салымын кошкон. Мындагы архитектуралык ири курулуштар, колонөрчүлөрдүн устаттыгынан жаралган татына буюмдар заттык маданияттагы жогорку серени чагылдырат. Эң башкы саамалыктардын бири — *египеттик иероглиф жазмасы* болгон. Айрым тыбыштарды да өзгөчө символ менен берүү идеясы кийинки финикиялык жана башка алфавиттерди ойлоп табуу үчүн кошумча өбөлгө болгон. Илимдин башаты (астрономиялык илим-билимдер, мезгилди так эсептөө аракеттери, математикадагы, геометриядагы ачылыштар) да египеттик акыл-ой мурастары менен байланыштуу. Байыркы египеттик хирургдар кишинин анатомиясын терең үйрөнүүгө умтулшкан, айрым хирургиялык операцияларды жасашкан. Кишинин денесин катыруу (мумиялаштыруу) боюнча алардын иш-аракетинин натыйжасында катырылган дене сөөктөрү азыркы күнгө чейин жеткен.

Лотос түрүндөгү идиш.
Тутанхамондун
корустануунан.
Б.з.ч. XIV к.

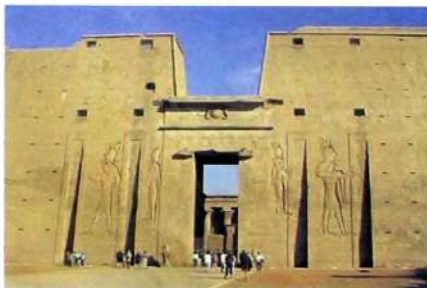

Нут Гептин үстүнө
Шуну көтөрүп жатат.
Байыркы китептеги
сурат.

Дин жаатына токтолсок, египеттиктер мамлекеттик бийлик расмий колдогон кудайлардан (алардын башкысы — Амон-Ра кудайы; фараонду да кудай-падыша катары карашкан) тышкары, калайыктын да жергиликтүү кудайлары, ар кыл диний ишенимдери, ырым-жырымдары сакталып келе берген. Бул ишенимдерге тыюу салынган эмес. Ал эми фараон Аменхотеп IV (б.з.ч. 1348–1331-жылдар) болсо — өзүнө Эхнатон деген жаңы ысымды алып, Күн алкагынын кудайы Атонду жалпыга милдеттүү кудай катары таңуулоого аракет жасаган. Демек, кийинки *иудаизм*, *христиандык* (тарса) жана *ислам* сыяктуу жалгыз гана кудайга ишенүүнү талап кылган дүйнөлүк диндерге чейин эле, байыркы египеттиктер ушул багыттагы саамалыгын башташкан.

Эл аралык турмушта тынчтык келишими аркылуу Жакынкы Чыгыштагы элдердин ортосундагы туруктуулукту камсыз кылуу аракеттери да цивилизациялык салымдардан болгон. Фараон Тутмос IV (б.з.ч. 1397–1387-жылдар) Кичи Азиядагы Митанни мамлекети менен тынчтык келишимин түзүп, митаннилик бекбийкеге үйлөнгөн. Фараон Рамзес IIнин да ушундай эле аракеттери хеттер менен өз ара тынчтыкта жашоону камсыз кылган. Мына ушулардын баарысы тең архивдик маалыматтар менен тастыкталууда.

Египеттик көркөм адабий эстеликтеринин бир катар үлгүлөрү да биздин күндөргө чейин келип жетти. Андагы кайрымдуулук идеялары азыркы доорго үндөш келет. Диний ыйык гимндерден, ар кыл ангеме, баяндар-

Эдфудагы
Гор кудайынын храмы.
Б.з.ч. III–II кк.

дан, поэзиялык өрнөктөрдөн тышкары, тарыхый баяндар да келип жетти.

Египеттин маданияты Эки Дарыя аралыгынын жана Жер Ортолук деңизинин калктарынын маданиятына кыйла таасир берүү менен чектелбестен, келгин элдер аркылуу египеттиктер да сырткы маданиятка таасирленип келишкен. Бул маданий көпүрө да жалпы адамзаттык баалуулуктарды байыта берген.

ХРЕСТОМАТИЯЛЫК МАТЕРИАЛ

Шеши аттуу дин кызматкеринин жазмасынан (б.з.ч. III миң жылдык; Байыркы падышалык):

«Байкуш кишини мен күчтүүрөөк кишиден коргоп жүрдүм... Ачкага нанымды бердим, жыланачка кийимимди бердим. Кайыксызды кайыгым менен ташыдым. Артында туягы жок маркумду өзүм жерге жашырдым...»

(Мындагы гуманисттик ой эмнеде экенин талкуулагыла.)

Честер Битти напирус жазмасындагы катчыларды жана китепти даңазалаган эстеликтен (№ 4; б.з.ч. 1300-жылдын тегереги):

«Алардын пирамидасы — насаат китептери,
Алардын чүрпөсү — камыш калем,
Алардын жубайы — таштын (жылма) бети.
Чону да, чаканы да —

Абу-Симбел храмы.

Баары тең алардын балдары,
 Анткени жазгыч — алардын башчысы».
 «Китеп артык оймо-чиймелүү мүрзө таштан,
 Калбаат дубалдан.
 Китепке жазылган нерсе
 Чындык кашкайсын үчүн
 Катчылардын ысымдарын кайталагандын
 Как жүрөгүңө имаратты, пирамиданы берет куруп.
 Үйдөн артык китеп деген,
 Артык ал Батыштагы күмбөздөрдөн,
 Артык ал шаан-шөкөттүү аксарайдан,
 Артык ал ыбаадатканадагы эстеликтен».

Фараон Аменхотеп IVго (Эхнатонго) Митаннинин падышасы Тушратта (б.з.ч. 1365–1335-жылдар) жиберген каттагы сураныч (Египеттеги Телл-эл-Амарна жергесинде сакталган бул кат шынаа сымал жазма менен вавилондук тилде жазылган. Вавилон тили Жакынкы Чыгыштагы дипломатиялык алакалардын тили болгон):

«...Ошентип, менин бир тууганым (фараон) мага сан жеткис өлчөмдөгү алтынды жиберсинчи... Анткени менин бир тууганымдын өлкөсүндө топурак канча болсо, алтын ошончо эмеспи. Кудай жалгап, бул алтынды ага дагы он эсе көбөйттүрүп берсин...

Эгерде менин бир тууганым өзүнүн үйү үчүн эмненидир каалап калса, мен ал сурагандан он эсе көбүрөөк бермекчимин. Менин жерим — анын жери, менин үйүм — анын үйү!».

Көрүстөндүн дубалындагы сүрөттөр.

(Хетт тарыхына байланыштуу хрестоматиялык матери-
алды салыштыргыла.)

Уильям Макнейль. «Батыштын башаты» китебинен:

«Байыркы Египеттеги жасалма сугаттын ыкмалары Эки Дарыя аралыгында колдонулган ыкмалардан таптакыр өзгөчөлөнүп турат. Египеттиктер дөөлөттүк (империялык) доор келгиче жасалма түрдө сугат каналдарын куруу менен алурушкан эмес болчу. Анын ордуна, алар Нил дарыясынын табигый ташкындоо учурун эбин таап пайдаланышкан: алар чындалган дамбаларга ташкындаган кездеги сууну чогултуп, анан акырындап аны ылдыйды көздөй агызып пайдаланышкан. Дал ушундай агызуу процессинде өзгөчө баш ооруткан түйшүк бул жерде эч болгон эмес.

Дал ушундай «тепилик» сугат системасы Эки Дарыя аралыгындагыга караганда жерди терең казууну анча көп талап кылган эмес. Нил дарыясынын ырааттуу түрдө жана жагымдуу мүнөздө ташкындап жана тайыздап турушу сугат жайларын кармап туруу иштеринин жеңил болгонун да туюнтат. Бул жагдай кантип египеттик дыйкандар пирамидаларды куруу үчүн убакыт менен киши күчүн таба алганын түшүндүрүп бере алат, анткени Египеттеги эрте доорлордогу жерди иштетүүнүн мындай шарттарында ар жылы түшүм жыйналгандан кийин жана Нил кайрадан ташкындай баштаганга чейинки мезгилде жерди таптакыр иштетпей, колу-жолу бош калуучулук менен байланыштуу бир нече айлык

Гор менен падыша аял.
Байыркы китептен.

Асман судайы
Катордун эмчегин ээмп
жаткан фараон
Аменхотеп II.
Б.з.ч. II к.

Сүзүп бараткан кыздын элесиндеги кашык.
Пилдин соогу
Б.з.ч. XV к.

убакыт болор эле. Эки Дарыя аралыгында болсо, мунун тескеринче, жаз — жарыш, күз — күрөштөн тышкаркы учурларда да дайыма дамбалар менен каналдарды чындап турууга багытталган жумуштар арбын болор эле».

КОШУМЧА МААЛЫМАТТАР

Бул арды да билип жүр, көңүлүңө түйүп жүр.

«Иероглиф» сөзү эмнени туюнтат?

Жазманын бул түрү — сүрөттүк символдорду ырааттуу системага салып, маалыматты чагылдыруу менен байланыштуу. Салыштырып көрсөңөр, силер азыркы шаардын көчөсүндө бара жатасынар дейли. Жөө кишилер өтө турган жайда эмне бар? Арышын кере баскан кишинин сүрөтү. Мектептин маңдайындачы? Чуркаган бала менен кыздын сүрөтү. Башка эч бир сөз жазылбаса да, силер бул белгиден көп маанини туюсынар. Эми силерге тапшырма берели: «Бул жерден машинаны айдоого болбойт» деген беш сөздөн турган сүйлөмдүн ордуна бир белгини тартып бергилечи.

Иероглифтер да калыпка салынган (стилдешкен) сүрөттөрдүн жыйындысын берет. Азыркы кытайлык тилди жана жазмасын үйрөнүү үчүн кытай иероглифинин бир нече миң белгисин жаттоо керек.

Бул сөз болсо — байыркы грек тилинен алынган. «Та хиероглифика» (ta hieroglyphica) деген сөз «ыйык оюу (тамгалар)» деп которулат. Бул сөз менен байыркы гректер иероглифтин айрым гана белгилерин аташса, бара-бара жалпы эле символдук белгилердин топтомун айтып калышкан.

Карапачы.
Байыркы Египеттеги
статуетка.

Жазманы чечмелөө (дешифрлөө).

Жаны доордогу европалык илимпоздор Байыркы Египеттин жазмасын чечмелөө үчүн кыйла алпурушкан. Бирок иероглифтерди чечмелеп окуу онойго турган эмес. Атүгүл, француз чыгыш таануучусу К. Ж. де Гуин (1721–1800-жылдар) «тээ байыркы убактарда Кытай Египеттин оторчулугу астында калган өлкө болгон» деген жалган түшүнүккө таянып алып, египеттик иероглифтерди кытайлык иероглифтер менен салыштырууга аракеттенген. Мындай курулай алпурушуулар далай эле болгон.

1799-жылы июль айында Нил дарыясынын дельтасындагы Рашид атуу жерде (байыркы Розетта жеринин ордунда) бир таш жазма табылган. Аны Наполеон Бонапарттын баскынчы француз аскерлери Египетке жасаган жортуулу маалында таап алышкан. 1802-жылдан тартып бул таш Британияда сакталат. Азыр да аны Британ музейинен көрө аласыз.

«Розетта ташында» бир эле текст үч башка жазмада чагылдырылган: жогорку жагында — египеттик иероглиф менен, ортонку жагында — египеттик жөнөкөйлөтүлгөн (демотикалык) жазма менен, этек жагында — грек жазмасы менен жазылган. Б.з.ч. 196-жылы жаралган бул эстелик окумуштуулар үчүн байыркы египеттик иероглиф жазмасын чечмелөөдө ачкыч кызматын аткарды.

1822-жылы жаш француз окумуштуусу Жан Франсуа Шампольон (1790–1832-жылдар) египеттик иероглифтин өзөккү белгилерин чечмелеп берген. Ал алгач окуй алган сөздөр «Птолемей», «Клеопатра» деген ысымдар болгон. 1824-жылы ал изилдөөлөрүн жалпылаган эмгегин жарыялайт. Анын илимий салымы менен Египет таануу тармагына башат ачылган.

Катчынын
статуэткасы.
Байыркы Египет.

Жер айдоо.
*Байыркы египеттик
статуэтка.*

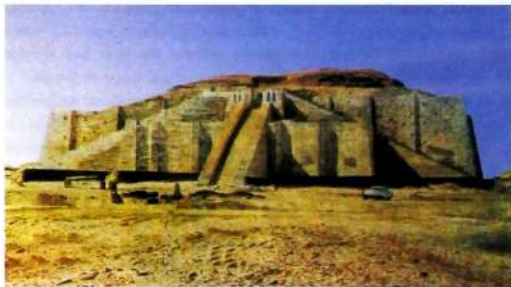
Батыш Азиянын географиялык абалы жана жаратылыш шарттары.

Азия континентинин батыш аймагы цивилизациянын келип чыгышынын эң алгачкы очокторунан болгон. «Батыш Азия» түшүнүгү менен Эки Дарыя аралыгы жана Перси булуңунун түндүк-чыгышын, Жер Ортолук деңизинин чыгыш жээктерин туюнтуп жатабыз.

Бул аймактардын ичинен адамзат үчүн *риң алгачкы цивилизациялык бешик болгон чөлкөм — Тигр жана Евфрат дарыяларынын ортоңку жана төмөнкү агымдарынын өрөөнү болгон*. Дал ушул тарыхый өрөөн *Эки Дарыя аралыгы* делип аталат. Нил дарыясынын ырааттуу ташкындoo жана тартылуу мезгилдеринен айырмаланып, Тигр менен Евфратта суунун ташкыны алда канча буркан-шаркан түшүп, анын ыраатын алдын-ала болжолдоого мүмкүн эмес эле. Бир жылы дээрлик кургакчылык азапты берсе, кийинчи жылы күтүлбөгөн алааматтуу ташкын айланы кетирчү. Өрөөндү түндүгү менен чыгышынан тоолор тосуп турса, батышынан кенирсиген чөлдөр чектеп турган.

Эки Дарыя аралыгынын чарбасы.

Бул өрөөндүн түштүк аймактары тээ эзелтеден эле мээнеттенип, дыйканчылык кылуу үчүн табигый ыңгайлуу жер болчу. Жаратылыштын татаал шарттары мындагы байыркы тургундарды тиричилик кылуунун татаа-

Урдагы Ай кудайынын храмы – Зиккурат. Б.з.ч. XXI к.

лыраак түрлөрүн башка жактардагыга караганда эртээрэк өздөштүрүүгө мажбурлаган. Алар келерки жылдын түшүмү үчүн быйыл ойлонушу керек болчу. Бул үчүн Эки Дарыянын кыштактарынын тургундары жамаатташып иштешкен. Алар арык, каналдарды жапатырмак казып, ташкын жеп кетпесин үчүн, өз айдоо жерлерин дарыянын жээги тарабынан кубаттуу дамба менен калкалашкан.

Эгерде тек гана суу жээгиндеги жер тилкесин тырмалап, бирок азык-түлүгүн башка тармактар (жыйноочулук, анчылык, малчылык) аркылуу табышкан болсо, бул чөлкөмдө деле миндеген жылдар бою турмуш өз калыбында кала бермек болчу (салыштырып көрсөнөр: жыйырманчы кылымда да цивилизацияга чейинки турмушу өз калыбынан эч жазбай жеткен уруулар табылды). Демек, табигат-эне аларга күндөлүк тиричилигин татаалдандыпай, жүз миндеген жылдар бою укумдан-тукумга өмүрүн бир калыпта кечирүүгө мүмкүндүк берген. («Кыйынчылык аркылуу гана жылдызга жете аласың» деген байыркы латын макалын буга салыштырып түшүндүрүп бергиле.)

[Эки Дарыя аралыгында, ошентип, дыйканчылык тиричилик кылуунун башкы булагына айланган. Жер менен суу — алардын өмүрүнө тете болчу! Ошого жараша, бул табигый күчтөрдү багындыруу керек эле. Анын машакаты кыйын болчу. Алысыраак, адырдагы талааларга суу жеткирүү үчүн кыялатып, арык чабуу керек. Анда азыркыдай техника жок. Колдо — байыркы коло кетмен. Сууну туура бөлүштүрүп, анын агымын улам

Алтындан жана асыл таштан жасалган өгүз баштуу арфа.

Урдагы корустондон табылган.

Акад. Арстандарды басып алган арстан баштуу ыйык бүркүт Анзуд. Байыркы Лагаш.

көзөмөлгө алуу, кыштак элинин жасаган иштерин каттап туруу керек. Айрым бир дамбаларды бир нече кыштактын тургундары келип тургузушу мүмкүн.

Дал ушундай күндөлүк уюштуруу иштери ар бир кыштактагы диний жайларга — ыбадатканаларга жүктөлгөн. Демек, кыштакты дин кызматкерлери бийлеп калган. Алардын өкүлдөрү тиешелүү чарбалык маалыматты унутуп калбоо үчүн тигил же бул окуяны же маанини сүрөт кылып чиймелеп алышчу. [Вара-бара *пиктографиялык жазма* ойлонуп табылган (грекчеден «пиктос» — «сүрөт»; «графико» — «чийүү»). Эки Дарыя аралыгынын түштүгүндөгү кыштак жамааттары, ошентип, цивилизацияны түптөгөн алгачкы бирдиктерге айлана берген. Жер иштетүү менен катар эле колонөрчүлүктүн ар кыл түрлөрү өнүккөн. Карапа жасоо, кийим токуу, таштан же жез менен колодон эмгек шаймандарын жасоо, зергерчилик жана башка усталык менен узанган кишиси жок кыштак болчу эмес. Адырларда кой-эчки сыяктуу мал багып, алардын этин, терисин кыштактагыларга сунуш кылган мал чарбасын кармагандар да болгон. Буюмга буюмду айырбаштоо аркылуу соодагерчилик да башат алган. Бирок дыйканчылыкка салыштырмалуу башка тармактар багыныңкы орундагы чарбалардан эле.

Эки Дарыядагы цивилизацияны негиздеген эл.

Байыркы Тигр менен Евфраттын төмөнкү агымында, бул дарыялар Перси булуңуна куя берген жерге жакын аймакта (азыркы Ирактын аймагында) өтө катаал та-

Байыркы Лагаш.
Лагаштын
башкаруучусу
Гудеянын отурган
келбети.
Б.з.ч. XXII к.

Урдун башкаруучусу
Ур-Намму аял кудай
Нингел менен.
Ура.
Стелладагы рельеф.
Б.з.ч. XXII к.

Жер алдындагы
дүйнөнүн ээси Гудеяны
падышалык такка
отургузганы алып
бара жатат.
Стелладагы рельеф.
Б.з.ч. XXII к.

бият шартында дыйканчылыктын татаал түрүнө өтүп, *дүйнөдөгү алгачкы цивилизациялык очокту негиздеген* эл — шумерлер болгон. Бул элдин ата-бабалары Эки Дарыя аралыгына б.з.ч. V миң жылдыктын ичинде чыгыштан келишкен. Окумуштуулардын бир даары аларды Борбордук Азиядан келген дешет. Айрым жазуучулар (казак акыны Олжас Сулейменов) шумерлердин ата-теги эзелки түрктөрдүн бабаларына тектеш эл болгон деп эсептешет. Ал эми кээ бир окумуштуулар шумерлердин байыркы теги дравид тилине тектеш же башка тилде сүйлөөчү түштүк азиялыктар болгон деп боолголошот. Бул суроонун түйүнүн чече албай, ачык калтырган аалымдар да арбын.

Айта кетсек, шумер тили азыркы түрк тилдериндей эле агглютинативдик мүнөзгө ээ болгон (т.а. унгу сөз эч өзгөрбөй, жаны маани — унгу сөзгө уланды же куранды мүчөнү алдынан же артынан жалгаштыруу аркылуу гана жасалган).

Шумерче жана кыргызча сөз жасоо жолун салыштыргыла:

«думу» — «уул»

«думу-меш» — «уулдар»

«думу-меш-а-ни» — «(анын) уулдары».

Эки тилде тең унгу сөз (думу/уул) эч өзгөргөн жок.

Шумер.

Байыркы шумерлер б.з.ч. IV миң жылдыкта эле ири кыштак жамааттарын түзүшкөн. Бара-бара бул кыштак элдери бири-бири менен тыгыз кызматташып, ирилеш-

Уруктан табылган кой келбетиндеги моор.

Байыркы Лагаш.
Аял менен эркектин
келбети.
Рельеф. Б.з.ч. II к.

кен. Алардын ичинен өтө таасирдүү кыштагы ордо шаарга айлана берген. Ошентип, Шумер жергесинде бир нече шаар-мамлекеттер жаралган. «Шаар-мамлекет» деп бир ири шаар саясий бийликтин чордону — ордосу болуп, анын тегерегиндеги кыштактар ага мамлекеттик бирдик катары баш ийген түзүлүштү айтабыз; мындай шаар-мамлекеттер оболу чакан гана аймакты ээлеген. Айыл чарбасын мыкты жүргүзгөн мындай чакан мамлекеттер кубаттана берип, айлана-тегерегиндеги коншу мамлекеттерди да каратып алып турган. Шумерлердин мына ошондой ири шаар-мамлекеттери Ур, Урук, Киш ж.б. болгон.

Колодон жасалган тарараз ташы.

Шынаа сымал жазманын келип чыгышы.

Болжол менен б.з.ч. 3000-жылы шумерлер пиктографиялык жазмадан шынаа сымал жазмага өтүшкөн (сүрөттөрдү карагыла). Маселен, эзелки пиктографиялык жазмада өгүздү (байыркы шумерче «гу» сөзү) туюнтуу үчүн тек өгүздүн башы тартылып коюлса, ал эми шынаа сымал жазууда түз сызылчу бир нече шынаа сызыгы менен өгүздүн башы шарттуу түрдө берилген.

Эмне үчүн бул жазма шынаа сымал болуп калды? Анын башкы себеби — жазма үчүн тандалган материалда. Шумерлер кагазды, ага сыя менен жазууну билишкен эмес (Байыркы Кытайдын тарыхы менен салыштыргыла). Алар жазуу үчүн чопо тактачаларды колдонушкан. Чопонун анча кургатыла элек такталарына жыгачтын учу менен из түшүргөндө, бул издер шынаа сымал болуп жазылчу. Бул тактаны күнгө кургатып алса,

Шынаа сымал жазуу.

Шаар кудайы Нингирсу Анзуд кушу менен. Лагаштагы барельефин фрагменти. Б.з.ч. III к.

Уруктагы
аял кудайдын
башы.
Б.з.ч. III к.

Кудайлар
Энки, Уту жана
Иштар.
Аккадагы мөөр.
Б.з.ч. III к.

Кудай Ануга
таазим кылуу.
Мифологиялык
сүрөт.
Мөөр.
Б.з.ч. III к.

Балык
кийиминдеги
жрецтер.
Ибадат кылуучу
бассейин.
Б.з.ч. VIII к.

Ыйык кеме.
Мөөр. Урук.
Б.з.ч. III к.

анын жазуусу оной менен өччү эмес. Ал эми чөлдө кум эч түгөнбөс болгондой эле, Эки Дарыя аралыгында чоподон мол эч нерсе жок болчу. Демек, чопону эч кимден сатып алып отурбайсын, ал эми шынаа түшүрчү жыгачтын учу менен шарттуу белгилерди чопо тактага жазуу эң оной болгон. Себеби, уйдун же өгүздүн башын ар ким эле окшоштуруп тарта албайт, бирок алардын шынаа сымал символун баары тең эле жаза алышы мүмкүн эмеспи.

Оболу бул жазма менен чарбалык эсептер жүргүзүлгөн. Канча тилке жер айдалды, андан канча салык мамлекетке төлөндү, кимдин кандай карызы бар сыяктуу маалыматтар жазылган арбын чопо такталары биздин күндөргө сакталып жетти. Андан тышкары, бул жазма аркылуу шумерлердин татынакай дастандары, тарыхый инсандар чагылдырылган жазма эстеликтери сакталып калган.

Шумердик шынаа сымал жазманы Батыш Азиядагы башка элдер да өздөштүрүп, андан ары өөрчүткөн. Бүгүнкү алфавиттин келип чыгышына шынаа сымал жазма баштапкы түрткүлөрдөн болгон.

Аккад.

Б.з.ч. III мин жылдыкта Эки Дарыя аралыгынын түндүгүрөөк жагындагы аймактарды улам жаны уруулар ээлей баштаган. Алар семит тилдерине (азыркы араб, жүтүт (еврей) тилдерине тектеш байыркы тилдерде) кирчү

Шумер.
Ашшур шаарынын колдоочу кудайы Ашшур.
Рельеф.
Б.з.ч. VIII – VII к.

Вавилондук жрец ажыдаар жана найза менен мөөр.

Аккад.
Аял кудайы Иштар арстанды басып турат.
Эшнундагы рельеф.

аккад тилинде сүйлөшкөн. Аккаддыктардын ата-теги сириялык чөлдүү аймакты байырлаган көчмөндөр эле. Алар эми Эки Дарыянын түндүгүндөгү ээн аймактарга отурукташып, дыйканчылыкка өтүшкөн. Алар шумерлерден Жер иштетүүнүн татаал ыкмалары менен кошо шынаа сымал жазманы да өздөштүрүшкөн.

Аккаддыктар дыйканчылык жерлерин башкарууну согушчандык, аскер уюштуруу иштери менен айкалыштырып, Эки Дарыя аралыгындагы алгачкы борбордошкон дөөлөттү негиздешкен.

Өзгөчө падыша Саргон (б.з.ч. 2334–2279-жылдар) жана анын небереси Нарам-Син бийлеген чакта, Аккад дөөлөтү жалпы Эки Дарыя аралыгын бириктирип тим болбостон, коншу аймактарга (азыркы Ирандын, Сириянын, Түркиянын Эки Дарыя аралыгына чектеш аймактарына) бир канча баскынчылык жортуулдарды жасап турган. Дениз аркылуу соода кемелери тээ алыскы Индияга, Омандын булуңуна чейин барчу. Аккад дөөлөтүнүн өкмөтү башкалардан өзүнүн борбордошкон башкаруусу менен айырмаланган.

Аккад мамлекети Загрос тоолору тараптан басып кирген көчмөн калк — гуттийлердин жортуулунун айынан кулаган.

Урдун кайрадан жогорулашы.

Шумердик ири шаарлардын бири — Ур шаары баскынчыларга каршы күрөштө демилгени колго алган. Мындагы тарыхта *Урдун үчүнчү династиясы* деп атал-

Шумер.
Эркек кишинин
статуясы.

Ур шаарындагы
күмбөздүн дубалындагы
сүрөттөр.
Б.з.ч. III к.

ган династия (б.з.ч. 2112–2004-жылдар) тың чыгып, Эки Дарыя аралыгын кайрадан бириктирет. Ошентип өлкөдө борбордошкон мамлекет калыбына келтирилген. Шумер тили маданий жана башкаруу тили катары эсептелген менен, аккад тили да эл арасында кеңири колдонула берген. Кош тилдүүлүктүн өрнөгү ар кыл элдин маданий карым-катнашын тездетип, жалпы Эки Дарыя аралыгынын маданиятын байыткан. Бирок, болжол менен, б.з.ч. 2000-жылы Сириянын чыгышынан башка бир семит тилдеги көчмөн элдер — аморейлер каптап кирип, гүлдөп-өскөн Ур мамлекети ойрон болгон. Өлкө чакан династияларга (Исин, Ларса, Вавилон) чачырап кеткен.

Уруктан табылган вазанын фрагменти. Б.з.ч. XXX к.

Вавилон.

Келгин аморейлердин урпактары бара-бара отурукташып, Эки Дарыя аралыгынын цивилизациясын кабыл алышкан.

Алар тили жагынан аккаддыктарга тектеш болгондуктан, Эки Дарыя аралыгынын цивилизациясын аккад тили аркылуу женилирээк өздөштүрүшкөн. Бара-бара аккад тилинен жаңы диалекти — вавилон тили өөрчүп чыккан.

Болжол менен б.з.ч. 1763-жылы Вавилон мамлекетинин падышасы Хаммурапи кайрадан Шумер менен Аккаддын шаар-мамлекеттерин бирдиктүү бир дөөлөткө баш коштурган. Бул кубаттуу мамлекет алыскы аймактар менен элчилик алакаларын жүргүзүп турган. Башка мамлекеттердин аймагында (маселен, Египеттеги Эл-Амар-

Вавилон шаары. Библия темасына тартылган сүрөт.

Вавилон шаарынын жалпы көрүнүшү. Реконструкцияланган. Б.з.ч. VI к.

на жергесинде жана Сириядагы Угарит шаарынын ордунда) сакталып калган дипломатиялык жазма эстеликтердин көпчүлүк тексти вавилондук тилде жазылган.

Хаммурапи (б.з.ч. 1792–1750-жылдар) өкүм кылып турган доордон калган мыйзамдын тексти биздин күндөргө чейин сакталып жетти. Мыйзам коомдун жогорку катмарын түзгөндөрдүн кызыкчылыгын коргогон. Эң төмөнкү катмар — *керт башы эркисиз кулдар* болгон. Бирок алардын кызыкчылыгы үчүн да азыр-көптүр жазалар киргизилген. Мыйзамда эл аралык сооданы жүргүзгөн кесипти аркалагандардын укуктары да сөзгө алынат. Бул мыйзам өз доорунун күзгүсү катары чоң мааниге ээ.

Хаммурапинин доорунда акча катары (товарга айыр-баштоочу баалуу каражат иретинде) күмүштөн кесилген «*шекелдер*» колдонулган. Бирок андан көөнөрөөк (байыркыраак) болгон чен-өлчөмдүк бирдик — арпанын тиешелүү көлөмү (*гур*) кошумча пайдаланыла берген.

Ассирия.

Байыркы Аккад тилинин үчүнчү диалекти ассириялык тил Эки Дарыя аралыгынын түндүгүндө, көбүнесе тайпак тоолуу өрөөндөрдөн турган аймакта, б.з.ч. II миң жылдыктын башынан тартып өнүгө баштаган. Теги аму-рейлик (семит элдеринин биринен) болгон Шамши-Адад I бул мамлекетти оболу Загрос тоолорунун өрөөнүндө негиздеген (б.з.ч. XIX кылым) Эки Дарыя аралыгындагы кубаттуу мамлекет катары Ассирия б.з.ч. I миң жылдыктын башында өзгөчө өнүгүп-өскөн.

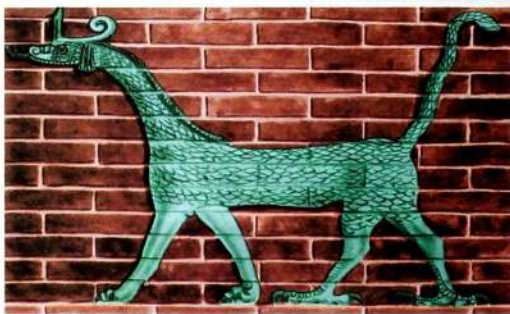
Хаммурапинин закондорунун тексти жазылган плитанын бир бөлүгү.

Вавилондогу Иштар дарбазасы. Реконструкцияланган. Дубалдарында жаныбарлардын, жарым-жартылай фантастикалык жаныбарлардын сүрөттөрү бар.

Шынаа сымал
жазуу.

Вавилондогу
түстүү
израсецтерден
жасалган
дарбазадагы
жаныбарлардын
сүрөттөрү.

Кичи Азияны, Жакынкы Чыгышты жана Эки Дарыя аралыгын кыйма-чийме тилген соода жолдорун көзөмөлдөө, өз чекарасын бекемдөө зарылдыгы Ассириянын аскердик кубатын чындоого алып келген. Ашшурнасилар Пнин (б.з.ч. 883–859-жылдар) тушунда Ассириянын кошуундары Жер Ортолук деңизинин чыгыш жээктерине чейин жеткен. Анын уулу Салманасар III (б.з.ч. 858–824-жылдар) атасы баштаган жортуулдарды андан ары улантып, Кичи Азиядагы Тавр тоолоруна жана Дамаск шаарына чейин басып алган. Б.з.ч. VII кылымдын башында ассириялыктар кыска убакытка болсо да, Түндүк Египетти, ошондой эле азыркы Ирандын аймагында жайгашкан Элам өлкөсүн каратып алышкан. Ошентип Ассирия кубаттуу аскердик падышалыкка айланган. Саргон II (б.з.ч. 721–705-жылдар), Асархаддон (б.з.ч. 680–669-жылдар) жана Ашшурбанипал (б.з.ч. 668–627-жылдар) деген падышалардын тушунда мамлекеттин кубаты өзүнүн жогорку сересине жеткен.

Багынган элдерди байлыгы таланып келип, ордо шаар Ниневияны ажайып кооз шаарга айландыруу үчүн жумшалган. Ниневиянын (азыркы Түндүк Иракта, Тигр дарыясынын өрөөнүндө) жана азыркы Хорсабаддын жанында Саргон II курдурган «Дурр-Шаррукин» сарайынын калдыктарынан шынаа сымал жазмалары бар чопо такталар жыйылган өзгөчө бай китепканалар табылган.

Ниневия шаары Тигр дарыясынын Чыгыш жээгинде жайгашкан. Дөөлөттүн ордо шаарына айланган чагында ал он бир чакырымга жеткен кирпич дубал менен кур-

Шумер.
Жер ээси Энки.
Моор.

Вавилон шаары.
Алдыңкы планда
Иштар дарбазасы.
Азыркы сүрөт.

чалган. Анын он беш дарбазасы болгон; ар бир дарбазанын таштан чегилген залкар букалар кайтарып турган.

Ассириялык залым өкүмдарлар далай элдерди улуттук-боштондук козголгондору үчүн жазалоо иретинде атажуртунан башка аймактарга көчүрүп турушкан. Ушундай запкы көргөн элдердин бири — жүттөр (еврейлер) өздөрүн зомбулук менен күчтөп көчүрүлгөнүн Библиянын (Тоораттын) алгачкы бөлүгүндө чагылдырышкан.

Б.з.ч. XIII кылымдан тартып Ассирия көзкаранды болгон Вавилон, иш жүзүндө, өз кожоюнуна маданий жактан үстөмдүк кылып турду. Ассириялык падышалар калтырган таштагы жазма эстеликтин көбү алардын эне тилинде эмес, вавилон тилинде жазылган.

Ассириялык жаңы кубаттуу аскердик дөөлөт узак убакытка сакталып кала алган жок. Башкы душман Эки Дарыя арылыгынын чордонунан чыкты. Вавилондун түштүк аймагы болгон Халдей жергесинен чыккан Арамей Набупаласар (Набу-апла-усур) б.з.ч. 625-жылы Вавилон шаарын басып алып, Ассирияга кол салган. Б.з.ч. 612-жылы бул халдейлик падыша ассириялык сонку ордо шаар Ниневияны каратып алган. Б.з.ч. 605-жылы Каркемиш салгылашында ассириялык күчтөрдүн калган катканы талкаланган.

Вавилондогу Халдей династиясы (б.з.ч. 625–639-жылдар) илимде «Жаңы Вавилон падышалыгы» деп да аталат. Анын аймагына мурдагы Шумер менен Аккаддын жана Ассириянын чөлкөмдөрү кирген. Набупаласардын уулу Навуходоносор Ирандагы Мидия мамлеке-

Жараланган ургаачы арстан. Падыша Ашшурбанапаланын ак сарайындагы рельеф. Б.з.ч. VI к.

тинин падышасы Кийаксардын кызына үйлөнүп, дипломатиялык жолдор менен да өлкөнүн кубатын чындаган. Навуходонор эки прет Иерусалимге ийгиликтүү жортуул жасап, Иуда мамлекетин жоюп, жүүттөрдүн Иерусалимдеги ыбаадатканасын кыйраткан. Бир катар жүүт топторун күч менен Вавилонго айдатып келген. Анын өлкөсү түштүк-батышта Египет менен чектешип калган.

Бул ири мамлекет жетимиш жылдай гана өкүм сүргөн. Бирок ушул мөөнөт Вавилондогу илим менен маданиятынын гүлдөп өсүшүнүн жаркын барактарын түзгөн. Вавилон ордо шаары бүткүл Жакынкы Чыгышка жана Жер Ортолук деңизи аймагына зангыраган имараттарынын көркөмү көз жоосун алган ажайып шаар катары даназаланган.

Навуходонордун өкүмдарлыгынын сонку жылдарында өлкөнүн кубаты начарлай баштаган. Натыйжада жер-жерлерде көтөрүлүштөр чыккан. Набонит (559–539-жылдар) бийлеген чакта өлкөгө байыркы перси уруулары кол салып кирген да, акыры Жаңы Вавилон падышалыгы кыйроого учураган. Бирок анын доорундагы илим менен маданият Жер Ортолук деңизиндеги цивилизациялардын кийинки маданий тарыхына көөнөргүс салымын кошкон.

Персия.

Азыркы иран жана тажик сыяктуу тилдердин (фарс тилинин ар кыл тармактарынын) башаты болгон эки (байыркы) перси тили — инди-европалык тилдер түр-

Байыркы Персия.
Суу менен молчулук
кудайы Ардвисура
шахка падышалык
бийликтин символунун
ташпырууда.
Аскадагы рельеф.
Б.з.ч. III к.

Шаарды камалоо.
Ассириялык рельеф.

Ассирия.
Арстандарга анчылык.
Ак сарайдагы
рельефтин фрагменти.
Б.з.ч. VI к.

күмүнө кирет. Байыркы перси уруулары Ортонку Чыгыштын тайпак тоолуу аймактарына б.з.ч. II миң жылдыктын ичинде гана сүнгүп келе башташкан. Алар Чыгыш Европага Кавказ жана Каспий денизинин жээктери аркылуу акырындап таркаган көчмөн уруулар болгон. Алардын алгачкы падышалыгы — Мидия адегенде ассириялыктарга баш ийип турган. Мидиянын курамына кирип, цивилизациянын жемиштери менен тааныша баштаган перси урууларынын жолбашчылары өз алдынчалык үчүн күрөш жүргүзө баштайт.

Перси падышасы Кир (559–530-жылдар) *Ахеменилер династиясын* (б.з.ч. 559–331-жылдар) негиздеген. Ал Мидияны толук өз ээлигине алып андан соң Жаны Вавилон падышалыгын ойрон кылган. Мындагы айдалып келген жүттөрдү кайра мекенине коё берип, Иерусалимде алар үчүн жаңы ыбаадаткананы мамлекеттин каражатына тургуздурган. Кирдин баскынчылык жортуулдары тууралуу грек тарыхчысы Геродот да жазып калтырган. Ахеменилердин зор женип алуулары Дарий Iнин (б.з.ч. 521–486-жылдар) өкүмдарлыгынын маалында жүзөгө ашырылган. Ал Эки Дарыя аралыгын гана эмес, Кичи Азия менен Жер Ортолук денизинен чыгыш жээктеринин бир далай аймагын каратып алган. Дарий I өзү тууралуу мындайча сөздөрдү ордо шаары Персиполдогу дарбазага ойдуруп жаздырткан: *«Дарий, улуу падыша, падышалардын падышасы, бардык жерлердин падышасы, Гиштасптын уулу, Ахемени».*

Азыркы илимий жоромолдорго караганда, шынаа

Персиянын падышасы Дарий I. Статуянын башы.

Дарий I колго түшкөн туткандардын алдында. Байыркы аскага чегилген сүрөт.

сымал жазманы да Дарий Инин буйругу боюнча эски перси тилине ылайыктап кайра түзүшкөн. Эчак өлгөн Кир үчүн анын амири менен аска бетине жазманы чегишкен. Дарийдин өзү Бехистун аскасына (азыркы Иранда) чектирген жазма — эски перси тилиндеги эң залкар эпиграфикалык эстелик болуп саналат. Бул жазмада Борбордук Азиядагы калктар «сак» элдик аталышы менен жалпыланып эскерилген.

Ахеменилер мамлекети ирандык цивилизациянын башатын калыптандырган. Мамлекеттик башкаруу — деспоттук түрдө болгон. Падышанын бийлиги чексиз болчу. Дарий жүргүзгөн акимдик башкаруу, аскердик, унаа, акча жана башка реформалар бул мамлекетти өз доору үчүн өзгөчө кубаттуу кылып уюштурууга мүмкүндүк берген.

Зороастризм.

Байыркы Ирандагы өзүн пайгамбар деп жарыялап улуттук динди түзүү үчүн аракеттенген ойчул киши — **Зороастр** (Заратуштра) болгон. Ал болжол менен б.з.ч. 630–550-жылдардын аралыгында жашаган. Ал өзүн Кудай Ахура Мазданын жердеги элчиси катары санаган. Анын окуусунун маани-маңызы — кудайлардын арасында да, ааламда да жакшылык менен жамандыктын күрөшү жүрүп турат деген жободо болгон.

Байыркы Ахеменилер падышалыгы гректер менен Эгей денизи жана Кичи Азиянын аймагы үчүн узак убакытка созулган согуштарды жүргүзүп турган. Бул акыркы падышалыкты б.з.ч. 330-жылы **Александр Македон-**

Ассириялык жоокер.
Дубалга тартылган
байыркы сүрөт.

Байыркы Персия
күндүн кудайы Митра.
Аскага чегилген сүрөт.
Б.з.ч. IV к.

Финикиядагы соода
кемеси.
Байыркы сүрөт.

дук (мусулман дүйнөсүндө аны кийинчерээк Искендер Зулкарнайын, т. а., «кош мүйүз ал Искендер» деп атап калышкан) бийлеп турган.

Финикия.

Жер Ортолук деңизинин чыгышындагы байыркы цивилизациянын өнүккөн элдеринин бири — финикиялыктар. Алар тили жагынан түндүк-батыш семиттик элдерге кирет. Азыркы Ливан менен Сириянын Жер Ортолук деңиз жээк бойлорун байырлаган бул элдердин бир катар шаар-мамлекеттери болгон. Алар Жер Ортолук деңизинин ар кыл жээктерине чейин сүзүп барып, кээ бир жерлерде өз отор жайларын (колонияларын) негиздеп, цивилизацияны таркатышкан.

Финикиялыктар негиздеген жайлардын бири — Түндүк Африкадагы Карфаген б.з.ч. 814-жылдагы отор жайы катары маалым. Карфагендик айтылуу аскербашчы Ганнибал (б.з.ч. 247–187-жылдар) Римди каратып алуу үчүн аттанып, Альпы тоолорун 40 мин кишиден турган ири аскери менен ашып өткөн. Бул өз доору үчүн болуп көрбөгөндөй баатырдык жортуул болгон (Карфаген мамлекети тууралуу байыркы Рим тарыхынан да кабардар болосунар).

Адамзатка финикиялыктар ыроологон башкы салым — алфавиттик жазма болуп калды. Финикиялык жазма 20 же 22 алфавиттик тамгадан турган. Ар бир тамга өзүнчө тыбышты туюнткан. Алгачкы тамгалар «алеф» жана «бет» деп аталган (булардан байыркы гректер өз

Финикия.
Анчылык темасына тартылган сүрөттүү алтын табак.
Б.з.ч. XVI—XIV кк.

Финикия.
Падыша Ахираманын саркофагы.
Б.з.ч. XIII к.

Амиридадагы сыйынычуу жай.
Финикия. Б.з.ч. II к.

ариптерин өөрчүтүшкөн жана алгачкы тамгаларын альфа, бетта деп финикиялыктар сыяктуу эле атап калышкан. Кыргыз жана башка бордош түрк тилдерине бул эки тамга араб жазмасы аркылуу «алип» жана «бэ» деп кирген (өзүнөр биринчи класста тамга таануу үчүн окуган «Алиппени» эстегиле).

Финикиялыктар болсо, өз кезегинде, алфавиттик жазманын идеясын б.з.ч. II миң жылдыкта Синай жарым аралында жана Палестинада жашаган байыркы ата-баларынан жана аларга коңшу тектеш калктардан өздөштүрүшкөн. Алардын арасында Угарит шаар-мамлекетинин калкынын шынаа сымал алфавити бар. Бул алфавит шынаа сымал жазмадан келип чыкса да, тыбышка тамганы ыроолоо идеясы түгүл, тамгалардын иретин берүү боюнча да сонку алфавиттерге учук берген. Маселен, б.з.ч. 1200-жылга чейин колдонулган угариттик алфавит *а, б, г, х, д...* деп кетет да жалпысынан угариттик тил үчүн 27 тамга сунушталат.

Угариттиктер да, алардын жолун жаңыча улантып, шынаа сымал белги менен эмес, түз сызык боюнча жазылган тамганы ойлоп тапкан финикиялыктар да, алфавиттеги башкы идеяны (айрыкча тыбышты өз алдынча тамга менен туюнтууну) байыркы египеттиктерден жана Эки Дарыя аралыгынын калктарынан мурастап, толук кандуу алфавиттик сереге чейин жеткиришкен.

Алгачкы тамгалардын иероглифтик символдон келип чыкканына бир мисал: байыркы синайлык семит уруулары уйдун башын тартып, аны «алеф» («өгүз») тамга-

Аял кудайдын келбети.
Финикия. Б.з.ч. II к.

Арамди-Таш.
Финикия.
Сооктон оюп жасалган
плакетка.
Б.з.ч. IX – VIII кк.

сы деп аташкан. «Бет» («үй») деп аталган экинчи тамга болсо үч тарабы толук тосулуп, төртүнчү тарабынын жартысы ачык калган төрт бурч коргонду элестетип турат.

Б.з.ч. 1100–1050-жылдардын аралыгында финикиялык жазма толугу менен калыптанып бүткөн. Ал оңдон солду карай жазуу калыбын тандайт (ага чейинки жазмалар оңдон солго да, солдон оңго да жазыла берген).

Байыркы арамейлер, жүүттөр, римдиктер (латын), сириялыктар, арабдар, славяндар (кириллица) түзгөн алфавиттер да өз башаты катары финикиялык жазмага такалат. Ал түгүл орхон-енисей жазмасынын айрым тамгалары жергиликтүү тамгалардан келип чыкканы менен, бир катар тамгалары жана принциби Жакынкы Чыгыштын таасири асында пайда болгон. Демек, Енисейдеги кыргыздардын жазмасы да — түбү барып финикиялык алфавиттен учугун улаган салттын мөмөсү.

ХРЕСТОМАТИЯЛЫК МАТЕРИАЛ

Шумер макал-лакаптарынан:

«Ичибизде — кут, сыртыбызда — татыналык, тамагыбызда — өзөккү күч, намазыбызда — осуят кеп».

(Мында кишинин ырахатка батуусу «ички», т. а., кара курсактык жана тышкы, башкача туюнтканда, кудай, рухий сезим менен байланыштуу болуп экиге жиктелээри айтылып жатат.)

Финикия.
Падыша Мелькарттын
статуясы.

Байыркы Персия.
Акылман кудай Ахурамазда
шах Арташирага падышалык
бийликти жана анын симво-
лун ташырууда.
Аскадагы рельеф. III к.

«Бирөөгө татына көрүнсө, башкага — комсоо,
 Бирөөнө комсоо көрүнсө, башкага — татына».
 «Татынаны шыбырап аташат,
 Түрү суукту катуу жарыялай жардашат».

Гилгамеш тууралуу дастанда анын сулуулугун сыпаттоо:

«Ал өзүнүн денесин жууду,
 Бардык курал-жарагы жарк этти,
 Көкүлүн чекесинен артка серпти,
 Кир-когунан ажырап, арууланды.
 Качан гана Гилгамеш чапанын жамынып,
 Кемерин тагынганда,
 Качан гана таажысын башына кондурганда,
 Гилгамештин ажарына кудай-аял Иштар (суктана) тигилди».

(Гилгамеш — шумердик дастанчылыкта бараандуу орунду ээлеген кейипкер. Бир чети, ал — жарым кудай, жарым киши. Эки Дарыя аралыгындагы Урук шаар-мамлекетинин падышасы болгон. Бирок ал өзүнөн бийлигин ушунчалык ашкере пайдалангандыктан, кудайлар аны жоошутуу үчүн бир Энкиду аттуу жапайы кишини Гилгамешке жөнөтүшөт. Алар өз ара салгылашат, бирок акыры ынак досторго айланышат. Анан алар чытырман токойдогу дөө Хумбаны жеңүү үчүн сапарга аттанышат. Чолпон жылдызынын ээси болгон кудай-аял Иштар Гилгамеш баатырга ашык болуп калат. Бирок Гилгамеш анын ашыктыгын четке какканда, Иштар ачуусу менен беркинин досу Энкидуу өлтүрүп салат. Гилгамеш мындан соң өлбөстүктүн мүрк суусу сыяктуу дарыны алуу үчүн Зиусудраны (кийинки вавилондук вариантта — Утнапиштимди) издеп чыгат. Зиусудра — шумердик уламыштагы кишилерди жана жан-жаныбарларды топон суудан сактап калган падыша. Гилгамеш андан өлбөстүктүн сырын билет. Көрсө, деңиз тереинде өскөн бир балыр — өлбөстүктүн угуту экен. Гилгамеш аны аябагандай оор кыйынчылыктар менен таап алып келе жатканда, ал дарыны бир жылан уурдап алып качып кетет. Ошентип, баатырдыгына, Урук өлкөсүнүн чыгаан падышасы экендигине карабастан, Гилгамеш да кадыресе кишилер сыяктуу эле чектелүү мөөнөттөгү өмүрдү баштап кечирген экен.)

Гилгамештин статуясы.
 Б.з.ч. VIII к.

Гилгамеш жана буйвол. Моор.

Вавилондун падышасы Хаммурапинин (б.з.ч. 1792–1750-жылдар) Мыйзамынан:

1. Эгерде кайсы бир киши башка бирөөнүн көзүн оюп салса, анда алар анын көзүн оюп салууга тийиш.

2. Эгерде бир киши башка бир кишинин колу-бутун сындырса, анда алар анын да колу-бутун сындырууга тийиш.

3. Эгерде бир киши өзүнүн кулунун көзүн ойсо, же кулунун колу-бутун сындырса, анда ал киши бир мина өлчөмүндө күмүш төлөөгө тийиш.

Зороастрдын (Заратуштранын) кантип пайгамбар болуп калгандыгы тууралуу айтканы:

«Мен Эң Ыйыктын (кудай Ахура Мазданын) пенделер үчүн баш ийүү мыкты болор осуят катары жарыялаган сөзүн айтамын: ал, Ахура Мазда, айтты: «Алар, ага [Зороастрага] моюн сун деген менин буйругумду аткаруучулар, баары тең Айкөл Рухтун иш-аракети менен Кутка жана өлбөстүккө жете алышат».

...Туура жүргөндөрдүн жаны өлбөстүк аркылуу ырахатка батсын. Жалганчылар түбөлүккө азап тартсын. Ушунун баарын Ахура Мазда өз Кожоюндук өкүмү менен дайындайт».

Гилгамеш.
Падыша Саргон IIнин
ак сарайындагы рельеф.
Б.з.ч. VIII к.

Гилгамеш жана
кедр дарагынын кудайы.
Моор.

Падыша Дарий Инин (б.з.ч. 521–486-жылдарда бийлеген) айтылуу Бехистун аскасына жаздырган баянынан үзүндү (б.з.ч. 529–522-жылдарда бийлик жүргүзгөн Камбиз II жана аны тактыдан кулаткан жалган Бардийдин козголоңу тууралуу):

«Айтып турган — падыша Дарий: Мунун баары мен падыша болуп калган соң жүзөгө ашырылгандар. Кирдин уулу, аты-жөнү — Камбиз, биздин тектен чыккан; ал мында падыша болгон. Бул Камбиздин мында тууганы бар эле, аты-жөнү Бардий (грекче аты — Смерд/Смердис) болчу, ал Камбиз менен энелеш да, аталаш да болчу. Кийинчерээк Камбиз бул Бардийди өлтүрүп салды. Камбиз Бардийди өлтүргөн чакта, калайык Бардийдин киши колдуу болуп өлгөнүнөн кабардар болгон жок. Мындан соң, Камбиз Египетке аттанды. Ал эми Камбиз Египетке сапарга чыккан кезде кишилерге жин тийди. Мындан кийин өлкөгө Жалганчылык жабышты да калды; Персияда да, Мидияда да, башка вилайеттерде да ушундай кырдаал өкүм сүрдү.

Айтып турган — Падыша Дарий: Мындан кийин бир киши чыкты, сыйкырчы киши; анын аты-жөнү Гаумата... Ал калайыкка калп айтты: «мен — Бардиймин, Кирдин уулумун, Камбиздин бир тууганымын». Мындан соң бардык эл-журт Камбизден жүзүн буруп, козголоң чыгарды; Персияда да, Мидияда да, башка вилайеттерде да анын тарабына өттү. Ал падышалыкты каратып алды. Мындан соң Камбиз анын өз колунан өлүм тапты».

Хамадан жергесиндеги перси падышасы Артаксеркс (персиче «Артахшаса» б.з.ч. 404–359-жылдар) жаздырган баяндан:

«Айтып турган — Артаксеркс, Улуу Падыша, Падышалардын Падышасы, өлкөлөрдүн падышасы, бул жер жүзүнүн Падышасы, Падыша дарийдин уулу; ал эми бул Дарий болсо — Падыша Артаксеркстин уулу болчу; бул Артаксеркс болсо — Падыша Ксеркстин уулу болчу; бул Ксеркс болсо — Падыша Дарийдин уулу болчу; бул Дарий болсо — Ахеменилер тегинен чыккан Гиштасптын уулу болчу; Мен бул аксарайды (кудайлар) Ахура Мазда, Анахитке жана Митрага багыштап курдум. Ахура Мазда, Аанахит, Митра мени бар-

Акылмандык жана жазуу өнөрүнүн кудайы Набу. Кальхудагы статуя. Б.з.ч. IX к.

дык жамандыктан калкаласын; ал эми мен тургузган имарат кыйрабасын да, кесепетке кабылбасын».

КОШУМЧА МААЛЫМАТТАР

Буларды да билип жүр, көңүлүңө түйүп жүр.

Жазманы чечмелөө (дешифрлөө).

Эки Дарыя аралыгындагы шынаа сымал жазууну чечмелеп окуу кийинчерээк гана башталган. Эң алгач шынаа сымал жазмалардын эң сонкусу — байыркы перси жазмалары окулган. Байыркы перси жазмасынын алгачкы сөздөрүн 1802-жылы немис окумуштуусу Георг Фридрих Гротефенд (1775–1853-жылдар) чечмелеп окуган. Калган байыркы перси жазма белгилеринин көпчүлүгүн 1844–1846-жылдарда англис окумуштуусу Генри Раулинсон (1810–1895-жылдар) чечмелеп берген. 1851-жылы анын Бехистун аскасындагы жазмалар тууралуу эмгеги жарык көргөн. 1855-жылы Эдвин Норрис элам тилиндеги шынаа сымал жазманы чечмелеген. Ошентип, өзгөрүп-кубулуп, бирок сакталып жеткен тилдин (байыркы перси) жазмасы аркылуу өлүп жок болгон байыркы элам, аккад, шумер тилдериндеги жазмаларды үйрөнүүгө ачык табылган.

Падыша Дарий Инин алтын монетасы.

Шумер.
Адам баштуу канаттуу бука.
Саргон II падышанын ак сарайынын алдындагы Шеду.
Б.з.ч. VIII к.

Кудайлардын кармашы.
Мөөр. Б.з.ч. III к.

Астрономиялык билимдин бир мурасы

Эми кол саатынарды же дубалдагы саатты карагыла. Бир саат канча мүнөттөн турат? Туура, алтымыш. Эмне үчүн аларды жүзгө, же элүүгө, же кыркка бөлгөн эмес? Байыркы вавилондуктар эсеп жүргүзүүдө ар кандай бүтүндүктү алтымышка бөлгөн саатты колдонушкан. Алардын астрономиялык математикасын өздөштүргөн байыркы гректер кийинки европалык илимге дал ушул жөрөлгөнү мурастаган. Демек, силердин чыкылдаган саатынарды алтымыш деген жалпы бүтүндүктү белгилөөчү сан — байыркы Эки Дарыя аралыгы мамлекетинде өнүккөн илимден калган мурас.

Финикия жазуусу.
Б.з.ч. X – VIII кк.

Топон суу тууралуу уламыштар

Ар кыл диний китептерде, маселен, Библияда да, Куранда да топон суу (т. а. жер жүзүн бүтүндөй каптаган зор ташкын) тууралуу уламыштар айтылган. Жандууларды ташкындан сактап калган Нух (Библияда — Ной) пайгамбар жөнүндө көп баяндар бар. Ал уламыштардын башаты байыркы шумердик «Гилгамеш тууралуу дастанга» барып такалат. Дастандын бөлүмдөрүнүн бири ташкынга арналган. Байыркы шумерлер үчүн Тигр менен Евфраттын ири ташкыны бүт дүйнөнү каптаган топон суудай эле коркунучтуу сезилчү.

Падышанын арстандарга аңчылыгы.
Барельеф.

Алгачкы археолог падыша ким?

Жаны вавилондук (халдейлик) акыркы падыша болгон **Набонид** (б.з.ч. 555–539-жылдар) байыркы ыбадатканалардын урандыларын каздырган. Ал байыркы курулуштун түпкү пайдубалдык долбоорлорун издеткен да, эски үлгүгө салып, жаны имараттарды курдурууга буйрук берген. Илимий максатта ар кыл казууларды уюштурганы үчүн аны бүгүнкү тарыхчылар «археолог» деп тамашалап аташат.

Жоокер кудай.
Байыркы статуя.

Байыркы Индиянын жаратылышы жана калкы.

«Байыркы Индия» түшүнүгүнө азыркы Түштүк Азия толук кирет. Бул аймак эми Индия, Пакистан, Бангладеш сыяктуу мамлекеттерге жиктелген. Байыркы Индия айырмалуу үч бөлүктөн турат. Түндүк жагында Гималай тоо кыркалары суналып жатат (мында дүйнөдө эң ири чоку — Чжомолунгма, т.а. Эверест бар экенин билесинер). Андан түштүгүрөөктө — Инди жана Ганга аттуу бири-биринен каршы багыттарга аккан кош дарыянын өрөөндөрү жайгашкан. Үчүнчү бөлүк — бул Декан тайпак, тоосунан түштүктөгү аймак менен Шри Ланка аралы.

Мындагы байыркы цивилизациялардын кан тамбыры — эки ири дарыя болгон. Алардын алгачкысы — Инди дарыясы (б.з.ч. III миң жылдыктан тартып анын өрөөнүндө цивилизациянын жергиликтүү очогу пайда болот). Б.з.ч. II миң жылдыктын ортосунан кийин Ганга дарыясынын өрөөнүндө да жаңы маданият очогу калыптана баштаган.

Хараппа цивилизациясынын келип чыгышы жана өнүгүшү.

Индиянын байыркы маданиятынын эң алгачкы очогу Инди дарыясынын өрөөнүндө табылган. Ошондуктан аны «Инди цивилизациясы» деп да коюшат. Башкы археологиялык табылгалар Хараппа шаар чалдыбарында (азыркы Пенжаб аймагында) жана Мохенжо-Даро шаар

Азыркы Индия.

чалдыбарында (Синди аймагы) табылган. Ошондан улам Индиядагы алгачкы маданият чордонун «Хараппа цивилизациясы» деп да коюшат.

16 | Б.з.ч. III миң жылдыктан тартып, болжол менен б.з.ч. 1500-жылга чейинки доордо Инди дарыясынын өрөөнүндө өзүнүн мамлекетин түзгөн калк байыркы дравид тилдеринде сүйлөгөнү жоромолдонуп келет. Бул калк кыйла жогору өнүккөн маданияттын ээси болгон. 1921-жылдан бери казылган археологиялык эстеликтер айгинелегендей, Хараппа цивилизациясындагы шаарлар дурус өнүккөн.

Мындагы шаарлар бийик дубалдардан турган чеп менен курчалган. Көчөлөрүнө таш төшөлгөн. Көчөсүнүн өтө түз негизделгени да таң калтырат. Тургундарды суу менен камсыз кылган куурлар (суу түтүктөр) системасы түзүлгөнү

Мөөрлөрдүн бетинен жазуулар да табылды. Бирок бул көөнө индиялык жазманы чечмелеп окууга азырынча мүмкүн болгон жок. Себеби бул жазма менен кошул-ташыл колдонулган жана бизге чейин жеткен башка (ачкыч сымал) жазма азырынча табылган жок. Падышалык ири сарайдын жок экендиги бул шаарлардагы негизги калк дин кызматкерлеринен, чарбасы тын аксөөктөрдөн, соодагерлерден, дыйкандардан турарын кыйыр көрсөтөт.

Хараппа цивилизациясынын эли тээ алыскы Эки Дарыя аралыгынын эли менен деңиз соода жолу аркылуу азыр-көптүр алакада болгон. Хараппалык айрым товарлар Эки Дарыя аралыгындагы археологиялык эсте-

Байыркы Индияда колдонгон мөөр белгилери.

Бийлеп жаткан Шива. Таштагы барельеф. VII к.

ликтерден учурайт. Эки дарыялыктар Инди дарыясындагы бул өлкөнү «Мелухха» деп аташкан.

Б.з.ч. II миң жылдыктын ортосунда бул цивилизация белгисиз себептер менен ойрон болгон. Анын себептери тууралуу ар кыл боолголор бар. Кээ бир жоромолго караганда, токойду ашыкча кыркып, кишилер Синди аймагында (Инди дарыясынын төмөнкү агымында) экологиялык кырсыкка жол беришкен: мында семиз топурак барабара жоголуп, талаалар чөлгө айлана берген да, дыйканчылык оор кризиске кабылган. Айрым аалымдар мында чума сыяктуу жугуштуу оорунун айынан шаар калкы кырылган дешет. Кээ бирлери социалдык теңсиздик күчөп эл көтөрүлүп жаткан маалда, сырттан инди-европалык (байыркы инди-арийлик) тилдерде сүйлөгөн варвар баскынчылары келип, ички-сырткы алааматтын айынан мамлекет онолгус болуп талкаланган деп жоромолдошот.

Бирок бул цивилизациянын айрым диний ишенимдери, уламыштары кийинки индиялык муундарга мурасталганы чындыкка жакын.

Арийлер доорунда Индиянын өнүгүшү.

Түндүк-батыштан Индияга б.з.ч. II миң жылдыктын ортосуна карата басып кирген варвар уруулары «арийлер» деген ат менен таанымал. Алардын маданий деңгээли оболу Инди дарыясынын өрөөнүндөгү жергиликтүү элдикинен алда канча төмөн болгон. Чыгыш Европадаан Иран аркылуу келген бул көчмөн жана согушчан уруулар акырындап Түндүк Индиядагы Инди жана Ганга

Матхура.
Будда. IV к.

Чайтья. Аджантадагы
үнкүрдөгү храм.
350-ж.

дарыяларынын өрөөндөрүнө жайыла беришкен. («Арий» сөзү менен азыркы «Иран» — «Ариана» сөзүнүн теги бир. Анын санскрит тилиндеги мааниси «аксөөк», «кадырман» деген түшүнүктү берет.) Алар келгенден кийин кайрадан өнүккөн цивилизацияны «Инди-арийлик» деп атап коюшат.

Индиялык касталар.

Баскынчы арийлер кол алдында калган жергиликтүү индиялыктарды төмөнкү социалдык катмарларга айландырышкан. Маселен, эми урандылардын арасында байырлап калган мурдагы шаар калкын алар жекирүү менен даса (кийинчерээк «колтийбестер кастасына» жана кулдарга айланган жоолор) деп атап, алардын баардык укуктары кемсинтилген.

(2) Арий төбөлдөрү ээлеген жогорку тепкич — *брахмандарга* (династиячыларга) таандык болгон. Андан кийин орун — *кшатрийлерге* (аскербашчыларына) таандык эле. *Вайшья* деген катмар үчүнчү орунда болуп, аксөөктөр, соодагерлер, оокаттуу колөнөрчүлөр менен тын дыйкандар кирген. Булардан төмөн эсептелген, эркисиз болгон катмар — *шудра* деп аталган.

Арийлер улам жаны аймактарды басып алышып, улам башка тилдеги элди өзүнө жуурулуштура берген. Индиянын чытырман токойлорунда өнүгүү баскычы боюнча төмөн турган нечендеген элдер баш ийдирилген.

Булардын баары индиялык каста системасын бара-бара татаалдандырган. Маселен, «колтийбестер» деп атал-

Байыркы Индияда колдонгон мөөр белгилери.
Мифологиялык тема.

Равана.
Аскадагы храмдын рельефи.
VII к.

Таштагы рельеф.

ган топко таандык кишилер шаардагы кадыресе касталар тарабынан кемсинтилген кызматтарды аткарышкан жана үйдө эмес, көчөлөрдө жашашкан. Алардын бири, мисалы, өлгөн кишилердин сөөгүн өрттөө сыяктуу башкалар үчүн ыплас сыяктуу кесиптерди укум-тукуму менен аткарышкан. Алардын жогорку кастадагы кишилер менен никелешүүсүнө тыюу салынган. (Каста — өлкөнүн калкынын муундан муунга мурастап алган кесибине жараша коомдогу белгилүү социалдык баскычтарга жиктелип турушу.) Индияда ХХ кылымга чейин эки миңдей ар кыл касталык топ сакталып келген.

Веда доору.

Арийлер келгенден кийинки цивилизациялык алгачкы бүчүрдүн пайда болуу доору жазма булактарда чагылдырылган эмес. Бул доорду кийинчерээк гана жазылган байыркы диний чыгармалар — «Ведалар» аркылуу билебиз. *Ошондуктан бул доорду «Веда доору» деп да коюшат.* Санскрит тилинин байыркы башаты — ведалык тилде айтылган ыйык диний ырлар (гимндер) ар кыл топтомду түзгөн. Алардын ичинде «Риг Веда», «Атхарва-Веда» сыяктуу топтомдор бар. Булар — арийлердин кудайларына багышталган. Андан тышкары индиялык байыркы эки дастан — (3) «Рамайана» менен «Махабхарата» дастандары да б.з.ч. 1500-жылдардан — б.з.ч. 500-жылдарга чейинки узак доорду сыпаттоого жардам берет.)

Алгачкы арий уруулары аң уулоо жана мал багуу менен алектенген. Аларда согуш жүргүзүү өнөрү жогору

Махабхарата дастанынын тексттер.

Гуалиджер. Барельеф. VI – VII кк.

даназаланган. (Индияга алар буга чейин белгисиз айбанды — жылкыны алып келишкен.) Кош доңгөлөктүү согуш арабасын атка чеккен бул жбокер эл Түштүк Азиянын кыйла бөлүгүн каратып, чыгыштагы Ганга дарыясын да (б.з.ч. 800–550-жылдар) камтыган ири чөлкөмдө байырлап калды. Алар бара-бара өздөрүнө чейин жашаган элдерден жерди иштетүү ыкмаларын үйрөнө башташкан. Жасалма сугат, саздак жерди кургатуу, токойдон айдоо талаасы үчүн жер тазалоо сыяктуу жаны ыкмаларды өздөштүрүшкөн. Ошентип, өздөрүн башкалардан артык санаганы менен, арийлер аз-аздап жаны коңшуларынан цивилизациялык таасирди ала берген.

Индиянын байыркы дини өзүнүн ар кошкон мүнөзү менен айырмаланган. Келгин арийлер бир нече кудайга сыйынган. Алардын арасында жергиликтүү элдердин эзелки доордон калган кудайлары да болгон. (Веда доорундагы диний түшүнүктө дүйнөнү жараткан башкы кудай — Ману деп аталган.) Ману — бир эле учурда тунгуч дин аалымы болгон. Ал бгүздү жана өзүнүн эгиз бир тууганын курмандыкка чалган. Бул бир тууганынын денесинен үч дүйнө (асман, жер, жер асты) негизделген. Үч дүйнөдөн турган бул ааламга кудайлар, кишилер, жаныбарлар жана жансыз заттар улам жаратыла берген. Мындагы ар кыл кудайларга багышталган ырлар Веда китептеринде арбын учурайт.

Б.з.ч. 1100-жылдардан кийин арий диниятчылары (алар өздөрүн брахман деп атаган) ведалык диний ишенимдерди тартипке салып, *брахманчылык* динин не-

Махенжо Даро.

Ваза. Б.з.ч. III к.

Махенжо Даро.
Вайыркы курулуштун
калдыгы.
Б.з.ч. III к.

гиздешкен. Алар башка ар кыл кудайлардын маанисин азайтып, башкы орунга Брахма кудайын коюшкан. өздөрүн болсо диний жөрөлгөлөрдү жасоочу башкы социалдык катмарга айланып коомдун каймагы катары санашкан. Калган катмардагы кишилердин баары тен брахмандар жасаган жөрөлгөгө баш ийүүгө тийиш болгон. Коомдун турмушун кандайдыр бир жазылган мыйзам эмес, брахмандар үйрөткөң (*дхарма — моралдык эрежелер жыйындысы*) жөнгө салып турган. Брахмандар үчүн касталык системаны чындоо пайдалуу болгон.

Бирок б.з.ч. VI кылымдан тартып индиялык коомдо башка динди өнүктүрүү аракеттери жүрө баштайт. Анткени калктын сабаттуу катмары брахмандардын диний окуусуна канааттанбай калгандыктан, рухий өнүгүүнүн башкача жолун издештире башташкан.

Вардхамана Махавира (б.з.ч. 540–486-жылдар) аттуу киши *жайнчылык* (жайнизм) аттуу динди негиздеген. Анын окуусунун жолдоочулары эч кандай брахманды аралаштырбай эле, рухту оңдоо аркылуу киши өз жанын аруулата алат деп ойлошкон. Аалам (космос) беш түбөлүктүү заттан турат (жан, заттык дүйнө, космос мейкиндиги, кыймыл жана эс алдыруучу кыймылсыздык). Алар жуурулушканда ар кандай кубулуштар жана нерселер келип чыгат. Эгерде киши өзүнүн жанын тазартпаса (аруулантпаса), анда ал улам башка жаныбар же киши болуп кубулуп, кайталанып жашай берет. Эгерде ал өз жанын аскеттик (такыбалык) менен аруулантып отурса, анда ал өнүгүүнүн эң жогорку сересине —

Пил сөөгүнөн жасалган статуэтка. I к.

Санчидеги ступа дарбазасынын көксолу жана анын фрагменттери. Бз.ч. II к.

түбөлүккө эс алуучу тепкичке көтөрүлөт. Бул окуу башка кишинин же жаныбардын өмүрүн кыюуга тыюу салат. Жайнчылардын дал ушул окуусу кийинчерээк башка да диндерге да таасир тийгизди.

Ал эми Сидхарта Гаутама (б.з.ч. 563–483-жылдар) аттуу ойчул болсо — кишилердин жанын куткаруунун башка жолун сунуш кылган. Анын диний окуусу кийинчерээк дүйнө жүзүнө кенири таркаган *буддизм* (бутпарас) динин негиздеген. Ал такыбалык жүрүм-туруму менен өзүн нирванага — «аруулангандык чөйрөсүнө» көтөрүлдү деп жарыялаган. Ушундан улам анын ысымы — Будда (Buddha), тактап айтканда, «аруулангандын өзү» деп аталып калган. Будданын жолдоочулары да эч кандай брахманы жок туруп жана эч бир кастага же улутка бөлүнбөстөн эле, ар ким агаруу чөйрөсүнө — нирванага жете алат деп ишенишкен. Алар туура жүрүүгө, ачкөз болбоого, такыбалык менен жашоого, аруулантуу үчүн дайым умтулууга чакырган. Будданын оюнча, дүйнө бир эле түбөлүктүү заттан (материядан) турат. Сегиз кат жол аркылуу өзүн тазарта алган ар бир адам бул ааламдын эң жогорку сересине чыга алат.

Кийинчерээк бул диндин эки агымы — *хинаяна* (тактап айтканда, «чаканыраак унаа») менен *махайана* («залкарыраак унаа») пайда болгон. Хинайаначылар Будданы тек гана арууланган киши болгон, ал өлгөн соң — кадыресе кишилердей эле жок болгон дешет. Жер жүзүнө көбүрөөк таралган агымдын — махайананын жолдоочулары Будданы түбөлүктүү кудай, ал дайыма сактап ка-

Таштан жасалган статуэтка.

Буддизм

*Дини өйлөнүп
Танкал кыны
ини аты киши*

Чамунда.
Ак мрамардан
жасалган.

луу үчүн аракет кылат. Асманда аны менен кошо сан жеткис буддалар бар (алар агарып-арууланып олтуруп, «боддхисатва» — «арууланган» деп аталган даражага жеткен кишилер). Дал ушул окуу улам көп сандаган кишинин агаруусу үчүн жол ачык деп жарыялаган. Мына ушундан улам аны «залкарыраак унаа» деп аташат.

Бул окуунун жолдоочулары Будданын элесин берген бедиздерге, айкелдерге табынышкан. Кыргыздын «Манас» дастанында бул бедиздердин аталышы «бут» (Будданын атынын кыскартылган түрү) деп берилет, ага табынгандарды «бутпарас» деп коюшат.

Бутпарас дини б.з. I миң жылдыгында Ооганстан аркылуу Борбордук Азияга, анын ичинде Кыргызстанга жана кыргыздар жердеген башка аймактарга таркаган. Орто кылымдарда кыргыз жана башка түрк топтору да бутпарас динин тутушкан.

Индиялык падышалыктар.

Кенири өлчөмдө жүргүзүлгөн дыйканчылык жергиликтүү бийликтерди чындап, акыры бир нече падышалык өсүп чыккан. Бийлик тизгини падышанын (*ража* — *raja*) колунда болгон менен, ал аксөөктөрдүн кеңешин чакырып, орчундуу суроолорду кеңеш менен чогуу талкуулаган («чектелген жеке бийлик» түзүлгөн). Падышанын бийлиги канчалык чыңдалган сайын, анын өкүмү ошончолук чектелбес мүнөзгө (деспоттук тартипке) айланып турган.

Айрым жерлерде мамлекеттин жетекчиси шайлоо жолу менен аныкталган (мындай өлкөлөрдү шарттуу

Арстан келбетиндег
Амоки колоннасы.
Б.з.ч. III к.

Храмдагы барельеф.

түрдө «республика» деп аташкан). Шайлоого эркин жарандар (жоокерлер) же аксөөктөр гана катышкан. Бирок мындай чакан мамлекеттерди коңшу ири падышалыктар тез-тез чаап алып же баш ийдирип турушкан.

Магадха падышалыгы (545–322-жылдар) б.з.ч. VI — IV кылымдарда бүткүл Ганга өрөөнүн жана ага чектеш жерлерди ээлеген ири мамлекет болгон. Анын даназалуу өкүмдары (б.з.ч. VI кылымдын ортосунда жашаган падыша Бимбисара болчу) Бул падышалыктын дыйканчылыкка негизделген чарбасы өнүгүп, улам кубаттанып, улам жаңы жерлерди багындыра берген.

Ал эми Инди өрөөнүн ахеменилер бийлеген байыркы Ирандын аскерлери каратып алышкан (б.з.ч. VI кылымдын акыры — б.з.ч. V кылымдын ортосу). Бирок жалпы Индияны түгүл, анын түндүк аймагын да бириктирген ири дөөлөт Александр Македондуктун (356–323-жылдар) Индияга жасаган чабуулдары доорунан мурда эч түзүлгөн эмес.

Александр Иранды жана Борбордук Азиянын түштүк аймактарын каратып алган соң, б.з.ч. 327-жылы Гиндикуш тоолорунан өтүп келип, Түндүк-Батыш Индияны женип алуу үчүн салгылашууларын жүргүзгөн. Ал македондук-грек аскерлерин каратылган шаарларга калтырып отурган. Күн кордукка өткөн аймактар эми сатрапийлерге айланган.

Маурия династиясы.

(Магадха мамлекетинин б.з.ч. 362-жылдан бери бийлеген династиясы — *Нанда* деп аталган) Анын эли залым өкүмдарларынын эзүүсүнө чыдабай, козголоң чыгарат. Көтөрүлүштү жетектеген колбашчы Чандрагупта Маурия тактыны тартып алып, өзүн падыша жарыялайт да, б.з.ч. 322-жылы Маурия династиясын негиздейт.)

Анын эң акылман досу жана насаатчысы — вазир Кау-
тилья болгон. Чандрагупта Түндүк-Батыш Индиядагы
македондук аскерлерге каршы күрөшүп, б.з.ч. 303-жылы
мындагы македондук жогорку төбөл — Селевк жетекте-
ген армиянын таш-талканын чыгарат. Ошентип, Чан-
драгупта жана анын урпактарынын тушунда тээ Кабул,
Герат сыяктуу ооганстандык аймактардан тартып, чы-
гыштагы Ганга өрөөнүнө чейинки ири аймак алгачкы
жолу бирдиктүү бир мамлекетке бириккен. Бул ири
дөөлөткө Түштүк Индиянын тамил тилинде сүйлөгөн кал-
кы бар анча-мынча жери (Декан тайпак тоосунан
түштүктөгү) гана кирбей калган.

Чандрагуптанын небереси Ашока бийлеген чакта
(б.з.ч. 268–232-жылдар) Маурия мамлекети дүркүрөп
гүлдөп өнүккөн. Мамлекеттик дин катары бутпарас дини
жарыяланган. Бул динди таркатуу үчүн атайын өкүлдөр
Шри Ланка, Бирма, Кашмир, Непалга, атүгүл Сирия,
Египетке жана Грекияга чейин жөнөтүлгөн.

Ордо шаар Паталипутра илим менен маданияттын
чордонуна айланган. Анда университет жана ири ки-
тепкана ачылган. Аксарайлар, ыбаадатканалар, мунара-
лар, эс алуу парктары курулган бул шаар Түштүк Азия-
нын өтө көркөм берметине айланган.

Бирок Ашокадан кийинки мураскорлор өлкөнү ондуу
башкара алышкан эмес. Акыры б.з.ч. 184-жылы Мау-
рия династиясы биротоло кыйрап, Индия бир нече кы-
лымдарга саясий бытыранды аймакка айланып калган.
Индиянын саясий, чарбалык, маданий гүлдөп-өнү-

Выходжа. Индра.
Пилге минген башкы
кудайдын келбети.
Барельеф. Б.з.ч. II к.

Саячидеги.
Якшинин статуясы.
Б.з.ч. I к.

Махешамурти.
Шива.

гүшүнүн жаны доору Гупта династиясынын (б.з. 320–535-жылдар) мезгилине туш келген. Бул мамлекеттин өзөккү чөлкөмү Ганга дарыясынын төмөнкү аймагында (Бенгал тарапта) жайгашкан. Ысымы Маурия династиясынын негиздөөчүсүнүкүнө уйкаш болгон **Чандрагупта I** (б.з.ч. 320–330-жылдар) өзүнүн падышалыгына Ганганын боюнун ири бөлүгүн каратып алган. **Чандрагупта II**нин (б.з. 380–415-жылдар) тушунда Бенгал булуңунан Араб деңизине чейин, Гималайдан Декан тайпак тоосуна чейин суналган ири аймак Гупта дөөлөтүнө баш ийдирилген. Арийне, Гуптанын өкүмдарлары башка деспоттук өлкөлөрдү туурап, багындырылган калктарды ырайымсыз эзүү аракетин жасашкан эмес. Ал түгүл, жергиликтүү падышалык тукумдар бийлигин сактап кала берген да, тек гана алык-салык төлөп турушкан.

Ошондуктан бул өкүмгө каршы козголоңдор деле чыккан эмес. Ири аймакта узак мөөнөткө созулган бейкуттук — экономикалык жана маданий өрүш үчүн өбөлгө жараткан. Чандрагупта IIнин тушунда Индияга зыярат кылган кытайлык бутпарас саякатчы **Фа-Сян** өлкөдөгү жөнөкөй жамаат мүчөлөрүнүн эркиндиктери менен багыбат турмушуна тамшанган: «Бул эл — абдан көп сандуу жана бактылуу келет; алар өз үй мүлкүн каттагышпайт жана эч кандай акимдик жыйынга жана анын эрежелерине баш ийбейт, алар, кааласа кете беришет, кааласа жыйында кала беришет».

Дал ушул доордо индиялык залкар дастандар толук түрдө санскрит жазмасына түшүрүлүп, кайрадан редакцияланган. Индиялык көрүнүктүү акын жана драматург Калидаса дал ушул доордо жашаган. Анын «Шакунтала» драмасы санскрит адабиятынын бермети катары бааланган. «Пурана» аттуу маданий энциклопедиялык жыйнактар да гупта доорунда жаратылган.

Дал ушул доордо бутпарас дини чындап дүйнөлүк динге айланган.

Болжол менен 455-жылы Борбордук Азиядан басып кирген эфталиттер (ак хунндар) оболу чегинүүгө аргасыз болушкан. Бирок VI кылымдын башындагы Гуптанын ички саясий күрөшүнөн пайдаланып, алар жортуулдарын кайрадан күчөтүшөт да, 535-жылы бул дөөлөт ойрон кылынат. Эфталиттер абдан көп шаарларды кыйратып, имараттарды бузуп, калайык-калкты кыргынга учураткан. Гупта мамлекетинин кулашы менен байыр-

Байыркы Индиядагы эркектин статуялары.

кы индиялык классикалык маданият да кыйла үзгүлтүккө учураган.

Байыркы Индиянын маданий алакалары.

Байыркы Индияда цивилизациялык очоктор өз алдынча жаралган жана башкалардан өзгөчөлөнүп өнүккөн. Ошондой болсо да, анын маданияты б.з.ч. I миң жылдыктын ортосунан тарта Батыш Азия жана Жер Ортолук деңизи менен улам тыгызыраак байланышта болгон. Александрдын жортуулдарынан соң, асыресе *Кушан дөөлөтү* Индиянын түндүк-батышын каратып алган чакта (б.з. 50–240-жылдар), Индия Ортоңку Чыгыш менен эллиндик маданияттын таасирине өзгөчө чулганат. Ошол доорлордо Индияда чет элдиктердин таасири менен жасалган бедиздер, ар кыл маданий эстеликтер, кирпичтен курулган имараттар табылууда. Мамлекеттик башкаруу жаатында да алар ирандыктар менен гректерден таалим алган. Өз кезегинде, цивилизациялуу Батыш да Индиянын бир катар маданий өрнөктөрүн үйрөнгөн. Ал эми Гупта доорунда Түштүк-Чыгыш Азияга, Борбордук жана Ички Азия аркылуу Кытайга чейин индиялык маданий таасир күчтүү болгон.

ХРЕСТОМАТИЯЛЫК МАТЕРИАЛ

«Махабхарата» дастаны — «Бхарата династиясынын баатырдык баяны» Бул чыгарма байыркы индиялыктардын турмушун чагылдырган энциклопедиялык сандык сыяктуу

Медальон. II к.

Храмдагы статуянын башы.

Мифологиялык моор белгиси.

сезилет. Анда баатырлар, карапайым кишилер, жан-жаны-барлар, өсүмдүктөр, имараттар ж.б. сыпатталат, кудайлар, сыйкырдуу кубулуштар баяндалат. Маселен, Гаруда деген алп кушту бир аял төрөгөн экен. Дастандын бул куш тууралуу үзүндүсү:

«Кагысынан бардык жактан алоолонгон өрт көрүндү. Жалбырттап-жалындаган бул от өзүнүн жалмандаган тили менен асманды бардык тараптан жаап калды. Бул от ушунчалык каардуу болчу. Шамал менен ылдам жылган от тим эле Күндүн өзүн өрттөп ийчүдөй кебетеленди. Дал ошондо айкөл Гаруда токсон оозун токсон жолу кобөйттү. Ушунча көп оозу менен абдан көп өзөн-сууну ичип алды. Алиги жакка ушунчалык тездик менен жетип келди. Кас душманды жазалоочу бул алп ат арабага түшпөстөн, өз канаттарын кагып жетип келди да, алоолонгон отко карай дайрадай аккан сууну бүрткү».

(Алп кара куш, Зымырык куш сыяктуу жомоктор менен салыштыргыла.)

Маурия династиясынын падышасы Ашока (б.з.ч. 268–232-жылдар) аскага жана металл бетине чектирген жарлыктардын биринен үзүндү:

«Калинга жергеси Ыйык жана Айкөл Улуктун (т.а. падыша Ашоканын) тактыда отурган сегизинчи жылында каратылып алынды. Жүз элүү миң киши туткунга түшүрүлдү; салгылаштарда жүз миң киши өлтүрүлдү жана андан да көп сандагы кишилер набыт болду.

Калинганын каратылышынан соң дароо эле Ыйык жана Айкөл Улук өзү дхарманы (Кадырмандыктын мыйзамын) айрыкча тутуп кирди; анын өзү бул мыйзамга ушунчалык берилди да, аны турмушка ашырып кирди. Ошентип, Ыйык Улуктун өзү Калинганы басып алганы үчүн өкүнүчкө бата баштады, анткени мурда эгемен болгон өлкөнү жеңип алуу менен коштолот эмеспи. Дал ушул жагдай Ыйык Улуктун терең кайгыруусуна жана өз катасын мойнуна алуусуна түрттү...»

(Мында Ашоканын бутпарас динин мамлекеттик дин катары жарыялап, өзү анын такайба жолдоочусу болгону, зомбулук аракеттерди саясий жол катары четке кагып салганы сыпатталган. Анын гуманисттик идеялары азыркы күндө маанилүүбү?)

Матхура. Калькутта.
Аялдын статуясы.
II к.

Бамияндагы
аскадагы
чоң будда.
Бул эстелик-
ти диний
экстремист-
тер 2001 ж.
жардырып
салган.

Б.з. IV к. соңу — V к. башында жашаганы жоромолдонгон акын Калидасанын лирикалык ырларынан үзүндү:

«Көрүп турам дөнөңди буралган чөптүн арасынан,
кадала караганыңды — маралдын тандаган көздөрүнөн,
беттериңди — ай бетинен, чачтарыңды — тоостун канаттарынан,

дарыянын назик шапатаасынан — уяң карай көз ирмешинди,

бирок, жаным, көрө албаймын эч жерден толук сендей турпатты».

Мында табигаттын татына кубулуштарынын баарын (буралган чөп, маралдын көзү, айдын бети, тоостун канаты) санап берип, акын Калидаса ушунун баары тең сүйүктүү инсандын жалпы кадыр-баркына эч теңдеше албай турганын жазат.

КОШУМЧА МААЛЫМАТТАР

Буларды да билип жүр, көңүлүңө түйүп жүр.

«Араб цифрасы».

Азыркы эсептөөдө колдонулган сандар (цифралар) илимде «араб цифрасы» деп аталган. Анткени батыш европалыктар ондук санакка жана «нөл» деген санга негизделген бул сандык системаны мусулман окумуштууларынан үйрөнгөн. Мусулман дүйнөсүнө борбордук азиялык аалым Абу Жафар Мухаммад ибн Муса ал-Хорезми (б.з. 780–850-жылдар) тарабынан тааныштырылган бул сандык системаны... индиялыктар ойлоп тапкан болчу. Демек, бул ачылыштын башаты — индиялыктарга таандык.

Соңку варварчылык.

2001-жылы март айында Ооганстандын Бамиян жергесинде бийик аска-зоолорго оюлган ири бутпарастык бедиздер талибдик ашынган исламчыл бийликтер тарабынан жардырылып салынды. Бүт дүйнө коомчулугу бул ишти варварчылык катары айыптады. Бамияндагы Будданын бедиздери (алардын эң бийиги — 53 метрге чейин жеткен) жалаң гана

бутпарастардыкы эмес, жалпы адамзаттын ыйык маданий мурастарынан болчу. Алар б.з. III–IV кылымдардын чегинде аскага оюлган.

Ал эми б.з. VI–VII кылымдарга таандык бир Будданын бедизи коңшу Тажикстандан табылган. «Нирванадагы Будда» аттуу бул эстелик — жамбаштап жаткан Будданын турпаты. Бул эстелик 1964-жылы Ажына-Тепе деген жерде бутпарастык ыбаадаткананын калдыгын казуу маалында табылган болчу. Анын узундугу — 14 метр, бийиктиги — дээрлик 3 метр. Бул зор бедизди 2001-жылы кайрадан ондоп (реставрациялап), сынган бөлүктөрүн кынаптап жабыштырып, «кайра тирилгендей» болгон эстеликти тажик окумуштуулары жалпы коомчулуктун назарына сунуш кылышты. (Бул эки окуяны салыштырып, талкуу жүргүзүлө.)

§§ 12, 13. БАЙЫРКЫ КЫТАЙ

Байыркы Кытайдын географиялык абалы, чарбасы жана калкы.

Ыраакы Чыгыштагы тунгуч цивилизация очогу Кытайдын ири дарыялары *Хуанхэ* («Сары-Дарыя») менен *Янцзынын* өрөөндөрүндө пайда болгон. Кытайдын өзү (Чыгыш Түркстан, Тибет, Ички Монголия сыяктуу аймактарды кошпогондо) Түндүк Кытай түздүгү жана Түштүк Кытай болуп экиге бөлүнөт.

Түндүк Кытай түздүгүнүн бирден-бир кан тамыры — Хуанхэ дарыясы кытайлык алгачкы цивилизациянын бешиги болгон. 4667 чакырымдай созулган бул дарыя батыштан чыгышка карай агып, Тынч океанга куят. Ташкындан кийинки анын жээгине жумшак, семиз лёсс топурагы дыйканчылык үчүн өтө жагымдуу кыртышты камсыз кылып берген. Бирок кытайлык дыйкан арык-каналдар системасын куруп, жээк боюндагы дамбаларды чыңдап, мээнеттенүү аркылуу гана бул аймакта үзүрлүү тиричилик кыла алган. Хуанхэ ар бир ташкын сайын өзүнүн нугун улам өзгөртүп, улам жаңы талааларды жууп кетип, үй-жайларды талкалап кетип турган. Ошон үчүн бул дарыяны кээде «Кайгынын дарыясы» деп да коюшчу.

Ошентип, мындагы башкы чарбалык тармак — дыйканчылык болгон. Түндүктө таруу, буудай сыяктуу дан өсүмдүктөрү эгилген.

Ал эми Түштүк Кытайда өлкөдөгү эң узун дарыя —

Улуу Кытай дубалы.
Алыркы корунушү.

Ианцзы суналып жатат. Күнлун (Жуэнлун) тоолорунан чыгышка карай аккан бул 5470 чакырымдык дарыя оболу түштүккө агат, анан чыгышка бет алып, Чыгыш Кытай денизине куят. Хуанхэнин өрөөнүнөн кыйла кеч өздөштүрүлгөн бул аймакта күрүч, буудай арбын өстүрүлөт.

Кытайда дыйканчылык тармагынан башка колөнөрчүлүк ар кыл түрлөрү өнүккөн. Кошумча маанидеги мал кармоо, балык уулоо сыяктуу тармактардан тышкары соода жааты да өнүккөн.

Ар кыл тилдерде сүйлөгөн элдердин арасында саны жагынан үстөмдүк кылган калк — байыркы кытай (ханзу) эли болгон. Алардын тили б.з.ч. IV–III миң жылдыктардан тартып ырааттуу сакталып келди. Тибет, түрк, монгол, вьетнам сыяктуу тектеш тилдерде сүйлөгөн элдер ханзуларга коңшулаш жашашкан. Алардын бир далай ханзуларга жуурулушуп да кетип турган.

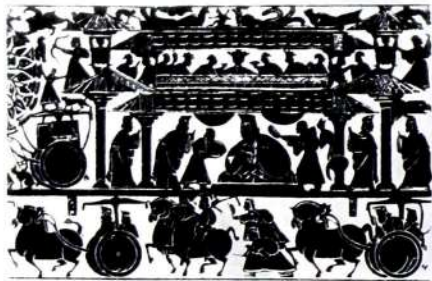
Кытай жазмасы дүйнөдөгү эң байыркы убакыттан азыркы доорго чейин колдонуудан чыгарылбай ырааттуу сакталган эң эски жазма болуп саналат. Илимде бул жазма б.з.ч. III миң жылдыктын экинчи жарымында, Луншан археологиялык маданиятынын тушунда келип чыккан деген түшүнүк бар. Бирок сонку кытайлык иликтөөлөр кытайлык иероглиф жазмасынын башаты б.з.ч. IV миң жылдыкка барып такалышы ыктымал экенине ишарат кылууда.

Кытайлар жазма материал даярдоо үчүн оболу бамбук жыгачынын ички сөнгөгүн кургай элегинде алып, биринин кайчылаштырып жайган. Ал катып калганда,

Курмандыкка чалууга пайдалануучу коло идиш.

Б.з.ч. II к.

Аксарайдагы той-тамаша. Байыркы Кытай рельефи.

жазуу үчүн ыңгайлуу узун барак болуп калган. Мындан тышкары көзү ачыктар колдонгон далы сөөктөргө, коло же карапа идиштердин беттерине жазылган иероглиф жазмалары келип жетти. Кийинчерээк кытайлар жибек сыяктуу кездемелерге да, б.з.ч. I кылымдан кеч эмес — өздөрү ойлоп тапкан *кагаз* деп аталган кургатылган жыгач булага да жазышкан.

Алгачкы кытайлык мамлекеттин пайда болушун бүгүнкү Кытайдын окумуштуулары б.з.ч. IV миң жылдыкка таяшууда. Бул, жалпы кабыл алынган маалымат боюнча, б.з.ч. III миң жылдыктын соңунан башталган процесс. Тарыхта болгон уламыштар аркылуу жеткен алгачкы падышалык Ся деп аталган. Бул династия (болжол менен б.з.ч. 1994–1523-жылдар) чакан шаар-мамлекеттерди өзүнө каратып алган менен, өзү деле Хуанхэ өрөөнүнүн бир бучкагын гана ээлеген.

Б.з.ч. 1523–1027-жылдарда өкүм сүргөн Шаң династиясы Түндүк Кытайдын кыйла аймагын өз көзөмөлүнө алууга жетишкен. Анын ордо шаары алты жолу көчүрүлгөн. Демек, саясий туруктуулук кырдаалы да бери дегенде ошончо ирет өзгөрүүгө дуушарланган. Бара-бара Шаң падышасы өз аскерин чындап, багынган майда өлкөлөрдү кынк эттирбей башкарууга өтөт. Падышанын (Ван) бийлигин чындоо үчүн анын бийлиги асмандын (Тян) жогорку кудайы Шаң-ди өзү тарабынан ыйгарылгандыгы тууралуу жарыя кылган.

Шаң доорунда кытайлык маданият андан ары өнүккөн. Иероглифтик белгилер да татаалдашып, эми төрт

Куш келбетиндеги коло идиш.
Б.з.ч. XVIII к.

Дыйкандар күрүч талаасында.
Байыркы Кытай сүрөтү.

минге жакын символду туруп калган. Коло идиштерге шандык чеберлер түшүргөн сүрөттөр ушунчалык кооздугу менен айырмаланган. Кытайлыктар табият күчтөрүнө да, киши кебетелүү кудайларга да, ата-бабанын арбагына да сыйынышкан.

Чжоу династиясы.

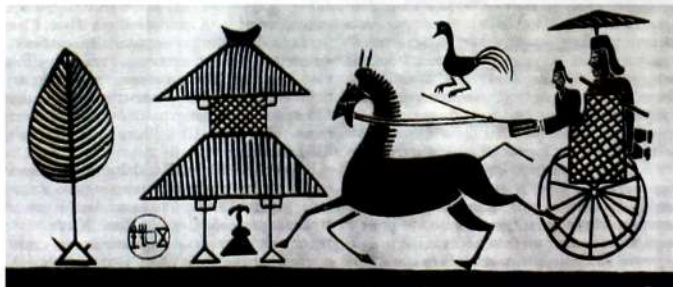
Б.з.ч. 1027-жылы Шаң мамлекетинин ордо шаары Аньанды Вей аттуу өрөөндөгү чакан Чжоу өлкөсүнүн падышасы басып алат да, өзүнүн династиясын Түндүк Кытайда негиздейт. Батыш Чжоу династиясы (б.з.ч. 1027–771-жылдар) деп аталган бул мамлекет Шаң доорунан калган салтты улантууга аракет кылган. Өз бийлигин тастыктоо үчүн чжоулук падыша: *«Асмандын кудайы бийлиги начар жүргөн, адилетсиз падышадан анын ыгарымын тартып алып, башка айкөл кишиге өз династиясын тапшырууга кудуреттүү»*,— деп жарыя кылган. Кийинки доорлордо мурдагы династияны ойрон кылып, өзүнүн жаңы бийлигин орноткон өкүмдарлар мына ушул теорияны байма-бай колдонушкан.

Чжоу падышаларынын кийинкилери чабал болгон; өлкө ичтен ыдыраган; сырткы варвардык деген уруулардын кол салуулары да кырдаалды кыйындаткан. Дал ушундай жагдайда, б.з.ч. 771-жылы, ички-сырткы күчтөр Чжоу мамлекетинин ордо шаарын басып алышат. Байтактыдан эптеп качып чыккан чжоу төбөлдөрү өлкөнүн чыгыштагы ордо шаарына келип, **Чыгыш Чжоу династиясын** (б.з.ч. 770–221-жылдар) негиздешкен. Бирок,

Колодон жасалган кытай идиши.

Төрөнүн жолго чыгышы. Таштагы Хань доорундагы рельеф. Б.з.ч. II к.

иш жүзүндө, алардын өкүмүн көп сандаган падышалыктар таанышкан эмес. Кытай саясий бытыранды кырдаалга кабылган. Падышалыктар бири-бири менен кырчылдаша салгылашкан.

Маданий турмуш. Философиялык ой-мураc.

Чыгыш Чжоу доорунда ар кыл өлкөлөрдө жашаган кытайлар улуттук маданиятынын андан ары өнүктүрө берген. Окумуштуу, сабаттуу аткаминерлердин (өкмөт кызматкерлеринин) жаңы, кубаттуу мууну өсүп чыккан. Аларды «ши» деп аташкан. Алар өлкөнү чындаган реформаларды жүргүзүшкөн. Маселен, мурдагы аксөөктөрдүн жана багынган өлкөлөрдүн жерлерин падышага ак кызмат кылган аткаминерлерге сыйлыкка беришкен же сатышкан. Натыйжада, мамлекетке кызмат етөгөн аткаминерлердин кубаттуу катмары пайда болгон. Сабаттуу кишилер көбөйгөн сайын, алар маданиятка да көп салым кошушкан.

Конфуцийлик, даолук, мыйзамдык деп аталган агымдардын баштоочулары өздөрүнүн философиялык-саясий окууларын негиздешкен. Конфуций (Кун Цзы, б.з.ч. 551–479-жылдар) айткан насааттар окуучулары тарабынан кийин гана жазылган. «Лун үү» («Топтолгон асарлар») деген жыйнакка кирген бул насааттар гумандуулук маңызы менен айырмаланган. Ал насааттар адамдарды адеп-ахлактуу болууга чакырган. Сабаттуу, моралдык жактан таза аткаминерлер мамлекеттин айкөл

Конфуций.
Байыркы кытай сүрөтү.

Кытайда жибек өндүрүү.
Байыркы Кытай сүрөтү.

башчысына кызмат кылышы керек деп айтылган анда. Үй-бүлөнү урматтоо, калыс болуу жаатында падыша өз букараларына үлгү болуусу керек. Арийне, анын саясий ойлорун колдонуу үчүн эч ким ага көзү тирүүсүндө чон мамлекеттик кызматты сунуш кылган эмес. Кийинчерээк гана анын окуусу кытайлык мамлекеттик башкарууда пайдаланылган.

Даочулардын окуусун **Лаоцзы** деген ойчул негиздеген деп айтылат. Ал Конфуцийден бир аз улуураак эле. Даочулардын оюнча, ааламдын өзү «жол (дао)» деп аталган бүтүндүктөн турат. Бул бүтүндүк **жыйрылуу (инь)** жана **кеңейүү (янь)** үчүн баардык күчүн багыттаган да, асман, жер жана алардын ортосунда турган аба катмары жаралган. Адамдар болсо **инь** менен **яньды** айкалыштырып жашоого умтулушу керек. Аларга сабаттуулуктун деле анча кереги жок. Өкмөт да окумуштуулардын жаман кеп-кенешин кулагына илбеши керек.

Ушул сыяктуу даочулардын турмуштан түнүлгөн көзкараштары саясатта орун таппаганы менен, адабиятта жана көркөм өнөрдө чон изин калтырган.

Мыйзамчылар болсо өкүмдарларды катаал мыйзамды киргизүү аркылуу кишилердин арамза иш-аракетине тоскоолдук кылууга чакырган. Бул агым өкмөттүн авторитардык (буйрукчул) тартипти орнотуусун талап кылган. Дал ушул окууну чакан жана кубаттуу Цинь падышалыгы өз саясатында колдонгон.

Өлкөнү бириктирүү үчүн күрөш.

Ынтымагы жок, бири-бирине баш ийбеген өлкөлөрдүн арасынан кубаттуурактары бүткүл Кытайды кайра бириктирүү үчүн алп уруша берген. Алардын ичинен Кытайдын түндүк-батыш чекарасында жайгашып, сырткы баскынчылардын — көчмөн элдердин кол салууларына туруштук берүү үчүн кубаттуу аскерди кармоого аргасыз болгон өлкө — Цинь падышалыгы өзгөчө айырмаланган.

Айлана-тегерегиндеги баардык чакан падышалыктарды жеңип алгандан кийин (б.з.ч. 221-жылга карата), **Цинь-ши** (Цинь мамлекетинин падышасы) өзүн «**Биринчи өкүмдар**» («Хуан-ди») деп жарыялаган. Жалпы Кытай тарыхта биринчи жолу бирдиктүү бир дөөлөткө баш коштурулган. Цинь-ши Хуан-ди (б.з.ч. 247–210) бир катар реформаларды жүргүзүп, өлкөнү борбордошкон мамлекетке айландырган. Анын бийлиги — эч ким чектей

Байыркы Кытайдын коло тыйындары.

албаган деспоттук бийлик болгон. Ал мурдагы падышалыктардын аскерлерин бүт бойдон таркатып, эски чекараларды таптакыр жойгон. Эски жер ээлеринин айдоо жерлерин кембагал дыйкандарга бөлүштүрүп берген. Кубаттуу аксөөктөрдү өз журттарынан ордо шаардын жанына көчүрүп келген.

Мындай буйрукчул бийликти жактаган мыйзамчылардын философиялык окуусунан башкаларга (анын ичинде конфуцийликке да) тыюу салып, башка окуулардын нечендеген китептерин өрттөткөн. Жалпы мамлекеттик жер салыгын жана киши башына төлөнүүчү салыкты киргизген.

Цинь-ши Хуан-ди түндүктөгү душманы — көчмөн хундарга (түрк элдеринин ата-бабаларынын бирине) каршы согуштарды жүргүзгөн. Мурдатан бери чекарага жакын салынган чектерди өз ара туташтыруу үчүн *Улуу Кытай дубалын* курдурган.

Ал өзүнүн көзүнүн тирүү кезинде өзү үчүн залкар көрүстөн-сарай курдура баштаган. Мында анын залкар дөөлөтүнүн кудурети чагылдырылгансып турат. Археологдор XX кылымдын 70-жылдарында ачкан бул көрүстөндө императорду тиги дүйнөдө кайтарган жети миңдей аскердин киши боюндай тургузулган бышырылган чопо сөлөкөтү жайгаштырылган экен.

Курмандыкка чалууга арналган коло идиш. Б.з.ч. II к.

Чань династиясы. Аскерлердин чоподон жасалган келбеттери. Бул эстелик жер алдынан XX к. 70-ж. табылды.

Бирок Цинь-ши Хуан-ди өлгөндөн кийин бир жылга жетпей эле, аксарайдын ичинде кутумдар башталат. Катаал тартипке нааразы болгон жалпы калайык-журт да көтөрүлүшкө чыккан. Ошентип б.з.ч. 209-жылы тоталитардык режим кулатылды. А бирок бийлик үчүн күрөш улантыла берди.

Хань династиясы (б.з.ч. 202–б.з. 220-жылдар).

Б.з.ч. 207-жылы Цинь армиясынын колбашчыларынын бири Лу Ван (б.з.ч. 207–194-жылдар) ордо шаарды басып алды. Ал эми б.з.ч. 202-жылы 28-февралда ал өзүн император Гао-цзу деп жарыялап, Эрте Хань династиясын (б.з.ч. 202-жыл – б.з. 9-жыл) негиздеген. Ал салыктарды азайтып, өкмөт кызматына кишилерди тажрыйба, билимине жараша дайындап, саясатта Конфуцийдин окуусун жүзөгө ашырган. Ал жүргүзгөн чаралар кытайлык экономиканы кайрадан чындаган. Маданият жаатында да өркүндөө байкалган.

Бирок түндүктөгү көчмөн *Хунн дөөлөтү* аскердик өктөмүн көрсөтүп, салгылаштарда кытай аскерлерин жеңип алат. Келишимдин натыйжасында Хань династиясы хунн шаңйүй Модэге чоң алык-салыкты төлөп турууга милдеттенген (Кыргыз тарыхынын байыркы доордогу бөлүмү менен салыштыргыла).

Хань династиясынын өкүмдары У-ди бийлик жүргүзүп турган кезде (б.з.ч. 140–86-жылдар) Ички Азиядагы саясий кырдаал таптакыр өзгөргөн. Кытай өкмөтү борбордоштурулган; аскердик реформа аркылуу ар-

Күлүк ат.
Көрүстөндөгү
барельеф. VI к.

Канаттуу арстан.
Таштан жасалган
келбет.
V – VI кк.

мия кубаттандырылган. Темир, туз сыяктуу олуттуу сырьёну өндүрүү жана сатуу мамлекеттик монополияга айландырылган. Бай соодагерлер салык төлөй баштаган.

У-ди өзүнүн кубаттуу армиясы менен түштүктө Вьетнамды, түндүк-чыгышта Манчжурия менен Корея жарым аралынын көпчүлүк бөлүгүн каратып алган. Бирок Ички жана Борбордук Азияда ага каршы айыгыша салгылашкан эл — хунндар болду. Б.з.ч. 201-жылдан тартып хунндарга байыркы кыргыздар да вассалдык көзкарандылыкта болгон.

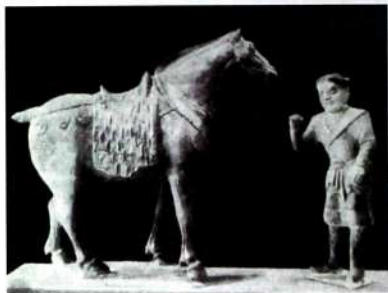
Хунндарга каршы күрөшкө алардын батышка качкан жоосу — йүечжилерди (тохарларды) чакыруу үчүн өзүнүн элчиси Чжан Цзянды У-ди Борбордук Азияга тымызын аттандырган. Бул саякатчынын маалыматтарынын негизинде кытайлар Борбордук Азия менен Ортоңку Чыгыштын өлкөлөрү тууралуу алгачкы жалпылама түшүнүккө ээ болушкан. Ошонун натыйжасында Жакынкы Чыгыштан Борбордук Азияга чейин келчү соода жолу Браакы Чыгышка чейин узартылган. *Тарыхта Улуу Жибек жолу деп аталган бул эл аралык соодасатык катнашынын чыйыры дал ушул Хань династиясынын доорунда калыптанган.*

У-ди жиберген аскерлер Кыргызстандын түштүгүндө жана Фергана аймагында жайгашкан Даван (кытайлык тарыхнаамада Да-юань деп берилген) мамлекети менен б.з.ч. 102-жылы уруш жүргүзгөн. Анын шылтоосу —

Дарбазанын кароолчусу.
Хань мезгили.
Таштагы рельеф.
Б.з.ч. II к.

Күрүч айдоо.
Байыркы Кытай сүрөтү.

Көчмөн аты менен.
Көрүстөндөн табылган чопо
фигуралары.
VIII к.

Кытайда кагазды даярдоо.
Байыркы сүрөт.

даваңдык аргымактарды алуу болгон менен, чынында, бул аймактагы соода жолдорун көзөмөлдөө үчүн батышка илгерилөө далалаты жасалган. Бирок даваңдыктар өздөрүнүн эгемендигин сактап кала алышкан.

Кытайдагы кулдар менен дыйкандардын абалы жана элдик көтөрүлүштөр.

Мамлекеттин ашкере бюрократташуусу, көчмөндөргө каршы тынымсыз согуштар, салыктын көбөйүшү, экономиканы башкаруудагы мүчүлүштүктөр калайыктын турмушун оордоткон. Алардын нааразылыгын байкаган башкы министр Ван Ман б.з. IX кылымда кутум уюштуруу аркылуу тактыны тартып алган. Бирок анын реформалары майнапсыз аяктап, элдин өкмөткө нааразылыгы ого бетер күчөгөн. Түндүктөгү хунндар да кырдаалдан пайдаланып, улам жортуул жасай баштаган.

Элдин чыдамы кетип, акыры «*Кызыл каштуулар көтөрүлүшү*» деп аталган кубаттуу кыймыл келип чыккан. Көтөрүлүшчүлөр каштарын кызыл менен боёп алышкан. Бул элдик согуштун кыймылдаткыч күчү — жакырданган дыйкандар болгон. Аларга кулдар да, кембагал шаардыктар да кошулган. Б.з. 23-жылы Ван Мандын бийлиги кулап, Соңку Хань династиясы (б.з. 23–220-жылдар) негизделген.

Бул доордо Кытайда борбордошкон мамлекет кайра калыбына келтирилген. Өлкөнүн чарбасы кыйла өнүгүп, элдин турмушу жакшыра берген. Колдон чыккан чет жакадагы ээликтер кайрадан басып алынган.

Бирок б.з. II кылымда тажрыйбасы жок жаш өкүмдарлар башкарып калган кезде Кытайдын экономикасы кайрадан төмөндөй баштайт. Императордун сарайына толуп кеткен бычмалдар (евнух; жыныстык жактан бычылган кишилер) менен аткаминерлер паракордукка, көз будамайлоого жол коюшкан. Бай соодагерлер менен жер ээлери жакырданган дыйкандардын жерлерин сатып алып же тартып алып турушкан. Жугуштуу оорулар менен кургакчылыктын азабы калкты кыйноого салган.

Натыйжада б.з. 184-жылы дыйкандардын ири көтөрүлүшү башталат. Анын катышуучулары чекесине сары жоолукту байлап алгандыктан, бул кыймыл «*Сары жоолукчулардын кыймылы*» деп аталып калган. Алардын көтөрүлүшү 205-жылы гана басылган. Бирок ички согуштардын айынан начарлаган Хань династиясы 220-жылы биротоло өз жашоосун токтоткон.

Хань династиясы мезгилиндеги компас.

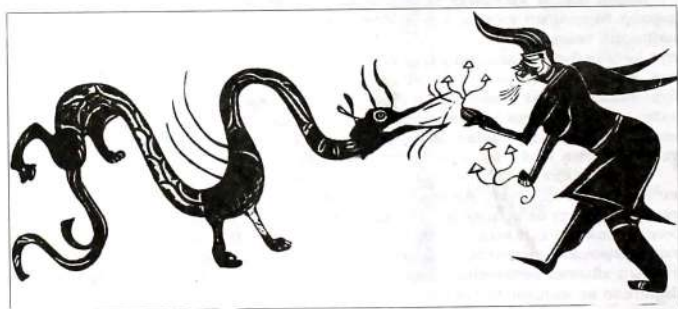
Чжан-Хундун жер титирөөнү алдып алып көрсөтүүчү аспабы – сейсмограф.

Байыркы Кытайдын маданияты. Салыштырмалуу обочо өнүккөн сыяктанган менен, Кытай да байыркы чыгыштык цивилизациялар менен алакалаш болгон. Мында деңиз жолу да, кургактыктагы жолдор да чоң ролду ойногон. Бирок Ыраакы Чыгыш менен Батыш Азиянын алыстыгы, географиялык жана башка кыйынчылыктар кытайлык цивилизациянын өз алдынча мүнөзүн ого бетер ажарданытып турду. Кытайда жазманын оригиналдуу түрү (иероглиф) ырааттуу сакталып келди. Бул — ар кыл илим тармактарынын табылгаларын кийинки муундарга ырааттуу сактоого ебөлгө түзгөн.

Кытайлар дүйнөгө берген саамалыктардын арасында жибек, фарфор, кагаз сыяктуу заттык маданиятка таандык үлгүлөр бар. Ал эми кытайлык көркөм адабият, философиялык ар кыл окуулар (Конфуцийдин ж.б. осуяттары), тарыхнаамалык салт, оригиналдуу календарь, диний ишенимдер (асыресе, бутпарас дининин кытайлык өзгөчө бутагы) жалпы эле Ыраакы Чыгышка чоң таасир тийгизген. Корея, Жапония сыяктуу цивилизациялык жаңы очоктор үчүн кытайлык маданият башаттык чоң түрткү болгон.

Ички жана Борбордук Азиянын калктары да кытайлык маданияттын өрнөктөрүн өздөштүрүшкөн. Ал эми бул коңшу калктар аркылуу Кытай Ортоңку Чыгыштын жана Батыш Азиянын маданияты менен таанышкан. Бул маданий көпүрө өзгөчө Улуу Жибек жолунун калыптанышы менен кылымдарды аркалай кызмат кылган.

Ажыдарга тамак берүү.
Таштагы рельеф.
Б.з.ч. I к.

Канаттуу кудайлар.
Сычуандагы таштан
жасалган рельеф.

ХРЕСТОМАТИЯЛЫК МАТЕРИАЛ

Кытайдын эң байыркы уламыштарынын бири — түшүмдүүлүктүн кудайларына сыйынуу менен байланыштуу. Байыркы кытайлар табигаттын сырын каткан сыйкырдуу күчтөрдөн, ар кыл кудайлардан коркушкан. Төмөндө жердин (топурактын) кудайы сыпатталат:

«Жердин падышасы Тубо, тогуз алкакка түймөктөлүп,
Учтуу, укмуштуудай учтуу мүйүзү менен,
Бүкүр жону, кандуу тырмактары менен,
Ыкчам келет кишилерди кубалап,
Үч көздүү, жолборс баштуу,
Денеси болсо — тим эле буканыкындай...»

Гунь тууралуу уламыштан үзүндү (Улуу кудайдын буйругуна баш ийбей, бул кудай-баатыр кишилерди топон суудан сактап кирген):

«Топон суу жайылып, асманга чейин каптап жетти. Гунь болсо Бабанын (кудайлардын ата-бабасынын, т.а. Жогорку кудайдын) буйругун күтүп отурган жок. Ал өзүнөн-өзү көбөйчү жер кыртышын уурдап алды. Бул топуракты ал топон сууга каршы бөгөт кылып коймокчу эле. Дал ошондо Баба өзүнө Отту Арбагычты чакырып, Гунду кармап, Канат-Тоонун этегинде өлүм жазасына тартууга буйрук берди. А бирок, Гунь кайра тирилип келди да, Юйду төрөлттү...»

(Юй, тактап айтканда, Жаш Ажыдаар, акыркы топон сууну жеңип чыгат. Бул уламышка караганда, топон суу чегиндирилген сон, кудайлар менен жарым кудайлар, сыйкырдуу күчтөр кишилерге келип, ар кыл кесиптерге үйрөтүшөт. Маселен, Таруунун Ээси келип кишилерди дыйканчылыкка үйрөткөн. Си жана Хэ аттуу бир туугандар болсо — кишилерге календарды кантип түзүш керектигин түшүндүрөт. Анчылардын кудайы болсо жаада деген өнөргө машыктырат. Бул уламыш менен кыргыздардын Чолпон-Ата, Камбар-Ата, Ойсул-Ата сыяктуу жан-жаныбарлардын ээлери жөнүндөгү уламыштарын салыштыргыла.)

Байыркы кытайлык «Ырлар китебиндеги» б.з.ч. 822-жылы Хуанхэнин түндүк-батыш аймактарынан качырып кирген көчмөн хуни кошуундарына каршы күрөш чагылдырылган ырдан үзүндү (хунндар тууралуу алгачкы ирет б.з.ч. IX кылымдагы кытай булактарында эскерилген):

«Алтынчы айда,
Жадыраган жаз күнүнүн танында,
Жоо-жарагы, күлазыгы артылган
Арабалар тизилишип каз катар,
Жүрүп жатты чоң казатка камылга...
Ал анткени күтүүсүздөн чачып каар,
Басып кирди түндүк жактан хуннулар.
Падышадан буйрук келип шашылыш;

Керамика идиши.
Яньшао.
Б.з.ч. III-II кк.

Деңиз кудайы сейилде.
Таштагы барельеф.

Баш калааны таштап душман колуна,
 Кеттик чыгып жапырт андан баарыбыз.
 ...Жаткан кезде талап-тоноп хуннулар,
 Каптап келип, капилеттен кол салып,
 Жоонун колун жексен кылып жер менен,
 Ордобузду олжо менен кайра алдык!»

Жаныбардын
 келбетиндеги
 коло идиш.
 В.з.ч. V к.

КОШУМЧА МААЛЫМАТТАР

Буларды да билип жүр, көкүлүңө түйүп жүр.

Кытайдын аталышы.

Байыркы кытайлар жер жүзүн төрт чарчы тегиздик ката-ры түшүнүшкөн. Анын чордондук бөлүгүн кытай эли өзү мекендейт деген ишеничте болгон. Ушундан улам азыркыга чейин өлкөнүн аталышы ушул түшүнүктү камтып келет: «Чжунго» («Чордондогу падышалык») жана «Чжун-хуа» («Чордондогу гүлдөгөн өлкө»). Кытай эли өзүн «хань эли» (ханьзу — «хан тилдүү») деп атайт. Бул аталыш байыркы Хан династиясынын наамынан жаралган.

Түрк элдери (жана алар аркылуу орустар) бул элди жана алардын өлкөсүн «кытай» сөзү менен атап калышты. Бирок чыныгы тарыхый кытайлар (кидан же кытан) орто кылымдардын эрте мезгилинде Чыгыш Монголия менен Манчжурияны жердеген башка эл болгон. Алардын тили монголдордукуна окшош деп жоромолдонот. Кийинчерээк бул кытан

кытай

Улуу Кытай дубалы.

Пагода Да-янь-та.
 Сиандагы храм.

эли Түндүк Кытайды басып алат; алардын мамлекети ойрон болгондо (XII кылымдын башы), кытаңдардын айрым бөлүгү Борбордук Азияга чейин журт которо качкан. Бүгүнкү кыргыз жана башка борбордук азиялык элдерге алардын калган-каткан уруусу жуурулушуп кеткен. Биз кытайларды алардын орто кылымдагы душмандарынын аты менен атап калганбыз.

Жибек.

Бул татынакай кездемелер токулчу була эмнеден жасалат? Жүндөн токулган кездеме — койдун жүнүн кыркып, жууп-тазалап, ийригенден кийин, анын жибинен токулат. Жибекчи? Анын эмнеден өндүрүлөөрүн Батышта далайга чейин билишкен эмес. Көрсө, жибекти чөп же дарак сыяктуу элестетүүгө, же кайсы бир малдын тыбыты сыяктуу андоого болбойт экен. Кытайлар тээ байыртадан эле жибек куртун өстүрүп келишкен. Тыт дарагынын жалбырагын жеген курттар жетиле бергенде, алар өздөрүн булага чулгай берет. Көп миндеген ушундай курттун буласынан кытайлар ийрип, жибек жибин алган, аны кездеме кылып токушкан. *Кытайды (Браакы Чыгыш) Батыш Азия жана Рим доолоту (Браакы Батыш) менен байланыштырган алгачкы стратегиялык товар — дал ушул кытай жибегин болгон.* Улуу Жибек жолу деп аталган эл аралык соода жолунун таманында жайгашкан түрк, согду, перси жана башка элдер орто жолдо кыйла пайда көрүшкөн. Ошону менен бирге эле кытайлардын жибегин аркылуу элдердин маданий кызматташтыгы да бекемделген.

Буйволго минген Дао-цзынын коло фигурасы.

Хань мезгили. Турак-жайдын чоподон жасалган макети.

Кагаз.

Кытай цивилизациясы адамзатка мурастаган залкар ачылыштардын бири — кагаз болгон. Аны б.з.ч. II кылымдан тартып жука була катары билишкен, бирок б.з.ч. I кылымдан тартып жазуу үчүн каражат катары кеңири пайдаланууга өтүшкөн. Кытай кагазы — башка өлкөлөргө сатыкка чыккан менен, анын сыры далайга чейин чоочун элдер үчүн белгисиз калган. *Б.з. VIII кылымынан тартып (чыгыш авторлорунун маалыматына караганда, Талас салгылашынан кийин), Самаркандда кагаз чыгаруучу алгачкы устакана ачылган. Ошентип, кагаз чыгаруу өнөрү Борбордук Азиядан — башка мусулман аймактарына, андан ары — Европага таралган.*

Кытайча жазманы мурастаган чыгыш элдери.

Байыркы кытайлык жазманы нечендеген коңшу элдер да өздөштүрүшкөн. Алардын ичинен корейлер б.з. IV кылымдан тартып кытай иероглифин кеңири колдоно баштаган. Жапон жазмасы да кытайлык иероглифтерди ыңгайлаштырып, кайра түзүүгө, жеңилдетүүгө негизделген. *Бул эки тил (корей, жапон) — түрк, моңгол, манчжур тилдери сыяктуу эле орток «алтай тилдерине» кирет.*

Олжас Сулейменов (казак акыны, коомдук ишмери) «*Жазманын тили...*» эмгегинде (*Язык письма: Взгляд в историю — о происхождении письменности и языка малого человечества*. Алматы — Рим, 1998. 438-б.):

«Кытай чеберлеринин адам таң каларлыктай ойлоп тапкан нерселерине — фарфорго, жибекке, компаска, кагазга, — мен бешинчи нерсе кылып үндүн тонунун бийиктигин жазып алышыбыз үчүн көмөк берчү ноталык сызыкты кошоор элем».

(Мында кытайлык тилде сөздү беш башка тон аркылуу сүйлөө аркылуу беш бөлөк маани алынышы мүмкүндүгү айтылып жатат. Бул беш башка тон кытайлык иероглиф аркылуу татынакай чагылдырылган. Акын келтирген өрнөктө «*ма*» деген сөздү ар кыл тондо айтуу менен мындайча беш түшүнүк алынат: *эне, жылкы, кара куурай, жок, согунуу*. Салыштырсак, түрк тилдеринде бир муундан турган унгу сөздөр андагы үндүүлөрдүн өзгөртүлүшү аркылуу башка мааниге ээ болот: *бар, бер, бир, быр, бор, бөр, бур, бүр*. Бул сөздөрдүн ичинен кайсынысы эч кандай мааниге ээ эмес? Ал сөз эзелки учурда маани алышы мүмкүн беле?)

Кытай тарыхнаамасы.

Кытай жазмасынын ырааттуу сакталышы анын эзелки маданий берметтерин көздүн карегиндей сактатууга мүмкүндүк ыроологон. Байыркы кытайлык тарых илиминин мурастары, мына ушинтип, биздин күндөргө чейин жетти.

Сыма Цзянь (б.з.ч. 145–86-жылдар) — кытай тарыхынын атасы катары даназаланат. Анын «Ши цзи» («Тарыхый баяндамалар» эмгеги — өлкөнүн гана эмес, Кытайга белгилүү коңшу элдердин да тарыхы камтылган жылнаама болуп саналат. Кайсы бир деңгээлде аны дүйнө тарыхы катары карасак болот. Бул эмгекте б.з.ч. 201-жылы Хунн доолотунун саясий окуялары менен байланыштуу алгачкы ирет «кыргыз» деген элдин аталышы (этноними) эскерилген.

Бань Гу (б.з. 32–93-жылдар) жазган «Цянь Ханьшу» («Эрте Хань династиясынын тарыхы») эмгеги — кытай тарыхнаамасында династиялардын ырааттуу тарыхын жазуу салтын өнүктүргөн. Мында да коңшу элдердин катарында кыргыздар тууралуу азыноолак маалымат камтылган.

Кытай династиялык тарыхтары адатта «Негизги жазма баяндар» (Бэнь цзи), «Окуялардын жадыбалдары» (Бяо), «Трактаттар» (Чжи), «Өмүр баяндар» (Ле чжуань) сыяктуу бөлүктөрдөн турган.

Улуу Кытай дубалын кайрадан ченөө.

Бир кезде түрктөрдүн ата-бабасы болгон хунндарга жана башка көчмөн элдердин баскынчыл жортуулдарына каршы такаат кылуу үчүн курулган чептер өз ара бириктирилип, Цинь-Ши Хуан-динин тушунда ырааттуу коргонуу системасына айланганын билдиңер. Улуу Кытай дубалы деп аталган бул курулуштун узундугу канчалык болду экен? Азыркы кытайлык археологдор мурдагы расмий кабыл алынган маалыматтарды тактоого аракеттенип келишет. 2001-жылы февралда Синьхуа кабар агенттигинин жарыялаганына караганда, Улуу Кытай дубалы жети миң эки жүз чакырым узундукта болуп чыкты. Көрсө, дубалдын эң батышта Лоб-Нор аймагына чейин жакындап келген кошумча бөлүгү мурда байкалбагандыктан, эсепке алынбай келген экен.

Кен казуучу кул.
Байыркы кытайдын
чоподон жасалган
статуэткасы.

Кичи Азия менен Кавказдын географиялык абалы жана калктары.

«Кичи Азия» деген географиялык түшүнүк негизинен азыркы Түркия Республикасынын азиялык бөлүгүн (Ана-толия жергесин) камтыйт. Ал түндүгүндө Кара деңиз, түндүк-чыгышында Кавказ, чыгышында — тайпак тоолуу Иран менен чектешип турат. Ал эми батышы менен түштүк-батышынан Жер Ортолук жана Эгей деңиздери, андан түштүгүрөөктө — Сирия, түштүк жагынан болсо — Эки Дарыя аралыгынын түндүк аймактары менен чектешет.

Кичи Азия тарыхый чекарасы боюнча Эки Дарыя аралыгы менен коншулаш аймак. Бирок мында аймакты аралап өткөн ири дарыялардын жоктугу, тайпак тоолуу жана жарым чөлдүү шарттар жер иштетүүнүн таптакыр башка жагдайларын түзгөн. Ири сугат каналдарын, дамбаларды куруу сыяктуу жумуштар байыркы Кичи Азияга мүнөздүү болгон эмес. XX кылымдын башына чейин мал чарбачылыгы биринчи орунда болуп, анын чыгыш тарабындагы бийик тоолуу өрөөндөрүндө ага кошумча чарба катары дыйканчылык өнүккөн. Дан эгиндеринен тышкары жемишчилик да олуттуу мааниге ээ болгон.

Кавказдын шарты да Кичи Азияныкына окшошуп кетет. Мында да чакан дарыялар (Рион, Кура, Аракс) менен тоо суулары ар бир өрөөндүн тиричилигин башкалардан обочолонтуп жүргүзүүгө ыңгайлуу шарт түзгөн.

Кавказ тоолору, шарттуу түрдө, Европа менен Азияны ажыратып турган табигый чек катары каралат. Анын эң бийик чокусу — Эльбрус (бийиктиги — 5642 метр). Азыркы Азербайжан, Армения, Грузия жана Россияга таандык Түндүк Кавказ республикалары жайгашкан бул аймак — чыгышында Каспий деңизи менен, батышында — Кара деңиз менен чектешкен. Бул аймак үчүн Кичи Азия Байыркы Эки Дарыя аралыгынын цивилизациясына өтө турган көпүрө сыяктуу. Кавказдын өзү да нечендеген чыгыш европалык элдердин Ортоңку Чыгышка жана башка азиялык аймактарга журт которуусунда өткөөл кызматын аткарган.

Кичи Азиянын азыркы калкы — түрктөр. Бирок эң байыркы доорлордо бул аймакты таптакыр башка тилдерде сүйлөгөн калктар байырлашкан. Ал эми инди-европа-

лык тилдерде сүйлөгөн элдер болсо б.з.ч. II миң жылдыктын башында гана Чыгыш Европадан келишкен. Кавказ аймагы да этностук жактан ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Маселен, армян тилин байыркы инди-европалык тилдерден бөлүнүп чыккан тил катары карашса, грузин тилин — эч бир башка тил топторуна тиешеси жок картвелл тилдерине таандык деп эсептешет. /Азербайжан тили — түрк тилдер тобуна кирет. Мында, Кичи Азиядагыдай эле, өлүп жок болуп кеткен башка тилдерде сүйлөгөн эзелки элдердин (албан ж.б.) болгону ажеп эмес.

Хетт падышалыгы.

Анатолия жергесиндеги алгачкы цивилизациялык очоктун калыптанышы — б.з.ч. II миң жылдыктын башында Чыгыш Европадан журт которуп келген согушчан көчмөн эл менен байланыштуу. Кош дөңгөлөктүү согуш арабасын аттарына чегип алган, алдынан чыккан урууларды кыйсы-пыр кылып жүрүп отурган бул эл инди-европалык тилдердин биринде сүйлөшчү экен. Алардын курамына башка тилдерде да (маселен, пала, лувиялык) сүйлөгөн калктардын камтылганы жоромолдонот. Хеттер келген чакта Анатолияны жердеген хатт эли — инди-европалык эмес тилде сүйлөгөн. Бул элди хеттер өзүнө жуурултуп алган.

Хетт аскерлеринин курал-жарактары өз доору үчүн кубаттуу болуп саналган. Зымырап жүргөн кош дөңгөлөк арабага түшүп алып, алар курама жаа (ал жөнөкөй жаадан кубаттуураак) тагынып, үстүнө оор коло чопкут кийинишкен.

Бул байыркы хетт (Hittites) элинин төбөлдөрү Хаттушаш деген ордо шаарды (Түркиядагы Богаз-Көй шаар калдыгы) негиздешкен. Алардын падышасынын бийлиги чектелген жеке бийлик болгон. Падыша өтө олуттуу мамлекеттик иштерди колбашчылардын (аксөөктөрдүн) кеңешинде талкуу кылып турган.

Чарбанын негизги белгилери.

Хетт мамлекетинин чарбачылыгы анын кенирсиген аймагындагы ерөөндөргө байланыштуу болгон. Кээ бир жерлерде кайракы эгин эгилген (мында эгин нөшөр менен гана сугарылган). Жасалма сугатка негизделген дыйканчылык анча өнүккөн эмес. Багбанчылык чоң ролду ойногон. Тоолуу ерөөндөрдө мал чарбасы биринчи дөңгөөлгө чыгып, жер иштетүү ага багыныкы болгон.

Колөнөрчүлүк да өнүккөн. Анатолиядагы күмүш, жез, коргошун сыяктуу кендер бул мамлекеттеги металл өндүрүү тармагынын кенири өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн. Темир менен таш көмүр кенинин табылышы — мамлекеттин аскердик артыкчылыктары үчүн башкы шарттарды жараткан (темирдин сырын алар башкаларга ачпоого умтулушкан).

Эки Дарыя аралыгынын соодагерлери сырьёго мол болгон бул өлкөгө байма-бай каттап турушкан.

Саясий тарыхы.

Б.з.ч. XVIII кылымдан — б.з.ч. XII кылымга чейин Хетт падышалыгынын тарыхы Кичи Азия менен түздөнтүз байланышкан. Байыркы хеттик Куссар шаарынын падышасы Анитта (б.з.ч. XVIII кылым) азыркы Анатолия жергесинин бир катар аймактарын баш коштуруп, Неса шаарын каратып алат (кийинчерээк бул шаардын аталышынан улам хетт тилин «неса тили» деп атап калышкан). Арадан бир аз заман өтүп, б.з.ч. XVIII кылымдын соңу — XVII кылымдын башында өлкөнү Лабарна бийлеп калат (анын ысымын «Табарна» деп да окуп жүрүшөт). Анын урпактары Хеттин Байыркы падышалыгын (б.з.ч. XVIII–XV кылымдар) негиздешкен. «Падыша» сөзүн туюнтуу үчүн анын урпактары «лабарна» терминин пайдаланышканы кызык (Юлий Цезардын ысымы менен салыштыргыла).

Лабарнанын мураскору Хаттушилли I (б.з.ч. 1650–1620-жылдар) Кичи Азиянын ири аймагы каратылган,

Хеттер.
Хаттусастын
арстан дарбазасы.
Б.з.ч. XIV – XIII кк.

ордо шаар Куссардан жаңы борборго — Хаттушаш шаарына көчүрүлгөн (азыркы Түркиядагы Богаз-Көй шаар калдыгы). Анын буйругу менен аккад тилинде жазылып, хеттче котормосу да берилген *«Тарыхый баяндар»* (*«Анналдар»*) сакталып жетти (аны 1957-жылы немис археологу К. Биттел Түркиянын Бүйүк-Кале жергесинен тапты). Хаттушилинин панкуска (панкуш) — хеттик эркин элдин жыйынына жазып калтырган керээзи Богаз-Көйдөгү архивден табылды. Падышанын бийлиги бул учурда дал ушул жалпы аскердик жыйынга багынынкы болгон.

Хаттушилли I өзүнүн керээзинде мындан ары тактыны мурастоо — жээнине (падышанын эже-карындаштарынын-биринин уулуна) бийликти өткөрүү аркылуу эмес, түздөн-түз падышалык урпакка (атадан балага) өткөрүү аркылуу жүзөгө ашырылаарын айткан. Демек, бийлик энелик багытта эмес, аталык санжыралык чынжыр боюнча өтүп калган.

Падыша Телепиу (б.з.ч. XVI кылым) бул реформаны андан ары уланткан. Төбөлдөрдүн кылмыштары үчүн жоопсуз кала берип жатканынан улам, ал жаңы мыйзам кабыл алдырып, ал түгүл падышаны да панкус жоопко тарта алат деген чечим кабыл алдырган.

Б.з.ч. XVI кылымга таандык байыркы хеттик мыйзам коомдогу жогорку катмардын, жамааттын эркин мүчөсүнүн кызыкчылыктарын коргогон.

Бул доордо хеттик өлкө үч аймактан — Хетт, Лувия жана Пала чөлкөмдөрүнөн турган. Алардын өз алдынча тилдери болгон. Түпкү калктын айрымдары хатти тилинде да сүйлөгөн. Бирок негизги тилдин ролу хетт (неса) тилине таандык болгон.

Жаңы падышалык доорунда (б.з.ч. XIV кылым — XII кылымдын башы) хетт тили үстөмдүк кылган менен, өкүмдары Суппилулиум I (б.з.ч. XIV кылымдын башы) узакка созулган согуштан соң, кичи азиялык башка бир ири мамлекетти — Митанни өлкөсүн женип алган, ошондой эле Сириядагы Угарит шаар-мамлекетин да караткан.

Күч-кубаттуу Хетт падышалыгынын эки дарыялык тилдерде жана хетт тилинде шынаа сымал жазма менен жаздырган дипломатиялык тексттери биздин күндөргө чейин жетти. Алардын арасында — эл аралык келишим да бар.

Хетт.
Катубас падыша.
Каркемиштеги рельеф.
Б.з.ч. VIII к.

Кадеш салгылашы.

Жакынкы Чыгыштагы байыркы даназалуу окуялардын бири — б.з.ч. 1291-жылы (башка хронологиялык эсептөөдө — б.з.ч. 1312-жылы) египеттиктер менен хетт аскерлеринин Кадеш жергесиндеги айыгышкан салгылашы болуп саналат. Бул жер Сириядагы Оронт дарыясынын боюнда, азыркы Хомс шаарынан 25 чакырымдай түштүк-батышыраакта жайгашкан. Египеттин фараону Рамзес II менен хетт падышасы Муваталли II (болжол менен б.з.ч. 1300–1280-жылдар) бул салгылашта бири-бирин толук жеңе албай кайтканы менен, ар кимиси өзүн жеңүүчү катары даназалаган. Рамзес Египетке кайтып, Карнак менен Луксордо курдурган ыбаадатканаларда өзүнүн жеңишин мактаткан жазмаларды калтырган. Чынында, хеттиктердин тактикалык айла-амалы оной болгон эмес. Арийне, бул салгылаштын башкы жыйынтыгы — мурдагы эле чекараны эки тараптын тең тааныгандыгында болгон.

Кадеш салгылашынан соң, өзгөчө Хетти Хаттушили III бийлеп турган чакта (болжол менен б.з.ч. 1275–1250-жылдар), тынчтык өкүм сүргөн. Б.з.ч. 1270-жылы (башка бир даталанышы — б.з.ч. 1296-жылы) кол коюлган тынчтык келишими бейкуттуктун кепилдиги болуп калган (*хрестоматиялык тиркемени карагыла*). Ал эми фараондун канышасы каза болгон соң, Рамзес II Хетт падышасы Хаттушилинин кызына үйлөнгөн. Алардын тоюна катышуу үчүн Хаттушилинин өзү Египетке расмий зыярат жасаган. Бул — эки ири мамлекеттин башчыларынын алгачкы ирет тарыхый жактан катталып калган дипломатиялык жолугушуусу болуп калды.

Египет менен Хетт мамлекетинин өз ара соодалык-маданий алакаларынын пайдасын аларга көзкаранды болгон ортодогу калктардын баары (маселен, азыркы Сирияны, Палестинаны жердегендер) тең көргөн.

Хетт дөөлөтүнүн кулашы.

Болжол менен б.з.ч. 1200-жылы көп узабай, чыгыштан — ассириялыктар, батыштан — деңиз элдери, түндүк-батыштан — фригиялыктар кол салып, Хетт падышалыгы бул биргелешкен чабуулга туруштук бере албай, ойрон болгон. Анын кулашынын эң олуттуу себептерине ички саясий жиктелүүчүлүк да кирет.

Б.з.ч. XII–XVIII кылымдарда Сириянын түндүгүндөгү айрым чакан аймактарда Хетт падышалыгынын мурас-

Хетт.
Кош дөңгөлөктүү согуш арабасы.
Каркемиштеги рельеф.
Б.з.ч. VIII к.

кору болгон өлкө кайра жанданган. Самал, Кархемиш сыяктуу шаарлар хетт маданиятынын жаны баскычын түзгөн. Бирок бул чакан падышалыктын саясий орду эч качан Кичи Азиядагы мурдагы кубаттуу өлкөнүн кудуретине караандаган эмес. Хетт тили бара-бара унутулуп, анын эли башка калктарга жуурулушуп кеткен. Дал ушул башка калктарга жуурулушкан топтор аркылуу хетт маданияты кийинки Кичи Азия менен Жакынкы Чыгыштын маданиятына өзүнүн көнөөргүс таасирин тийгизген. Архитектура менен бедизчиликте да хеттиктен калтырган таасир байкалып келет. Хеттер тургузган таштан чегилген арстандар, маселен, ассириялык монументалдык көркөм өнөргө да башаттык өрнөк болгон.

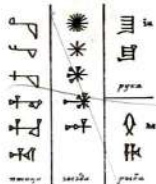

Хетт.
Жоокер кудай.
Б.з.ч. XIV к.

Митанни падышалыгы.

Б.з.ч. III миң жылдыктын акырынан тартып хуррийлер Евфраттын башаты менен Түндүк Сирияны жана ага коңшулаш кичи азиялык аймактарды байырлап келген. Алардын көчмөн уруулары далай ирет Эки Дарыя аралыгына бүлгүн салып турган. Мындагы цивилизациялык очоктун таасири менен, акырындап хуррий эли да маданий жактан өсүп-өнүгө берген.

Хуррийлер башка коңшуларындай эле көп кудайга сыйынган. Алардын башкы кудайы Тешуп деп аталган. Бул бороон-чапкындын кудайы аба ырайын өзгөртө алат деп ишенишкен. Анын жубайы катары Хепат аттуу кудай-аял саналган. Ал эми Шаушка — сүйүүнүн кудай-аялы болсо, Шимиге — Күндүн кудайы катары эсептелген. Хуррийлер шынаа сымал жазманы өздөштүрүшкөн. Телл-эл-Амарнада (Египетте) митаннилик падыша Тушратта тарабынан фараон Аменхотеп IIIгө жазылган кат сакталып жетти.

Хетт жазуусу.

Саясий окуялар.

Б.з.ч. 1500-жылы хуррийлер Кичи Азия менен Сириянын жана Эки Дарыя аралыгынын түндүгүнүн тогошкон аймагында өздөрүнүн кубаттуу Митанни мамлекетин негиздешкен. Падыша Парраттарна I (б.з.ч. XV кылымдын биринчи жарымы) жерин кенейтип, египеттик ээликтердин чет-жакасына чейин сүнгүп барган. Бирок египеттик фараон Тутмос III (б.з.ч. XV кылымдын ортосу) кайрадан Митанниге ийгиликтүү чапкын кылган жана Кархемиш жергесине, Евфраттын башатына чейин кирип келген.

Падыша Сауштатара (б.з.ч. XV кылымдын акыры) бийлеген чакта Митанни кайра күч-кубатын чындап, Си-

рияны толук басып алып, Жер Ортолук денизинин жээгине чейин аймагын кеңейтет. Ассирия менен Эки Дарыя аралыгынын чыгышы да Митанниге карап калган. Египет да элчилерин, белек-бечкегин жиберип, бул кубаттуу өлкө менен достук мамилесин чындаганын архивдик маалыматтардан айгинеленди. Митанни падышалары өз кыздарын фараондорго нике кыюу үчүн узатып турганы Телл-эл-Амарнадагы даректерден айгинеленди.

Мындан кийинки кылымдар Митаннинин начарлоо мезгилин түздү. Тарыхта маалым эң сонку падышалардын бири **Шаттуара II** б.з.ч. 1240-жылы тегерегинде тактыда отурган. Бул падышалыкты коншусу — **Жаны Хетт** падышалыгы өзүнө каратып алган.

Митаннинин ордо шаары — **Вашшуккани** шаары болгон (анын так орду белгисиз). Негизги калкы хуррийлер болгону менен, бийликтеги династиянын өкүлдөрү инди-европалык тилдерге тиешелүү киши аттары менен аталышкан. Ушундан улам, мамлекетти башкарган династия келгин инди-европалыктардан куралганбы деген жоромол айтылууда.

Бул падышалыкта жашаган **Киккули** деген калемгердин жылкыны кантип үйрөтүү керектиги тууралуу эмгеги **Хаттушаш** шаарынын калдыгынан табылды. Батыш Азияга атка чегилген кош дөңгөлөк согуш арабалары алгач тааныштырган калк катары илимпоздор дал ушул хуррий элин белгилешет.

Урарту падышалыгы.

Б.з.ч. I миң жылдыктын башында Кавказдын түштүк аймагында алгачкы мамлекет пайда болгон. Армян тайпак тоосунда жайгашкан бул мамлекет (б.з.ч. IX–VII кылымдар) **Урарту** деп аталган. Мамлекеттин ордо шаары азыркы Түркиянын Ван көлүнүн түштүк-чыгыш аймагындагы **Тушпа** шаарында жайгашкан (азыркы Ван шаарына жакын). Мамлекет Кичи Азиянын батышына, Кавказдын түндүгүнө, Эки Дарыя аралыгына, Иранды карай кеткен тогуз жолдун тоомунда жайгашкандыктан, соодасатык жана маданий карым-катнаштар үзүрлүү жүргөн. Бул өлкөнү кураган эл — урартулуктар тили жагынан кичи азиялык хуррийлерге жакын келген, тактап айтканда, хуррийлер урартулуктардын ата-бабаларынан болгон.

Урартунун шаарларынын чептери адатта дөңсөөлүү жерлерде курулган. Чептин дубалдары таш пайдубал-

Хетт.
Аррас падыша
уулу **Каманас** менен.
Рельеф. Б.з.ч. VIII к.

дын үстүнө бышырылбаган кыштан кынапталып тургузулган. Кээ бир жерде сепилдер жалаң таштан да салынган. Шаар ичинде жогорку кудай Халдага багышталган ыбаадатканалар да курулган.

Ассириялык жазмаларга караганда, бул ыбаадатканалардын жанында даназалуу кишилердин коло бедиздеринен тышкары, ыйык делген жаныбарлардын сөлөкөттөрүн элестеткен бедиздер да тургузулган.

Чарбасы.

Падышалыктын калкы дыйканчылык, багбанчылык, мал чарбасы менен алектенген. Металл (анын ичинде темирди) иштетүү кенири таралган. Бул жерде коло сапаттуу өндүрүлгөн. Колөнөрчүлүктүн ичинен зергерчилик да чоң мааниге ээ болгону бизге жеткен табылгалардан айгинеленүүдө.

Падыша Аргиштинин жортуулдары.

Урарту мамлекетинин даназалуу өкүмдарларынын бири Аргишти I (болжол менен б.з.ч. 785–760-жылдар) деген болгон. Падыша Менуанын уулу болгон Аргишти Кавказдын түштүгүндө, Кичи Азияда (Евфраттын башатында) жана Ирандын түндүк-батышында бир катар ийгиликтүү жортуулдарды жасап, өлкөнү кубаттуу мамлекетке айланткан. Ал түгүл анын тушунда Ассирияны да чаап алышкан. Бир катар шаарларды курдурган. Маселен, анын буйругу менен б.з.ч. 776-жылы Аргиштихинили шаары негизделген (азыркы Армениядагы Армавир шаарынын аймагында). Эребуни шаары да (азыркы

Урарту.
Байыркы курулуштун
калдыгы.

Еревандын жанындагы Арин-берд чалдыбары) шаары да Аргиштинин өкүмдарлыгы маалында курулган.

Урарту менен атаандашкан Ассирия бул падышага көрсөтүлгөн урмат-сый тууралуу кызыктуу маалымат калтырган. Маселен, Парижде Лувр музейинде сакталган ассириялык чопо такта Ассириянын падышасы Саргон Пнин (б.з.ч. 721–705-жылдар) ийгиликтүү жортуулдарын сыпаттайт. Мында урартулук шаар жайгашкан Мусасир жергесиндеги Халди (Халда) деген башкы кудайга арналган ыбаадатканада Урартунун падышасы Аргиштинин бедизи орнотулуп турганы айтылган. Мусасир (урартуча аты — Ардини) шаары Урмия көлүнүн түштүк-батышында жайгашкан. Башкы кудай Халдинин мындагы ыбаадатканасынын мааниси чоң болгондуктан, урартулук падышаларды такка отургузуу жөрөлгөсү адатта ушул шаарда жүргүзүлгөн.

Мамлекеттин кулашы.

Б.з.ч. VIII кылымдын экинчи жарымында Урартунун эгемендиги үчүн батыштагы коңусу Ассирия олуттуу коркунуч түзүп калды. Б.з.ч. 743-жылы урартулук аскерлер ассириялык кошуундан жеңилип калган (азыркы Беричек жергесинин жанында). Түндүк капталынан болсо — көчмөн киммерийлер кол салып, шайды кетирген. Скифтер менен мидиялыктар да чапкын кылып турган. Б.з.ч. 714-жылы ассириялык Саргон II Мусасир шаарын чаап алган.

Б.з.ч. VII кылымдын башында Руса II бийлеп турган чакта, бир катар коргонуу жайларын курдурган. Ошондой урартулук чептердин бири Русахинили Ван көлүнүн чыгыш жээгине курулган (азыркы Топрак-Кале жергеси). Анын бул падышалык чеп-сарайы ордо шаар Тушпадан беш чакырымдай батышта жайгашкан. Руса Пден кийин бийлеген анча-мынча сандагы урартулук падышалардын аты-жөнү белгисиз. Б.з.ч. VII кылымдын соңунда (балким, б.з.ч. VI кылымдын башында) Кара дениздин түндүгү тараптан улам жаңы жерлерди басып келген скифтер Кичи Азияны ээлеп, Урарту мамлекети өз жашоосун токтоткон.

Маданияты.

Тили жагынан Урарту эли семит тилдерине да, индоевропалык тилдерге да кирбейт. Урарту эли жазма ма-

даниятын шынаа сымал жазманы колдонгон коңшу ассириялыктардан өздөштүргөн. Бирок бул жазманы урарту тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап, жаңыланташкан. Бизге жеткен эң эски урартулук тексттер б.з.ч. IX кылымга туура келет, эң сонкулары — б.з.ч. VII жана VI кылымдардын босогосунда калтырылган. Алардын арасында падыша Аргишти Инин эрдиктери тууралуу жылнаамалык баян (аннал) бар. Бул баян Тушпа шаарынын калдыгынан табылган. Ар кыл падышалар аска бетине же аксарайдын дубалына чектирген жазмалар да келип жетти.

Дини жаатын алсак, урартулуктар көп кудайга ишенген. Башкы кудайы — Халди болгон; анын аялы — Арубани аттуу кудай-аял болгон. Ал эми Тейшеба аттуу кудайга арналган ыбаадаткана Кумена шаарында жайгашкан.

Узак мөөнөттү жүгөндөбөй, бир нече жүз жылдан соң жашоосун токтотсо да, Урарту мамлекети жалпы Кавказ жана Чыгыш Анатолия аймагына өзүнүн көөнөргүс таасирин калтырган. Жасалгалоочулук өнөрүндө, зергерчиликте, металл буюмдарын жасоодо урартулуктар кийинки кавказдык жана ортоңку чыгыштык элдерге өз өрнөгүн мурастаткан. Курулуш тармагында, архитектура жаатында урартулуктар калтырган жергиликтүү салт кийинки кылымдарда да өз изин сактаган. Падыша Менуа (б.з.ч. 810–785-жылдар) курдурган 70 чакырымдык канал ордо шаар Тушпаны суу менен камсыз кылган. Мындай арык, каналдар системасы Кичи Азия менен Кавказ аймагында кийинки доорлордо да пайдаланылган.

Аргиш падышанын калканы.
Колодон жасалган.
Б.з.ч. VIII к.

Арабчачан жөөкер.
Урарту.
Падышанын тулгасын көркөмдөгөн сурат.
Б.з.ч. VIII к.

ХРЕСТОМАТИЯЛЫК МАТЕРИАЛ

Египеттеги Телл-эл-Амарна жергесинде (Ортоңку Египетте, Нилдин оң жак өйзүндө) 1887–1888-жылдар табылган байыркы египеттик архивдик материалдардын арасында дипломатиялык каттар да бар. Египеттин Карнак жана Рамессе жергелеринен фараон Рамзес II (Он тогузунчу династия) менен хетт падышасы Хаттушили IIIнүн тынчтык келишиминин эки варианттык тексти да табылды. Азыркы Түркиядагы Богаз-Көй жергесинен хеттик падышалардын архивинин арасынан ушул эле келишимдин хеттик нускасы чыкты.

Келишим үч бөлүктөн турат: киришүү, келишимдик беренелер жана корутунду. Киришүүдө байыртадан эле хеттиктер менен египеттиктер кас душман болбой, тынчтыкта жашашканын, өз ара келишимдер түзүлүп келгенин, сонку учурда гана Хаттушилинин бир тууганы (Муваталлих) өкүм кылган чакта ыйкы-тыйкылар чыкканын эскертишкен. Корутундуда фараон менен падыша кудайларга кайрылып, келишимдик милдеттенмени аткаруу үчүн өз ара касам ичишкен.

Б.з.ч. 1270-жылы (башка хронологиялык эсептөөдө — 1296-жылы) Хеттик-египеттик тынчтык келишиминен үзүндү:

«Мен Хеттин падышасы болуп калган чактан бери Египеттин улуу падышасы Рамзес менен жана ал — мени менен тынчтыкта жана бир туугандыкта жашап келебиз. Бул — жер жүзүндө сакталгандардын ичинен эң мыкты тынчтык жана бир туугандык болуп калмакчы...

Ылайым Хеттин улуу падышасы менен Рамзестин, Египеттин улуу падышасынын, укум-тукумдарынын (текстте: «балдары менен алардын балдарынын») ортосунда татынакай тынчтык жана бир туугандык өкүм сүрө берсин. Ылайым Египет менен Хетт өлкөсү бизге окшоп эле тынчтыкта жана бир туугандыкта түбөлүккө (бардык замандарда) жашай берсин!..

Эгерде кайсы-бир душман Рамзеске каршы кастарын тигип, басып кирсе, анда ылайым Рамзес хеттердин улуу падышасына кайрылып турсун: «бардык аскеринди жыйып, тигиге каршы мени менен жүргүн!»...

Урарту.
Падыша Аргиштин
шынаа сымал жазуусу.

Эгерде Рамзес козголоң чыгарган кулдарына (т.а. көзкаранды аймактарга) ачуусу келип, аларды тынчтандыруу үчүн жортуулга чыкса, анда хетт падышасы да аны менен биргелешип чыгууга тийиш...

Эгерде кимде-ким Египеттен качып кетип, хетт өлкөсүнө өтчү болсо, анда хетт падышасы бул кишини өз өлкөсүндө кармабастан, Рамзестин өлкөсүнө кайтарып берет...

Хетт өлкөсүнүн миң кудайы жана кудай аялы тарабынан бул күмүш тактанын бетине чийилген сөздүн баары тең Египеттин миң кудайы жана кудай аялы үчүн аткарылышы милдеттендирилет. Алар (кудайлар) менин сөздөрүм үчүн күбө...

Кимде-ким сөзүндө турбачу болсо, ылайым анын очогу, жери, кулдары кыйсышыр болсун! Кимде-ким өз сөзүндө турчу болсо, ылайым анын өз саламаттыгы, бакыбат турмушу, жери жана кулдары аман-эсен сактала берсин!».

Ассириялык тынчыларды Урарту мамлекетинин ар кыл шаарларына жөнөтүп турган Габбу-ана-Ашур аттуу тынчынын тымызын катынан:

«Падышага, өкүмдарыма, өзүңдүн малайың Габбу-ана-Ашур. Урарту өлкөсүнүн элине байкоо жүргүзүү боюнча Падышанын, өзүмдүн Кожоюнумдун, мага берген буйругун аткаруу иретинде мен жиберген кишилер (тынчылар) Курбан шаарындагы бир үйгө киришти. Ал эми Набули, Ашурбелдан, Ашуррисуа жергелерине аткарыла тургандар жөнөп кетүүгө даяр турушат. Алардын ысымдары дайын. Алардын ар кимиси өзүнө тиешелүү гана милдетти аркалайт. Эч нерсе

Урарту.
Сардур падышанын
калканы.
Арстандар.
Сүрөттүн фрагменти.
Б.з.ч. VIII к.

көз жаздымда калган жок, иштин баары тең камтылды. Караматымда төмөнкүдөй маалымат бар: Урарту өлкөсүнүн эли алигиче Турушпия шаарынан сырткарыга илгерилеп жыла элек. Падыша мага берген буйрукта айтылганга карата биз абдан сергек мамиледе назар салышыбыз керек. Эч кандай шалаакылыкка жол койбоого тийишпиз. Таммуз айынын он алтынчы күнү мен Курбан шаарына келген болчумун. Аб айынын он экисинде мен Падышага, Кожоюнума ушул катты жөнөттүм...»

(Ушул жана башка тынчылык каттар аркылуу Ассириянын падышасы Урарту мамлекетинин ички-тышкы саясатына көзөмөл кылууга умтулган. Дагы бир катта Андия жана Закария аттуу өлкөлөрдөн Урартунун падышасына элчилер келип, Ассирияга каршы ынтымак түзүү тууралуу сунушун айтканы баяндалган.)

Урарту.
Адам баштуу
канаттуу бука.
Падыша тагынын
бир бөлүгү. В.з.ч. VII к.

КОШУМЧА МААЛЫМАТТАР

Буларды да билип жүр, коңулуңо түйүп жүр.

Хеттик ордо шаар качан ачылган?

XX кылымдын башына чейин Хетт мамлекетинин бар экенин үзүл-кесил гана жоромол кылып келишкен. Библиянын жүттөргө таандык бөлүгүндө (Тооратта), айрым египеттик, вавилондук жазмада бул элдин аты учураган менен, алар кайсы жакта байырлаганы, кандай мамлекет түзгөнү бүдөмүк болчу. 1906-жылы гана археолог Хюго Винклер Анатолиядагы Богаз-Кой жергесинен хеттиктердин ордо шаары Хаттушаштын калдыгын тапканда, бул элдин тарыхын иликтөөдө башат ачылды. Хетт падышаларынын мындагы аксарайынын калдыгынан он миңдей чопо тактада жазуу эстелиги табылган.

Хетт жазмасын чечмелөөнүн алгачкы кадамдардын 1915-жылы чех окумуштуусу Каардуу Бедржих (Грозный) (В. Hrozny; 1879–1952-жылдар) баштап берген.

Хетт тилинин чыныгы аты кайсы?

Окумуштуулар бул байыркы элдин тили «хетт» эмес, «неш», «нес», «неса» деп аталышы керектигин кийинчерээк аныкташты. Бирок илимде булардын кабыл алынып калган аталышы «хетт» бойдон кала берүүдө.

«Урарту» аталышына жакын географиялык аталыш. Азыркы Түркиянын чыгышында Арарат тоосу суналып жа-

тат. Анын Чоң Арарат (бийиктиги 5137 метр) жана Кичи Арарат (бийиктиги 3914 метр) деген эки чокусу бар. Дал ушул географиялык аталышта байыркы Урарту өлкөсүнүн бузулуп жеткен наамы камтылган. Библиядагы уламышка караганда, топон суу маалында үй-бүлөсүн, жакындарын, жан-жаныбарларды сактап калган Ной (Нух) пайгамбар өзүнүн кемесинен дал ушул Арараттын чокусуна түшкөн имиш.

Урарту жазмасынын чечмелениши.

1848-жылга карата ирландиялык чыгыш таануучу Эдуард Хинке (Edward Hincks) урарту тамгаларын чечмелөөнүн алгачкы кадамын баштаган. Ф. Ленормант жана А. Д. Мордтман сыяктуу илимпоздор бул ишти уланткан. 1882-жылы А. Х. Сэйс (A. H. Sayce) бул тил тууралуу кенири изилдөөсүн жарыялайт, бирок аны урартулук башкы аймактан улам «ван тили» деп атаган.

Жыйынтыктоо сабагы

Силер, балдар, адамзат тарыхынын жаркын барагын — цивилизация доорун ачкан Байыркы Чыгыш элдеринин тарыхын окудунар. Бул тарых — жалпы цивилизациялык тарыхтын эң узак мөөнөтүн (төрт жарым миңдей жылга чукул убакытты) өзүнө камтыйт: ал б.з.ч. IV миң жылдыктан башат алган. Байыркы тарыхтан орто кылымдар дооруна өтүү — Чыгыш үчүн б.з. I миң жылыгынын ортосуна туура келет. Бирок бул — шарттуу гана кабыл алынган түшүнүк.

Урарту.
Падыша сарайындагы
рельеф.
Б.з.ч. VIII к.

Байыркы Чыгыштын цивилизацияларынын өнүгүүсүндөгү окшоштуктар жана өзгөчөлүктөр.

Өткөн сабактардан айгинеленгендей, Чыгыштын алгачкы цивилизациялык очоктору ири дарыялардын өрөөндөрүндө пайда болгон. Алардын жаралыш шартындагы орток көрүнүш — жерди үзүрдүү иштетүү үчүн эмгекти уюштуруунун, айдоо жерлерди сугаруунун тапкыр жаны усулуна өтүү болчу.

Бул очоктордун өзөккү окшоштуктарына мамлекеттүүлүктүн калыптанышы, шаар маданиятынын пайда болушу, коомдун ар кыл катмарларга, таптарга жиктелиши, жазманын келип чыгышы, илим тармактарынын калыптанышы, чарбачылыкта эмгек өндүрүмдүүлүгүн өстүргөн технологиялык ачылыштар ж.б. кирет.

Бул аймактардын бардыгында тең бир нече кыштактар чакан мамлекетке баш кошуп, жалпы мамлекеттик күч менен сугат иштерин ири өлчөмдө жүргүзүшкөн. Жөнөкөй салыштырсак, столду (же партаны) бир окуучу көтөрө алабы? Ал эми алты окуучу аны жепжеңил гана ордуан жылдыра алат. Ошол сыяктуу эле, бир кыштактын калайыгы бир нече жүз метрге чейин гана арык чаба ала, бүтүндөй шаар-мамлекеттин калкы бир нече чакырымга канал кура алган. Мурда сууга жеткирилгенде, айдоо аянты кеңейип, мол түшүм да алынган. Эгин көбөйсө, бардарлык да пайда болуп, калайыктын саны, кишинин орточо жашоо мөөнөтү жогорулаган.

Чакан шаар-мамлекеттер бара-бара ири падышалыктарга айлана берген. Байыркы Чыгыштагы бул процессин да оош-кыйыш жактары бар. Маселен, бирдиктүү мамлекет байыркы Египеттин тарыхынын көпчүлүк учурларына таандык болсо, Кытайда бирдиктүү дөөлөттөр б.з.ч. III кылымдын акыркы чейрегинен тартып (Цинь династиясынан) башталган. Индия да байыркы доордо Декан тайпак тоосунан түштүктөгү чакан аймак дээрлик эгемен бойдон кала берип, түндүктөгү өлкөлөрдөн оолак турган. Эки Дарыя аралыгы менен Жер Ортолук деңизинин чыгыш жээк боюндагы ири дөөлөттөр улам бытырандылыкка учурап турган.

Мамлекеттик бийлик Байыркы Чыгышта ар кыл мүнөздө болгон. Падышалык жеке бийлик (монархия) чексиз болгон чакта, мамлекеттин өкүмдарынын эркине эч бир бийлик органы тоскоол боло алган эмес. Египетте саясий бытырандылык (өткөөл доорлор) болбогон чакта, фара-

ондун бийлиги дал ушундай чексиз болгон. Кытайда да ушундай көрүнүш байкалат. Эки Дарыя аралыгында — Аккад, Урдун үчүнчү династиясы, Вавилон падышалыгы чексиз монархиялык бийлик орногон өлкөлөр эле.

Ал эми Хетт падышалыгы, Ассирия менен Ахеменилер падышалыгынын эрте доорлору — падышанын бийлигин аскердик кенеш, аксакалдар кенеши, аксөөктөр кенеши сыяктуу органдар тарабынан чектелгени көрсөтөт.

Аксөөктөр менен эркин жарандардын шайланма органы тарабынан мамлекет башкарылса — мындай бийлик *республика* деп аталаарын үйрөндүнөр. Мындай тартип Түндүк Индиянын айрым чөлкөмдөрүндө б.з.ч. I миң жылдыктын экинчи жарымында байкалган. Бирок аларды азыркы демократиялык республикага салыштырууга болбойт. Себеби кулдар, жарым-жартылай багыныңкы кишилер, төмөнкү касталар, аялдар мамлекеттик жыйынга эч качан катыштырылган эмес.

Байыркы Чыгыштын коомдук катмарларынын жектелиши негизинен окшош болгон.

(Байыркы Чыгышка киришүү сабагын карагыла).

Бирок Индиядагы касталык жиктелүү — өзгөчө көрүнүш болуп саналат. Албетте, кесиптик жактан калктын бөлүнүшү — ар бир эле коомдо бар. Бирок Байыркы Индияда гана кесиптик бөлүнүүнү укумдан-тукумга бекиткен коомдук саясий салт бекемделип калган.

Үй-бүлө жалпы эле Чыгышта патриархалдык мүнөздө болгон. Үй-бүлөдөгү бийлик — күйөөгө (атага) таандык болчу. Кээ бир коомдордо аксөөк, бардар эркек тана бир нече аялга үйлөнүшү мүмкүн болгон. Мамлекеттин падышалык бийлиги адатта эркектерге гана таандык болгон менен, айрым өлкөлөрдө кээ бир айымдар адаттан тышкары тарыхый инсан иретинде мамлекетти башкарган учурлар да бар (Египеттин фараон айымы Хатшепсут). Ал эми көчмөн элдерде аялдын ээлеген орду айырмалуу келген. Ирандын падышасы Кирге каршы борбордук азиялык массагеттердин ханышасы **Томирстин** (б.з.ч. VI кылым) жүргүзгөн күрөшү эсинердедир.

Чарба тармактарына келсек, алгачкы цивилизациялык башат болгон дарыя өрөөндөрүндө дыйканчылык биринчи орунда турган. Эгерде Түндүк Африка, Батыш Азия, Борбордук Азияда жана Хуанхэ өрөөнүндө буудай, таруу, арпа сыяктуу дан эгинди көп өстүрүлсө, ал

эми Түштүк-Чыгыш Азияда күрүч өстүрүү — дыйканчылыктын өзөгүн түзгөн. Жибек куртун өстүрүү — дүйнөгө Кытайдан таркаган.

Ал эми тайпак тоолуу өрөөндөрдө дыйканчылык менен мал багуу эриш-аркак жүргөн. Дениз жээктерине жакыныраак нымдуу аймактарда багбанчылык да олуттуу маанини ойногон (маселен, Жакынкы Чыгыш).

Бийик тоолуу аймактарда жана чөл-талаа чөлкөмдөрүндө мал чарбачылыгы башкы ролду ойногон. Байыркы Чыгышта оболу уй, кой, эчкилер колго үйүр алдырылган. Ал эми жылкынын үйрөтүлө башташы — б.з.ч. III миң жылдыктын ортосундагы Борбордук Азия аймагына туура келет. Оболу Евразиянын чордонундагы даркан талаада жылкыны эт багытында (балким, кымызы, сүтү деле ичилген) өстүрүшкөн. Б.з.ч. 1800-жылы жылкыны кош дөңгөлөктүү согуу арабаларына чеге башташат. Ал эми аргымакка минип, атчан согушуу — болжол менен б.з.ч. 900-жылдан тартып тарыхка дайын. Жылкынын жардамы менен Евразиянын көчмөндөрү чыгышта Корей жарым аралынан — батышта тээ Батыш Европага жана Египетке чейинки аймактарга самсып, жортуул жасап, же тынч жол менен журт которуп, ар кыл элдердин маданий-этностук карым-катнашын жанданткан.

Ал эми Арабстандын жана Африкадагы Сахаранын чөлдөрүн байырлаган элдер үчүн төөнү үйүр алдыруу — олуттуу бурулушту алып келген. Арабстан жарым аралыгында б.з.ч. II миң жылдыктын башында төөнү колго үйрөтө баштаган, бирок б.з.ч. XI к. тартып гана аны унаа катары Жакынкы Чыгышка кенири жайылышкан. Узак убакытка суу ичпей чыдай алган бул жаныбар Түндүк Африкада б.з.ч. I миң жылдыктын ортосунан пайдаланыла баштаган.

Бул жаныбарлар (жылкы, эшек, качыр, төө) кургактык аркылуу өткөн эл аралык соода үчүн да пайдалуу болгон. *Улуу Жибек жолу — товарлардын гана эмес, маданий таасирлердин да кан тамырына айланган* (б.з.ч. II к. тартып, орто кылымдардын соңку мезгилине чейин ал кызмат кылып келген).

Соода болсо — ички жана тышкы болуп бөлүнгөн. Ал эми унаасына карап, тышкы сооданы дениз соодасы жана кургактыктагы соода деп бөлүшкөн. Жер Ортолук дениздинде финикиялыктар чебер денизчи — соодагерлерден болгон. Инди океаны аркылуу аркы-терки жүргүзүлгөн соодага Египеттин, Эки Дарыя аралыгынан, Арабстан жарым ара-

лыгынан, Түштүк Азиянын деңиз соодагерлери салым кошкон. Түштүк-Чыгыш Азия болсо Кытай менен Индиянын маданий таасирине деңиз жолу аркылуу кабылган.

Орто азиялыктар менен ортонку чыгыштыктар кургактыкта соода жаатында атаандашкан. Мындагы мамлекеттер да Улуу Жибек жолунун тигил же бул тармагын көзөмөлгө алууга умтулган. Евразиялык элдердин карым-катнашы тездеткен, алардын маданий этностук байланыштарын чындаган жол-жалгыз гана соода алакалары эмес болчу. Гиксостор, деңиз элдери, семит көчмөндөрү, арийлер, скифтер, сактар, хунндар (ж.б. байыркы түрк калктары), дунхулар сыяктуу көчмөн калктардын ар кыл ири аймактык басып алуулары жана журт которуулары элдердин маданий аралашуусуна чоң салымын кошкон. Колөнөрчүлүк бардык эле цивилизациялык коомдорду өнүктүрүлгөн. Анын тармактары өлкөдөгү чийки затка, чарбалык багытка багыныкы болгон.

Оболу колөнөрчүлөр өз бүлөсү жана өз жамааты үчүн өндүрсө, кийинчерээк бүткүл өлкөгө сатыкка чыгаруу үчүн товарын өндүргөн. Эл аралык соода байланышы гүлдөп-өскөн шарттарда тышкы соода үчүн өндүрүү колөнөрчүлөргө пайдалуу болгон. Алардын жасаган буюм-тайымдары жергиликтүү көркөм өнөрдүн багытын, башка маданияттар менен алакасын күбөлөндүрүп турат. Кээ бир колөнөрчүлүк технологиясы кенири жайылса (маселен, карапачылыкта, токуучулукта), ал эми кээлери кыйла убакытка жашыруун сакталган (маселен, темир, кагаз, жибек өндүрүү).

Ал эми курулуш жаатына келсек, бул да коомдук-саясий, географиялык-климаттык шарттар менен аныкталган. Мамлекет деспоттук, кубаттуу болуп турган чакта ири падышалык көрүстөндөр (пирамидалар), залкар ыбаадаткана, аксарайлар, чептер (*Улуу Кытай дубалы*) тургузулган. Курулуш материалдары (жыгач, чопо, мрамар, таш, металлдар) кээде алыскы өлкөлөрдөн да ташылып келген. Климаттык шарттар (нымдуулук, ысык-сууктук ж.б.) имараттын жалпы шекилине таасир кылган. Ал эми курулушка саясий фактордун таасири катары чекара аймактарында жана ордо шаарды чептин курулушу сыяктуу көрүнүштөрдү алсак болот. Дин мамлекеттик мүнөздү алганда ыбаадатканалар өкмөт тарабынан курулган. Ал эми куугунтукталган динге таандык ыбаадатканалар, адатта, бул диндин жолдоочулары тарабынан гана каржыланып курулган.

Байыркы Чыгыштын жетишкендиктеринин байыркы грек жана рим цивилизацияларына тийгизген таасири. Европадагы алгачкы цивилизациялык очоктор Грекия менен Италиянын аймагында жана аларга багыныкы чөлкөмдөр менен аралдарда пайда болгон (кийинки бөлүмдөрдөн окуйсунар). Бул аймактар алар менен карым-катнаш жүргүзгөн Байыркы Чыгыштын өлкөлөрүнөн өнүгүү үчүн олуттуу түрткү алган. Байыркы Чыгыш тийгизген таасирди Александр Македондуктун женип алууларына чейин жана андан кийин деп эки чоң мезгилге бөлүүгө болот. Кийинки доордо Жер Ортолук жана Эгей деңиздеринин жээк бойлорунда, Египетте, Ортонку Чыгышта, Кичи Азияда эллиндик маданият калыптанган. Бул космополиттик залкар дүйнөдө Чыгыштын байыркы гректерге таасири болуп көрбөгөндөй тездик менен жүргөн.

Чыгыштын таасирин астрономия, математика сыяктуу так илимдерден да, маданияттын жана рухий турмуштун ар кыл тармактарынан да учурата алабыз. Маселен, египеттиктер түзгөн календардагы жылдыздын бурчтары, зодиак белгилери, геометриянын башаттык билимдери байыркы грек-рим илиминде чоң таасир калтырган. Айлананы, убакытты өлчөө сыяктуу тармактарда гректер Эки Дарыя аралыгынын илимий салтын колдонгон (360, 60 сандары).

Ал эми архитектура (мөрмөрчүлүк) жаатында — Египеттин пирамидалары, сфинкстери, Вавилондун «асма бакчасы» бар аксарайы менен сыйынуучу мунарасы-зикураты (анын бийиктиги 90 м-ге жеткен) өз доорунун маданий-илимий жетишкендиктеринин түшүмү болгон. Навуходоносор II (б.з.ч. 604–562-жылдар) курдурган асма бакчаны кийинчерээк уламыштагы ассириялык каныша Семирамидага таандык кылып жаңылыш көрсөтүшкөн; ал эми вавилондук зикураттан улам «Библияда» кишилер кудайдын жайына чейин жетүү максатында курууга аракеттенген «Вавилон мунарасы» тууралуу уламыш пайда болгон.

Грек жана латын алфавиттери үчүн алгачкы өрнөк — Жакынкы Чыгыштан (финикиялыктардан) алынган. Илим-билим жаатындагы байланыштар да ар кыл мүнөздө болгон. Маселен, Египеттеги, Батыш Азиядагы ачылыштарды грек-рим дүйнөсү эртерээк билген менен, Индия менен Кытайдагы бир катар ачылыштардын Ев-

ропага жетиши үчүн бир нече кылым, ал түгүл бир жарым-эки миң жылдай убакыт керек болду. Кытайлардын кагазын Батышта көпкө чейин жасай алышкан эмес; индиялыктардын нөл цифрасы камтылган ондук эсептөө системасы тууралуу орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Европа кабардар болгон эмес.

Бир катар диндерди (өзгөчө жалгыз кудайга ишенүүгө чакыргын диний окууларды) Батыш Азияда байырлаган калктардын ичинен чыккан кишилер (өздөрүн кудайдын элчиси — пайгамбар катары жарыялагандар) Жер Ортолук денизинин аймагына үзүрлүү таркатышкан. Иудаизмден башат алган христиандык (тарсалык) дин да Азиянын Европага берген таасирдүү рухий тартуусунан болгон. Кишилерди улутуна, байлыгына, социалдык ордуна карабастан, кудайдын алдында бирдей деп жарыялоо — Европадагы болочокку космополиттик коом үчүн рухий огожо болчу.

КОШУМЧА МААЛЫМАТТАР

Буларды да билип жүр, көңүлүңө түйүп жүр.

Биэдин заманга чейинки маданий окуялар жана ачылыштар:

Б.з.ч. 3100-жыл туш — шумерлер пиктографиялык жазманы ойлоп таап, аны шынаа сымал жазмага жеткире өнүктүрүшкөн. Дээрлик ошол эле убакыттарда египеттиктер өздөрүнүн иероглиф жазмасын калыптандырган.

Б.з.ч. 3000-жылдын тегереги — шумерлер күндү 24 саатка, саатты 60 мүнөткө, мүнөттү 60 секундга бөлүп эсептешкен.

Б.з.ч. 2773-жылдын тегереги — египеттиктер 365 күндөн турган күн календарын колдоно башташкан.

Б.з.ч. 2700-жылдын тегереги — кытайлар жибек куртунун буласынан жибек өндүрө башташкан; бирок анын сырын миңдеген жылдар бою бөлөк элдерден жашырып келишкен.

Б.з.ч. 2650-жыл — египеттик архитектор-аалым Имхотеп фараон Жосер үчүн тепкичтүү пирамиданы тургузууга киришет.

Б.з.ч. 2500-жыл туш:

– вавилондуктар жылдыздарды илимий иликтей баштаган;

- египеттиктер хирургия тармагын өнүктүрүшкөн;
- борбордук азиялыктар жапайы жылкыларды үйүр алдыра баштаган.

Б.з.ч. II миң жылдыкта — хеттер Кичи Азиядагы темир кенин иштете баштайт.

Б.з.ч. 1800-жыл туш — Вавилондо көбөйтүүнүн жадыбалы түзүлгөн.

Б.з.ч. 900-жыл туш — Индия да «нөл» санын туюнтуучу белги алгачкы ирет эскерилет.

Б.з.ч. 700-жылы — Лидия мамлекетинде (азыркы Түркиянын аймагы) тарыхтагы алгачкы тыйын колдонулган.

Б.з.ч. 605–562-жылдар — Новуходоносор II Вавилондо «Асылма бакчаны» курдурган.

Б.з.ч. VI кылымдын соңу — Дарий I (б.з.ч. 522–486-жылдар) Кызыл деңиз менен Нил дарыясын өз ара бириктирген алгачкы ири каналды курдурган (кийинчерээк ал шилендиге толуп, колдонуудан чыккан).

Б.з.ч. II кылым — кытайлар кагазды колдоно баштаган. Улуу Жибек жолу да башат алган.

Биздин замандагы маданий окуялар жана ачылыштар:

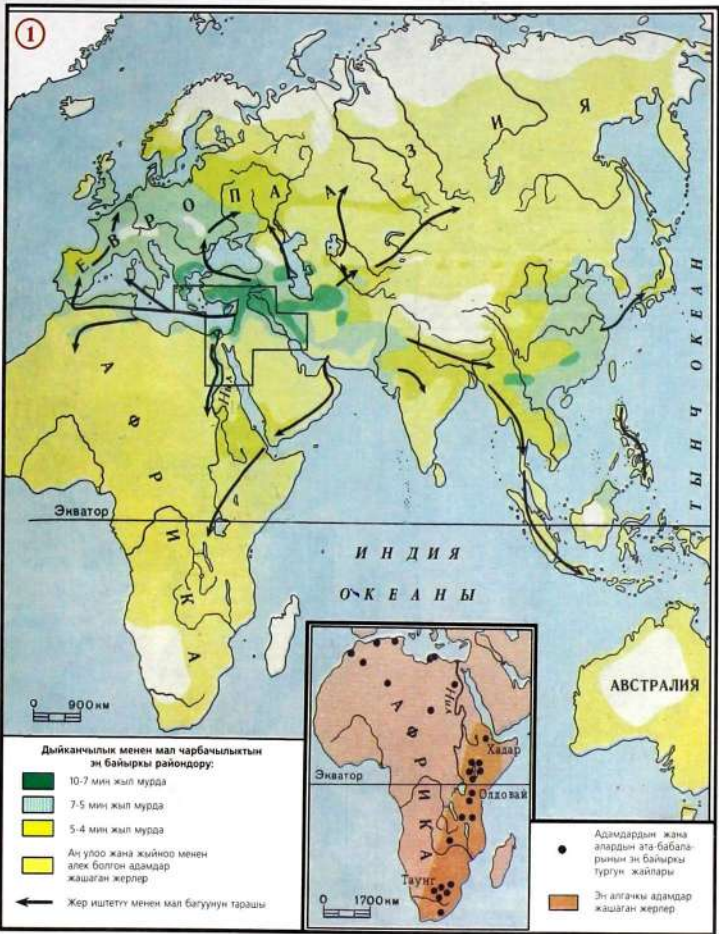
Б.з. 270-жыл — кытайлар компасты ойлоп тапкан.

Б.з. IV кылым — индиялыктар дарыгер Сусрута өзүнүн медицина боюнча окуу китебин жазып, хирургиялык операцияны дарыгерлик олуттуу жумуштардын бири катары белгилеген.

Б.з. 499-жыл — индиялык математик Арийабхата астрономиялык эсептөөлөргө арналган чыгармасын жазып, анда сандардын ондук системасын колдонгон. Бирок бул ондук системасын индиялыктар Арийабхатадан эки кылымдай илгерирээк (б.з. III кылым) колдоно башташкан.

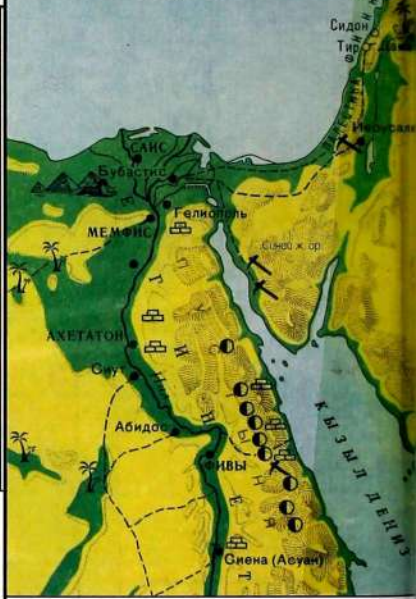

10-4 МИН ЖЫЛ МУРДА ЧЫГЫШ ЖАРЫМ ШАРЫНДА АДАМДАРДЫН ЖАЙГАШЫШЫ

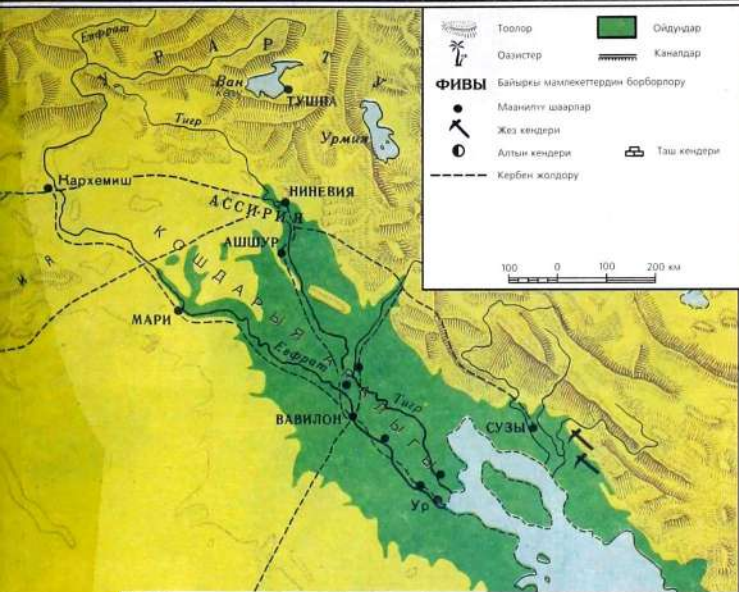

2в. Б. з. ч. II миңжчи жылдыкта
Байыркы Египеттин басып алуулары

Б. з. ч. I миң жылдыктын ортосуна чейин.

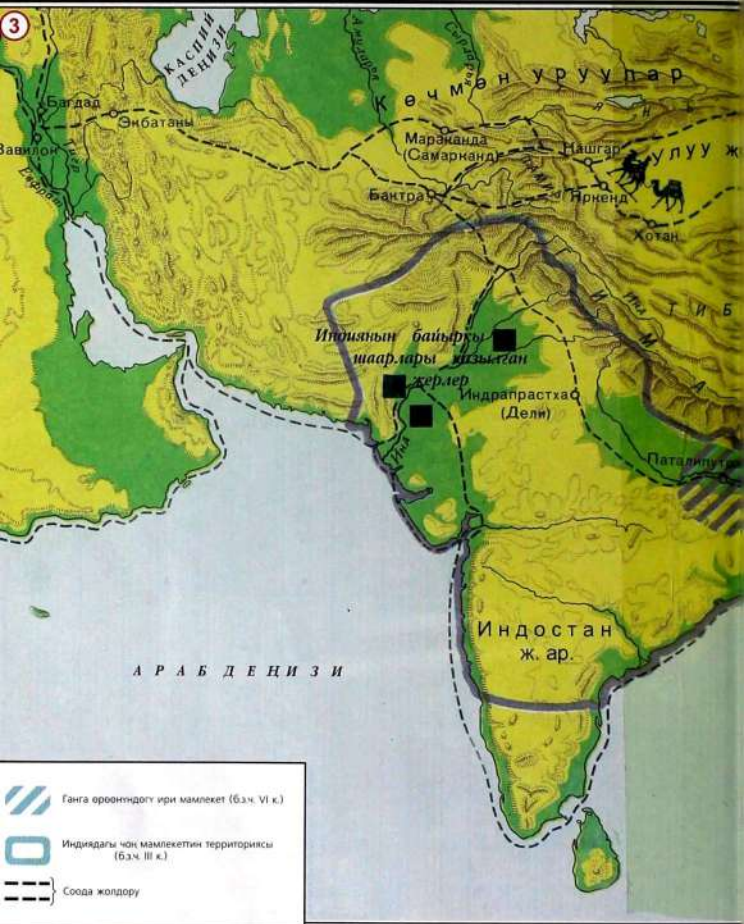

26. Финикия колониялары
б. з. ч. VIII-VI кк.

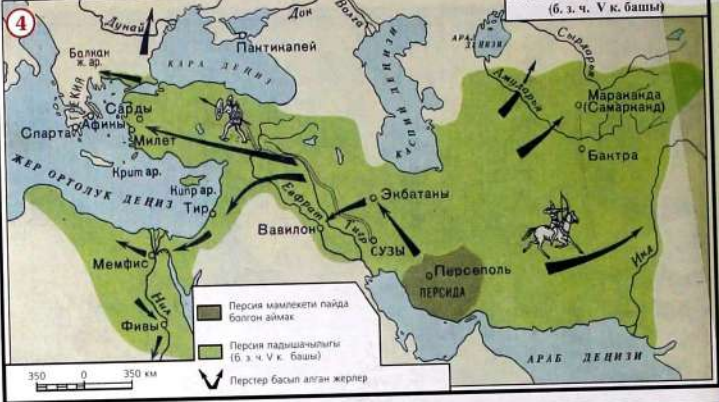
3

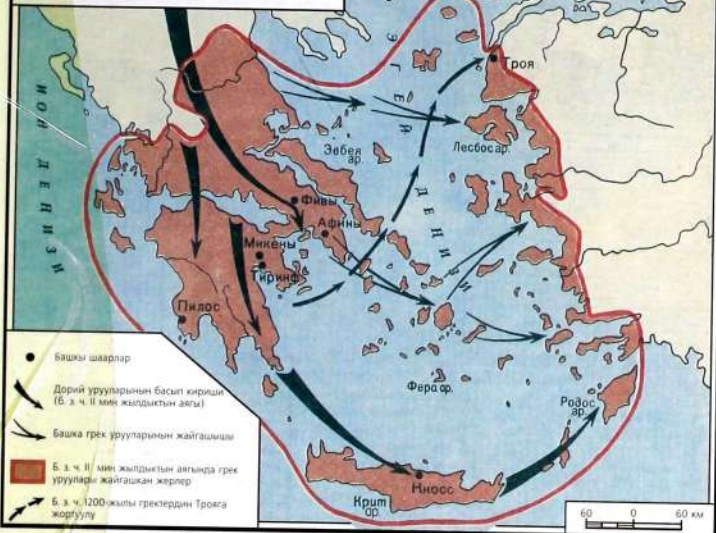
ПЕРСИЯ ПАДЫШАЧЫЛЫҒЫ
(б. з. ч. V к. башы)

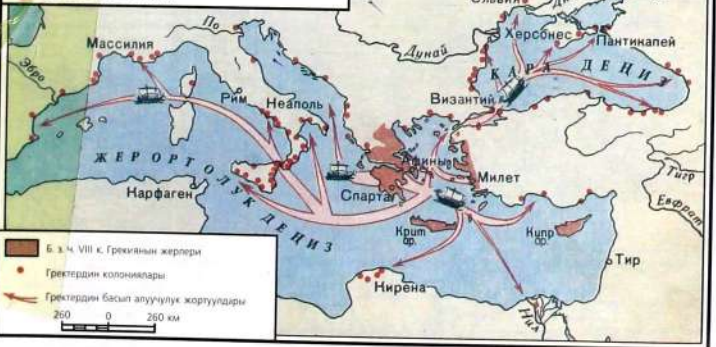
5 БАЙЫРКЫ ГРЕКИЯ

6 БАЙЫРКЫ ГРЕКИЯ жана гректердин жайгашышы (б. з. ч. II миң жылдыктын аягы)

7 ГРЕК КОЛОНИЯЛАРЫНЫН ТУЗУЛУШУ (б. з. ч. VIII - VI кк.)

**АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙДИН АСКЕРЛЕРИНИН ЧЫГЫШКА
ЖОРТУУЛУ (б. з. ч. 334 - 325 жж.)**

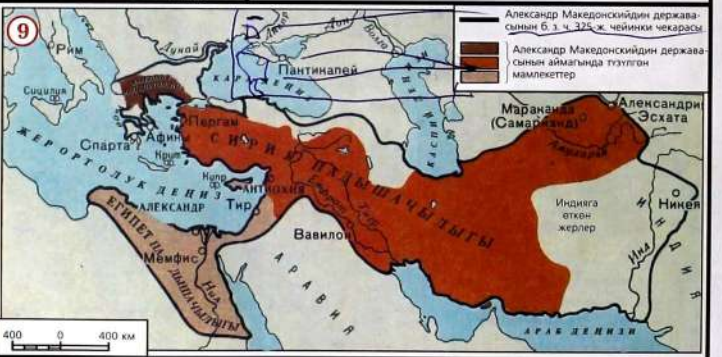
Гавгамелдеги салгылаш

Перстердин лагері
 ДАРИЙ
 Аббалар Пиллер Ар аббалар
 МАКЕДОНДУКТАРДИН ЛАГЕРИ
 ФАЛАНГА АЛЕКСАНДР
 Перстердин армиясы
 жоо аскер атчандар
 Перстердин чабуулу
 Македондуктардын армиясы
 оор куралданган жоо аскер
 жеңил куралданган жоо аскер
 атчандар
 Македондуктардын чабуулу

Македон падышачылыгы жана ага баш ийген жерлер
 Персия падышачылыгы б. з. ч. 334-ж.
 Жортуулдардын негизги багыттары
 X Салгылаш болгон жерлер
 ● Александр Македонский негиздеген шаарлар

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙДИН ДЕРЖАВАСЫ ЖАНА АНЫН КЫЙРАШЫ

Александр Македонскийдин державасынын б. з. ч. 325-ж. чейинки чекарасы
 Александр Македонскийдин державасынын аймагында түзүлгөн мамлекеттер

РИМ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА РИМДИН ИТАЛИЯНЫ БАСЫП АЛЫШЫ

Карфагенди курчоо жана талкалоо (б. з. ч. 149-146-жж.)

ӨСҮШҮ (Б.З.Ч. III - Б.З. II КК.)

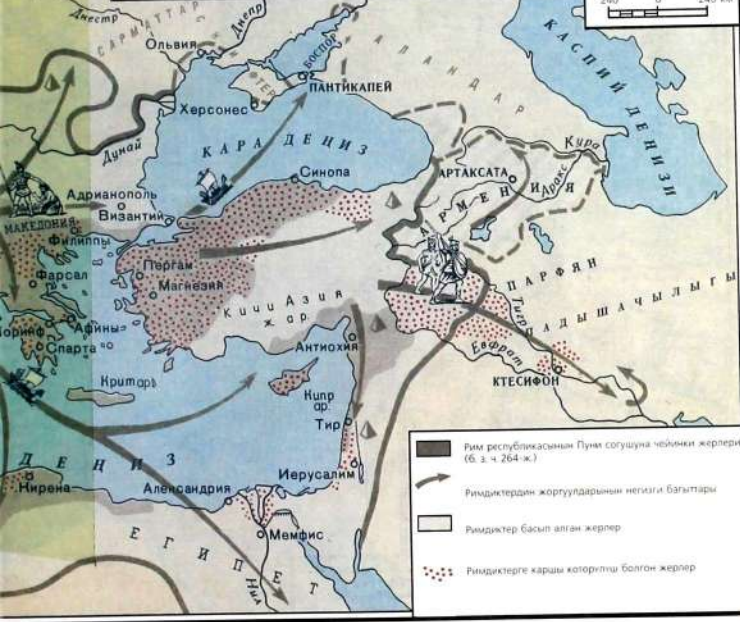
III. Экинчи Пуни согушу
(б. з. ч. 218-201-жж.)

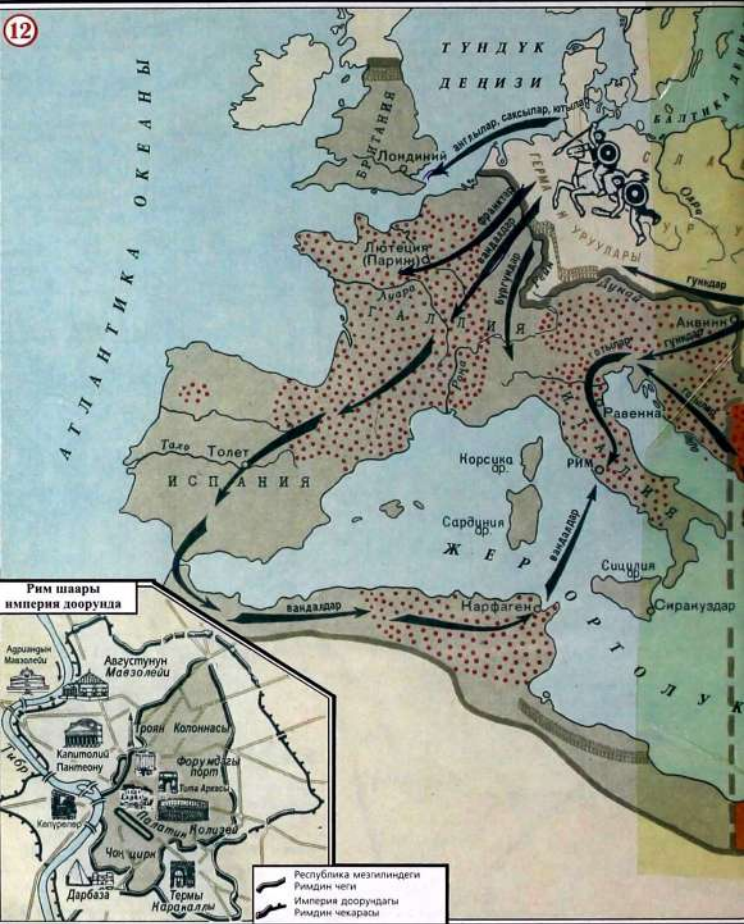
- Согушка чейинки Римдин жерлери
- Карфагендин согушка чейинки ээликтери
- Ганнибалдин жортуулдары
- Сципиондун Африкага жортуулу
- Х 202 Салгылаш болгон жерлер

Экинчи Пуни согушунан кийин римдиктер басып алган жерлер

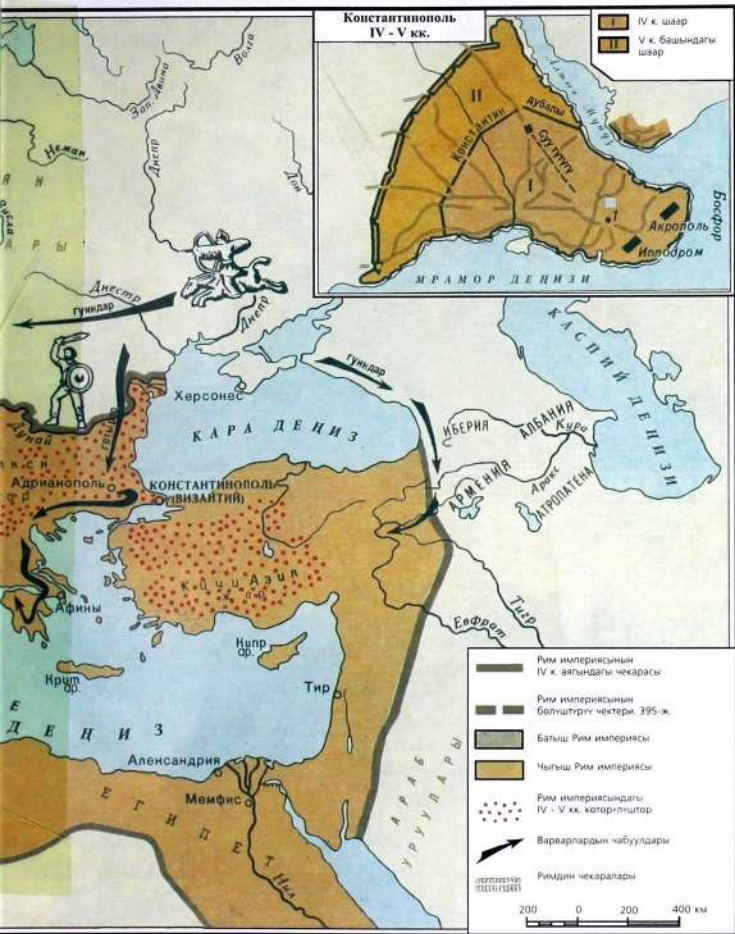
240 0 240 км

- Рим республикасынын Пуни согушуна чейинки жерлери (б. з. ч. 264-ж.)
- Римдиктердин жортуулдарынын негизги багыттары
- Римдиктер басып алган жерлер
- Римдиктерге каршы каторултуу болгон жерлер

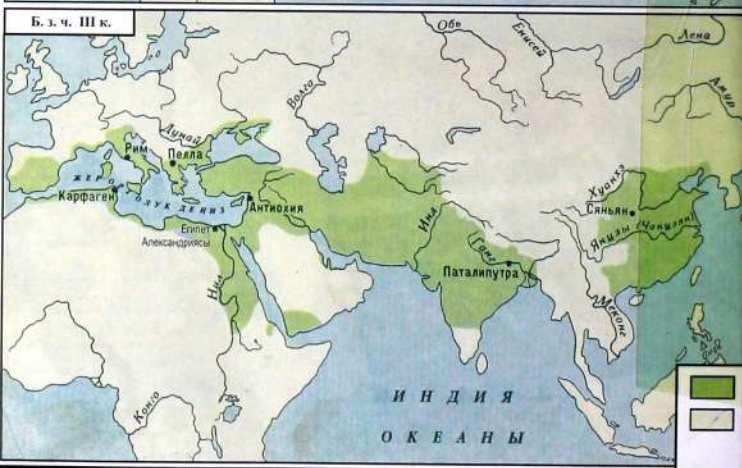
АТЫШ РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫН КУЛАШЫ

Б. з. ч. III миң жылдыктын экинчи жарымы

Б. з. ч. III к.

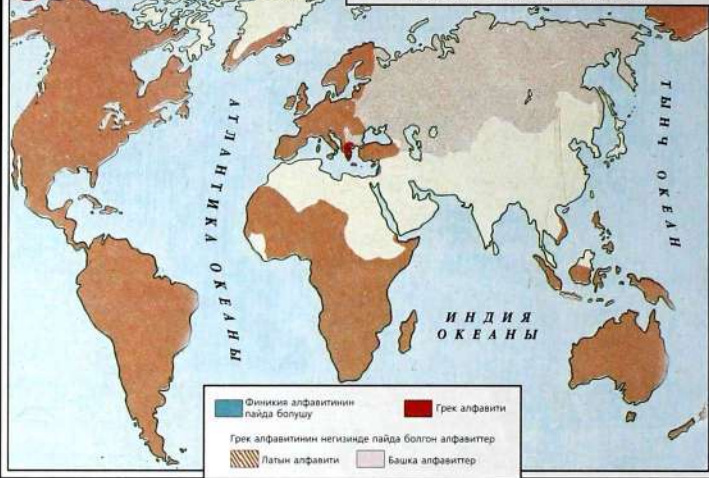

б. з. ч. III миң жылдыктын экинчи жарымынан б. з. II к. чейин)

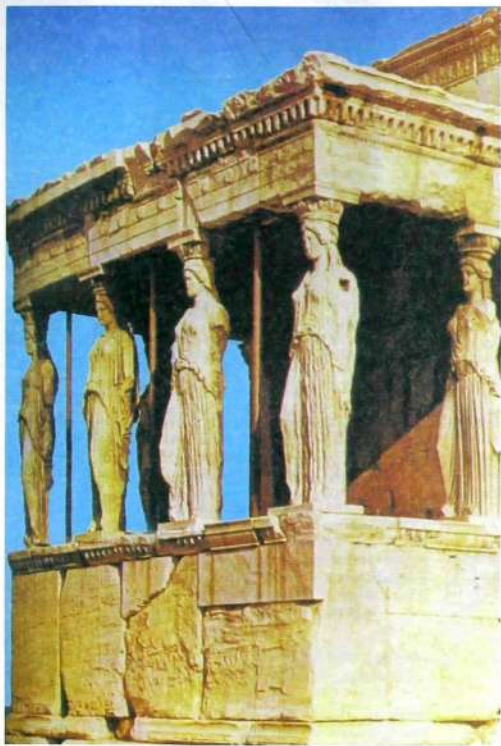

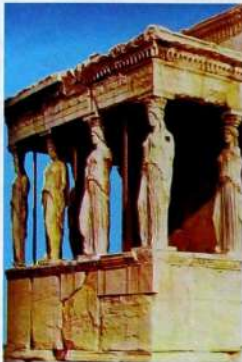

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ АЛФАВИТИНДЕ ЖАЗЫЛГАН

Сужа эстемеге. IX к.

*KYZ : ΓΛ : ΔΗ : ЧНJYD : 1HHTY9 : ЧYXD
 : ΔYCD : XJΛYH : ΓJDOYH* : ΓJY : ЧНЧГ
 : H* : ΓTHDYD : ΓEN : ΔHΛ : JYD : XJΛYH : H*
 : JBYΔD : JTYXΛ : HNY : *XUY : *NY
 : ΓHT : ЧYCY : *AJGD : *JY : *HT : ЧD : D3 : ΓXEH
 : H*JY : *XYX : ΓHT : YH : *CHH : YH : *H : ΓH9 : *HT
 X : XUY : *YCH9 : J*H* : *HTYX : ЧYJH : H*CHH
 *H(TT)
 : *KYN : ΓΛ* : *HTNY : H* : H*H9
 : JYΛH : ΓΛ : ΓHT : JYD : JYH*JYX : *JY
 JY : ΔJY : Y : JYH* : *Y
 HNTX* : H : *XNY

Европадагы эң эзелки мамлекет — Байыркы Грекиянын тарыхы менен ушул бөлүмдөн таанышасыңар. Гректерде өндүрүштүн өнүгүшү, таптардын калыптанышы, шаар-мамлекеттердин (полистердин) өзгөчөлүктөрү, аларды башкаруудагы демократиянын белгилери баяндалат.

Гректердин көптөгөн жерлерди басып алууларынын себептерин жана өбөлгөлөрүн, грек колонияларынын маанисин билесиңер. Грек-перси согуштары, айтылуу Марафон салгылашы жөнүндө окуйсүңар. Байыркы Грекиянын бай маданияты боюнча да кеңири тушук аласыңар.

§ 17. ЭЗЕЛКИ ГРЕКИЯ ЖАНА ГРЕКТЕРДЕ ТАПТАРДЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Байыркы Грекиянын жаратылышы жана калкы.

Европада эн эзелки мамлекеттер адегенде Грекияда б.з.ч. II миң жылдыкта пайда болгон. Анын байыркы жергиликтүү калкы өз өлкөсүн *Эллада* деп аташчу. Ал Балкан жарым аралынын түштүгүн, Эгей¹ деңиздеги аралдарды, Кичи Азиянын Батыш жээгин камтыган. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнө караганда табияты татаалыраак эле. Жеринин көпчүлүк бөлүгү тоолуу келет. Ойдун, түздүктөр өтө аз. Алар негизинен Эгей деңизинин жээгинен орун алган. Көптөгөн тоо кыркалары Грекияны чаккынды чакан аймактарга бөлүп турат. Тоолордо, токойлордо, карагай, кызыл карагай, каштан, эмен, бук жана башка жыш өсөт. Топурагы кумдуу, таштуу болгондуктан, дыйканчылык кылууда кыйла кыйынчылыктарды туудурчу. Күргүштөп алыска аккан суусу мол чоң дарыялары да жок. Бирок Грекия деңизге көлгө, аралга бай. Эгей, Ионий жана Жер ортолук деңиздери аны туш тарабынан чулгап алган. Ошондуктан байыркы Элладалыктар деңизден сүзүүнү эртедеп өздөштүрүшкөн. Бул болсо деңизден кошумча азык-түлүк табууга жана деңиз жолу аркылуу чоочун элдер менен катнашууга мүмкүнчүлүк түзөт. Өзгөчө Эгей деңизи Лемнос менен Лесбос, Киклат жана Родос аралдарынын тургундарынын турмушунда зор роль ойногон. Анткени таштак аралдарда эгин эгип жан бакканга жарамдуу түзөң жерлер жокко эсе болчу. Ал эми кен байлыктардын (күмүш, темир, жез, таш, чопо ж.б.) арбындыгы колөнөрчүлүктүн өнүгүшүнө шарт түзгөн. Бекеринен гректер колөнөрчүлүк, балык уулоо, деңиз соодасы жана каракчылык кеме куруу менен күн көрүүгө, каражат табууга ык алышпаса керек. Арийне, мындай жашоо ыңгайы аларды жекече ишбилги ийкемдүүлүккө, аракетчилдикке, чапчандыкка, шамдагайлыкка үйрөткөнү анык.

Калкы.

Болжол менен мындан төрт миң жыл илгери Грекияда ар түрдүү уруулар жашачу. Алардын тарыхта аты сак-

¹ Гректердин мифине караганда Эгей деңизи Афинанын падышасы Эгейдин аты менен аталып калган. Эгей канкор Миногаврды женген Тесейдин атасы эле. Ал Тесейдин жанылыш белгисине кайгырып деңизге чогуу өлгөн.

талып калгандары *пеласгилер, лелегилер, карийлер*. Кийинчерээк калыптанган грек калкынын өзөгүн *ахейлер, дорийлер, ионийлер, эолийлер* түзгөн. Крит аралында грек тектүү уруулар келгенге чейин түпкү калк минойлор жашачу. Ата-теги грек ахейлер Балкан жарым аралына б.з.ч. III–II миң жылдыктардын чегинде ооп келишкен. Алардын адепки журту Балкандын түндүк тарабы Дунайдын этегиндеги ойдуң, Кара деңиздин жээги экендиги белгилүү. Ахейлер бара-бара жергиликтүү урууларды — пеласгилерди кырып-жоюп, аман калганын аргындаштырышат. Пеласгилер менен коншулаш аймактарда жана аралдарда лелегилер менен карилер турушчу, атүгүл бир кезде бүткүл Грекия Пеласгия деп аталчу экен. Ал тууралуу байыркы гректердин атактуу тарыхчысы Геродоттун жазганы бар. Б.з.ч. XIII кылымдын аяк ченинде түндүктүн тектеш дорий уруулары келген эле, гректер өздөрүн эллин деп аташчу. Ошондуктан алардын өлкөсү Эллада деген атты алып жүргөн.

Эгей деңизинин аймагындагы байыркы мамлекеттер.

Байыркы гректердин мамлекетинин башаты Крит падышалыгы менен байланыштуу Крит аралында алгачкы майда мамлекеттер б.з.ч. III–II миң жылдыктардын чегинде калыптанат. Дал ошол учурда миной цивилизациясы келип чыккан. Легендарлуу падыша Миностун ысымы менен Криттин тарыхынын эрте мезгили тыгыз байланыштуу. Грекия сыяктуу эле, Крит дагы

Лилиянын сүрөтү түшүрүлгөн ваза. Кносс. Б.з.ч. XVI к.

Корустондун жалпы көрүнүшү. Микены. Б.з.ч. XVI к.

туурасынан чубалжыган тоолуу арал. Ал «тогуз жолдун тоомунда» жайгашкан. Балканды жана Эгей деңизиндеги аралдарды Кичи Азия Жер Ортолук деңиздин чыгыш жээгиндеги өлкөлөр, Египет менен байланыштыруучу деңиз соода жолдору аны кесип өтчү. Криттин маданиятына байыркы чыгыштын цивилизациялары түздөнтүз таасир эткени талашсыз. Криттиктер Афины сыяктуу ири грек шаарлары менен үзбөй катташып турчу. Андай алакаларды чагылдырган кызыктуу баяндарды гректердин мифтеринен кезиктиребиз. Алсак, Афинынын падышасы Эгейдин уулу Тесей менен Минотавр жөнүндө миф буга күбө. Крит аралында мамлекеттин эртерээк пайда болушуна чарбалык айрым өзгөрүүлөр себеп болгон. Жергиликтүү уруулар жезден, колодон, эмгек куралдарын, жоо жарактарды жасаганды үйрөнүшкөн. Натыйжада дыйканчылык дурус өнүгө баштайт. Дан эгиндери көбүрөөк эгилип, жүзүмзарлар менен олив дарактары тигилген аянттар арбыйт. Ашыкча азыктүлүктүн көбөйүшү жалаң гана колөнөрчүлүк менен кесиптенген адамдардын калыптанышына шарт түзгөн. Акырындап жамааттар жана уруулар арасында алмашуу, соода-сатык күчөй берген. Деңиз аркылуу бөлөк өлкөлөргө сүзүп баруу өздөштүрүлгөн. Криттиктер кээде оной олжо табуу үчүн каракчылык дагы кылышчу, балыкчылыкты да мыкты билишчү.

Чарбалык өнүгүү калктын санынын өсүшүнө өбөлгө түзгөн. Ошону менен бирге уруулук жамааттарда социалдык жектелүү тереңдейт. Аксөөктөрдүн катмары ка-

Ваза. Кносс.
Б.з.ч. XV к.

Кносстогу
ак сарай.
Б.з.ч. XVI к.

лыптанып, ал урук-уруу жолбашчыларынын, динчилердин (жрец) эсебинен толукталып турган. Алар өндүрүшкө катышпай артыкча укуктарга ээ болуп бир беткей бийлик кылууга умтула башташат. Күч-кубаттуу, адам саны арбын жамааттар алсыз коншуларды баш ийдирип, салык төлөөгө мажбурлашкан. Ушундай өзгөрүүлөр акыры мамлекеттин түзүлүшүнө алып келген.

Б.з.ч. II миң жылдыктын башы ченинде Крит аралында бир нече мамлекет пайда болгон эле. Б.з.ч. XVIII кылымда алардын көбү бирдиктүү мамлекетке биригишкен. Ошол доордогу атактуу калаа Кносстогу падыша Миностон аксарайы адам таң калаарлык татаал курулуш болгон, анда баардыгы 300дөй бөлмө болуптур. Гректер аны «лабиринт» деп аташкан. Лабиринт грек мифтеринде сан жеткис бөлмөлөрү жана өткөөлдөрү зангыраган өтө чон имарат катары сүрөттөлөт. Уламыш боюнча ага кирген киши кимдир бирөөнүн көмөгүсүз чыга албай өлүмгө дуушар болчу. Аксарайда бука баштуу, тула бою кишиникиндей желмогуз, кан ичкич минотавр жашачу. Падыша Миноско баш ийген элдер жылына желмогуз жеш үчүн жаш уландарды жөнөтүүгө милдеттүү болушкан. Аларды андай азаптан Афинынын атактуу баатыры Тесей куткарат.

Геометриялык стилдеги ваза.
Б.з.ч. VIII к.

Миной цивилизациясынын гүлдөп өнүккөн учуру.

Бул б.з.ч. XVI кылым — XV кылымдын биринчи жарымына туура келет. Дал ошол кезде кулпунган барандуу аксарайлар курулган. Искусство менен көркөм колөнөрчүлүктүн керемет кенчтери жаралган. Крит ара-

Фера аралыгындагы дубалга тартылган сүрөттөр.
Б.з.ч. XIV к.

лы толугу менен бириктилип борборлошкон мамлекетке айланат. Кнос шаары өлкөнүн борбору болчу. Криттин падышасы **Миностун** данкы чыккан. Ал жөнүндө аныз кептерде анын эрдиктери элестүү баяндалат. Минос аскер флотун түзүп, деңиз каракчыларын жок кылыптыр. Бүткүл Эгей деңизинде анын бийлиги орноп, андагы аралдырдын баардыгы ага баш ийчү.

XV кылымдын орто ченинде Крит падышалыгы оор кырсыкка кабылып кыйрады. Криттиктер мындай алааматты буга чейин көргөн да, уккан да эмес. Ага Эгей деңизинин түштүгүндөгү Фера аралында (азыркы Санторин) вулкандын аталышы жана зилзала себеп болгон. Ошондо кооз турак жайлар менен кыштактардын көпчүлүк бөлүгү талкаланган. Алардын калкы кыргындан арандан зорго эптеп качып кутулган. Ошол оор соккудан соң Миной цивилизациясы оңолгон эмес. Көп өтпөй Крит Эгей деңизинде үстөмдүк кылуучу абалынан ажырайт. Ээн калган Критке кийинчерээк материктик Грекиядан гректер (ахейлер) көчүп келишкен. Алардын талоончу аракеттери аралдагы абалды ого бетер оордоткон. Кыйла кылым алдыга озуп өнүккөн Крит артта калган аймакка айланган. Чөлкөмдө маданий өнүгүү менен цивилизациянын чордону эми түндүккө оойт. Ошентип, *Грекияда Микены цивилизациясынын жогорулоо доору башталат.*

Кызыл фигуралуу ваза.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Байыркы Грекиянын жаратылышына эмнелер мүнөздүү?
2. Эзелки заманда Грекияда кандай уруулар жашаган?
3. Эгей деңизинин аймагында качан кайсыл мамлекеттер адегенде пайда болгон?
4. Эгейдин уулу Тесей жөнүндө кандай уламыш бар?
5. «Лабиринт» жөнүндө эмнелерди айтып бере аласынар?
6. Падыша Минос, Минотавр тууралуу айтып бергиле.
7. Крит падышалыгы эмне үчүн кыйрап калган?

§ 18. МИКЕНЫ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ ЖАНА ТРОЯ ПАДЫШАЛЫГЫ

Микены маданиятын грек-ахейлер түзүшкөн.

Бул доордогу жетишкендиктер, олуттуу окуялар көбүн эсе Микены шаары менен байланыштуу. Ал Грекиянын түштүгүндө жайгашкан эң бай жана күч-кубаттуу борбор шаар болучу. Кезинде Микены маданиятына алдынкы Миноя цивилизациясы күчтүү таасир эткени шексиз. Микены цивилизациясы өзгөчө б.з.ч. XV–XIII кылымдарда гүлдөп өнүгөт. Бул учурда ал бүткүл Пелопоннеси, Ортонку Грекияны, Түндүк Грекиянын кыйла бөлүгүн, Эгей денизиндеги көптөгөн аралдарды камтыган. Ошол зор аймакта маданияты окшош майда мамлекеттер калыптанган. Микены маданиятынын негизги эстеликтери аксарайлар болуп саналат. Алардын баары тең бийик таш чептер менен чындалган. Олчойгон чоң таштан курулган андай чептердин калдыктары азыр да көзгө өтө сүрдүү көрүнөт жана усталардын чеберлигинен кабар берет. Мисалы, Микены чебине Арстандуу дарбаза аркылуу киришчү. Алигиче сакталып калган эки таш босогонун кырындагы таш тактага акиташтан уютулган үч бурчтук орнотулган. Анын бетине эки арстандын айкели чегилген. Арстандар арткы аяктары менен таканчыктап, алдынкы аяктары менен түркүккө жөлөнүп турушат. Аларга жакындаганда эмнегедир сүрдүү сакчылар чепке киргендерди карап тургандай туюлат. Чепте падышанын аксарайы, туугандары менен жан-жөкөр-

Жоокерлердеги элеси түшүрүлгөн кратер. Микены. Б.з.ч. XIII к.

Арстан дарбазасы. Микены. Б.з.ч. XIV – XIII к.

лөрүнүн туракжайлары жайгашкан. Анын чет жагындагы көрүстөндөрдөн көптөгөн кымбат баалуу алтын, күмүш буюмдар, кылыч, канжарлар, сооттор, алтын маскалар табылган. Аларга карап падышалардын келбетин элестете алабыз. Көрсө, Микенынын өкүмдарлары толмоч, чокчо сакал каардуу кишилер болуптур.

Аксарайлардын арасынан Пилостогу Нестордун¹ аксарайы абдан кызыктуу.

Андан көп сандаган бөлмөлөр, дубал бетине тартылган сүрөттөр сакталып калган. Чоң бөлмөнүн дубалдарынын бир бурчунда музыкалык аспапты (лира) чертип (лира) отурган кишинин сүрөтү бар. Ал эми сырткы кампалардагы чопо идиштерде олив майы ж.б. азык-түлүктөр сакталчу. Аксарайда жуунуп-тазаланчу атайын жайлар (ванна), суу түтүгү жана кир суу агып кетчү арыктар бар эле. 40 миңге жакын чопо такталардагы жазуулар эң кызыктуу табылга болду. Ал жазуулардан Микены доорундагы майда мамлекеттердин чарбасы, социалдык жана саясий түзүлүшү тууралуу баалуу маалыматтарды ала алабыз. Алардан Грекияда кулчулук небактан бери эле өкүм сүрүп келе жатканын, кулдардын эмгеги чарбанын ар кандай тармактарында кенири колдонулганын баамдайбыз. Адегенде кулдардын көбү күн аялдардан куралган. Жазууларда күн аялдардын, алардын балдары-

Афины акрополунан статуя. Кора. Б.з.ч. 525 ж.

¹ Нестор, Гомердин айтуусу боюнча, Пилостун акылман кары падышасы. Ал Троя согушуна катышкан.

Троя атын жасоо. Д. Тьеполо.

нын саны, аткарган иши, кайда иштегени жөнүндө маалыматтар берилген. Көрсө, күн аялдар ар түркүн жумуштарды жасашчу экен. Алар эгин бастырышчу, кездеме токушчу, кийим тигишчү, мончо жагышчу. Ал эми эркек кулдардан чакан аскер кошуундары куралган. Микены мамлекетинде Криттегидей эле эмгекчи калктын негизги бөлүгүн эркин же жарым-жартылай эркин дыйкандар менен колөнөрчүлөр түзгөн. Чопо такталардагы жазууларда кыш кыноочулар, бычмачылар, карапачылар, темир усталар, зергерлер, атүгүл атыр, самын жасоочулар менен дарыгерлер эскерилет. Колөнөрчүлөрдүн жоон тобу падышага кызмат кылышчу. Пилос падышалыгында эки түрдүү жер ээлиги болгон. Бири падышанын чарбасына же мамлекетке караштуу болсо, экинчиси айылдык жамааттарга таандык болчу.

Троя аты. Вазадагы сурөттөн фрагмент.

Микены мамлекетинде элди башкаруунун жупуну системасы калыптанат.

Катчылар аксарайда кызмат өтөп, чиновниктер алыксалыктардын жыйылышына көзөмөлдүк кылышкан. Пилос падышалык аймагы 16 округга бөлүнгөн. Округдарды коретерлер башкарчу. Ага айыл-кыштактардын башчылары, майда чиновниктери — «*басилейлер*» баш ийген. Борбордон ар дайым жер-жерлерге чабармандар, кат-кабарчылар, текшерүүчүлөр жөнөтүлүп турган. Мамлекеттин башчысы чопо такталардагы жазууларда «*ванака*» деп аталат¹. *Лавает* — аскербашчы эле. Аскер-

¹ *Ванака* (*ванакт*) — грекче «кокоюн», «таксыр», «буйруучу», «падыша» деген маанини билдирет.

Афиндагы акрополдун жалпы көрүнүшү.

лер көбүнчө кемелерге түшүп же ат чегилген кош дөңгөктүү араба менен жортуулга чыгышчу. Ошондой чон казаттардын бири Трояга каршы уюштурулат.

Троя согушу, болжол менен, б.з.ч. 1200-жылы болгон. Ал кезде Кичи Азиядагы күч-кубаттуу Троя падышалыгынын атагы алыска угулуп турган. Троялыктар гректер менен тентайлашып, алардын чыгышка — Кичи Азияга жылышына ар дайым тоскоолдук кылышкан. Гректер Троянын байлыгына көз артышып абдан кызыгышкан. Гректердин мифтеринде Троя согушу, падышалардын өз ара эрегишүүлөрү тууралуу баяндар арбын.

Гомердин баяны боюнча, Трояга жасалган жортуулга Грекиянын дээрлик баардык аймактары жана шаарлары катышат. Жалпы аскерлерге Микенынын эр жүрөк падышасы Агамемнон колбашчылык кылган. Узакка созулган камалоодон соң Трояны ээлеген грек жоокерлери шаардын калкын талап-тоноп, калааны өрттөп жиберешет. Бирок алар жеништин үзүрүн көрө алышкан жок. Көп узабай (XIII кылымдын аягында) Балкан жарым аралынын түндүк тарабынан Грекиянын ички тарабына согушчан уруулар селдей каптаган. Пилостогу аксарайда дал ошол чачтары саксайган тери кийимчен жапайы адамдар менен мүйүздүү туулга, чопкут кийген ахей аскерлеринин айгайлаган айкашы сүрөттөлгөнү шексиз. Жапандар жол бою далай кыштакты, гүлдөгөн шаарларды кыйратышкан. Калк тоо-ташка жашырынып, аралдарга көчө качышат. Мына ошол оор соккудан соң Микены мамлекетинин чарбасы оноло албай калды. Ошен

Тесейдин минотаврды жениши.
Помпейдеги фреска.

Эрехтейон храмы.
Б.з.ч. V к.

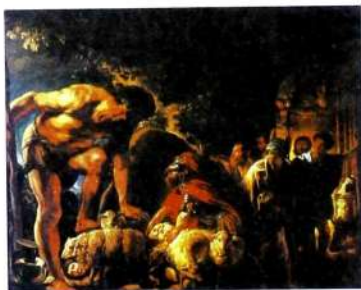
тип, XIII–XII кылымдар тогошкон кезде Микены цивилизациясы тыптыйпыл болуп кыйраган. Ээн калган Грекияны эми келгиндер ээлеп калышат. Алардын арасында ата-теги грек дорийлер жана башка уруулар бар эле. Ахейлердин көбү туш-тушка — ар кайсы аралдарга, Кичи Азияга көчүп кетишет. Эң башкысы маданият бүлүнүп, жазуу унутулду, илим-билим өнүкпөй калды. Бул гректер үчүн оорду толгус оор жоготуу болгон.

Гомердин поэмалары: «Иллиада» жана «Одиссея».

Гомер байыркы гректердин даназалуу ырчы-жомокчусу. Анын туулуп өскөн жери тууралуу так маалымат жок. Уламыш боюнча, ал эл кыдырып, дастан айткан ырчы болуптур. Көзү сокур экен. Алиге чейин Грекиядагы жети шаар өзүлөрүн Гомердин мекенибиз деп өз ара талашып келүүдө. Алар Смирна, Хиос, Колофон, Саламин, Родос, Аргос, Афины шаарлары. Гомер атактуу «Иллиада» жана «Одиссея» поэмаларын жараткан. Көпчүлүк илимпоздор аталган поэмалар б.з.ч. VIII кылымда жаралган деп эсептешет. «Иллиада» поэмасынын өзөгүн 10 жылга созулган Троя согушунун акыркы жылындагы окуяларды баяндаган мифтер түзөт. Трояны кээде Иллион деп да аташчу. Поэманын аты ошондон келип чыкканы анык. Гректер поэмалардын кыйла бөлүгүн жатка билишчү. Аны укканда жан дүйнөсү байып ырахатка батышкан. Жаштар данкы таш жарган баатырлардын эрдиктери менен таанышып, мыкты таалим, тарбия алышчу. Поэмаларды адабий мурас эле эмес, грек тарыхы

Гомер.
Б.з.ч. VIII к.

Одиссей Полифемдин үнкүрүндө.
Сүрөтчү Я. Иордан.

боюнча баа жеткис тарыхый булак десек эч жанылышпайбыз. Анткени аларда, гректердин баатырдык күрөштөрү, кайратман эмгеги, дыйканчылыгы, колонөрчүлүгү, ж.б. жөнүндө көп маалыматтар бар.

«Иллиада» поэмасында негизги окуялар Микенынын каардуу падышасы Агамемнондун, жалын жүрөк жаш баатыр Ахилестин, анын акыреттик досу Патроклдын, троялыктардын эч нерседен жалтанбаган колбашчысы Гектордун айланасында өнүгөт. Алардын баардыгы элин, жерин сүйгөн, өлкөсү үчүн өлүмгө даяр баатырлар. Айрыкча Ахилес менен Гектордун жеке-жеке кармашы жаштарды таң калтырган.

Ал эми «Одиссея» поэмасында Итака аралынын падышасы Одиссейдин башынан өткөргөн кызыктуу окуялар баяндалат. Одиссей Троя согушунан кайтканда сапары 10 жылга созулат. Сүйүктүү Ата Журтуна, элине эртерээк жетүүгө ашыккан падыша жолдо көптөгөн кыйынчылыктарга кабылат. Акылман Одиссей айла-амалды колдонуп, жалгыз көздүү дөөнү — циклоп Полифемди женет. Канаттуу куш сымал азгырма киши жегич аялдардан — сирендерден жан-жөөкөрлөрүнүн жардамы аркасында аман калат. Сцилла жана Хариода деген эки желмогуз тосчу кырсыктан да эптеп эсен-соо өтүшөт. Бирок катуу толкунда кемелеринин баары кыйрап, жолдоштору деңизге чөгүп кетет. Жалгыз өзү аман калган Одиссей устундун сыныгына жармашып жээкке жеткен. Ал жерди жердеген элдердин акылман падышасы Алкеной ага алыскы сапарга чыдагыдай кеме берген.

Тесей жана Мипотавр. Киликтеги (Керамикадан же металдан жасалган табак бетиндеги) сүрөттөн фрагмент.

Поликлеттин Эпидаврдагы театры. Б.ч. IV к.

Акыры Одиссей Ата Мекенине келип, үй-бүлөсүн, агайын-туугандарын кыянат адамдардан куткарат.

Байыркы грек мамлекеттеринин өзгөчөлүктөрү.

Эгей денизинин аймагындагы эзелки мамлекеттердин Байыркы Чыгыштын мамлекеттеринен бир катар айырмачылыктары бар. Ал бетте жалпы окшоштуктары да жок эмес. Байыркы Чыгыштын өлкөлөрүндөгүдөй эле Эгей денизинин чөлкөмүндө алгачкы таптык коом чакан мамлекеттер түрүндө келип чыккан. Алар административдик борборго баш ийген. Бир нече жамаатты бириктирчү. Борбордо диний ырым-жырымдар дагы өткөрүлчү. Кийинчерээк майда мамлекеттер ирилеше баштайт.

Аталган аймакта цивилизациянын башаттары Нил өрөөнү менен Эки Дарыя аралыгына салыштырганда миң жылча кечирээк калыптанган. Арийне Байыркы Чыгыштын маданияты гректердин коомуна таасир эткени шексиз. Бирок, ошол эки чоң аймактын табигый шарттары ар башкача болгон. Байыркы Чыгышта цивилизациянын эртерээк келип чыгышына өнүгүшү түрткү берген. Анткени суусу мол, топурагы түшүмдүү өрөөндөр жетиштүү эле. Ал эми Грекияда жаратылыш шарттары кескин айрымаланып турган. Дыйканчылык кылгыдай жердин жетишсиздиги, гректерди жашоонун бөлөк булактарын издөөгө мажбурлаган. Ошондуктан гректер деңизде сүзүүнү эртелеп өздөштүрүшкөн. Колөнөрчүлүк, жеке менчик мамиле тез өнүгүп, соода сатык жакшы жолго коюлган. Айрыкча деңиз аркылуу чет өлкөлөр менен соода байланыштары кенейет. Эзелтеден гректер өз өлкөсүнүн саясий турмушуна үзбөй катышууну адатка айландырышкан. Мындай абал келечекте Грекияда республикалык түзүлүштүн (полистер¹) орношуу үчүн онтойлуу шарттарды даярдаган. Бирок, адепки грек мамлекеттеринде негизинен монархиялык түзүлүш өкүм сүргөн. Ошондой болсо да Эзелки Грекиянын саясий түзүлүшүндө айрым өзгөчөлүктөр даана байкалат. Алсак Байыркы Чыгышта падышалар менен аксөөктөр сугат курулуштарын көзөмөлдөп, дыйканчылыкты уюштурууда чечүүчү роль ойношкон. Грек падышалыктарында мамлекет башчылар өндүрүштү уюштурууга анчейин кийлигишчү эмес.

Гректердин амазонкалар менен согушу.

Грек вазасы.

¹ *Полис* — шаар, мамлекет. Полистерде бийлик органдары шайланып турган. Эркин жарандар полистеги коомдук иштерге (республика — жалпы иш) активдүү катышкан.

Эгейлик эзелки мамлекеттеринин калкынын этностук курамы, алардын коомдук өнүгүү деңгээли түрдүү эле. Мындай абал кээде өлкөнүн бүтүндүгүнө, коопсуздугуна коркунуч туудурчу.

Айтор, алыскы Грекиянын абалкы тарыхы азыркы жаш муундар үчүн айтып бүткүс чоң сабак.

Сувоолор жана тапшырмалар

1. Микены шаарын картадан тапкыла. Ал кандайча күч алып өнүктү эле?

2. Микены маданияты кайсыл аймактарды камтыган? Аларды картадан көрсөткүлө.

3. Микены чебин сүрөттөп бергиле. Чептен эмнелер табылды эле?

4. Пилостогу Нестордун аксарайы тууралуу баян даярдагыла.

5. Грекияда кулдар, күн аялдар кандай иштерди аткарчу экен? Эркин дыйкандар менен колонорчулордун эмгегин сүрөттөгүлө.

6. Микены мамлекеттеринде элди кандай башкарышкан?

7. Троя шаарына жортуулду баяндап бергиле.

8. Гөмердин поэмалары жөнүндө айтып бергиле.

§ 19. ГРЕК ПОЛИСТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН КООМДУК-САЯСИЙ ТҮЗҮЛҮШҮ. АФИНЫ ПОЛИСИ

Грекияда полистердин пайда болушу.

Микены маданияты кыйрагандан кийинки ХII–IX кылымдарга гректерде коомдук жана маданий өнүгүүнүн төмөндөшү, сенектик мүнөздүү. Бирок бул Грекияда ошол доордо эч кандай жаңылык болгон эмес дегендикке жатпайт. Акырындап бир-эки кылымдан соң чарба кайрадан жанданып, күндөлүк турмушта айрым өзгөрүүлөр байкала баштаган. Андай жаңылыктардын эң маанилүүсү гректердин темирди эритүү жана андан ар нерсе жасоо өнөрүн өздөштүрүүсү болду. Адегенде андан кылыч, канжаларды, жебе, найзанын учтарын жасашкан. Кийинчерээк, б.з.ч. X–IX кылымдарда темирден жасалган эмгек куралдары (балта, орок, керки-чот, шынаа ж. б.) жаралат. Колөнөрчүлүк, соода сатык, кеме куруу күч ала баштайт. Ошондогу эски менен жаңынын ортосундагы күрөш эскирген жараксыз каада-салттардын жоюлушу, таптардын жана мамлекеттин түзүлүшү процесси менен айкалышат. Ал эми болжолу б.з.ч. IX кылымдын аягы же VIII кылымдын башы ченде Грекиянын кээ бир бөлүктөрүндө алгачкы шаар-мамлекеттер — полистер

Пегас.
Карфаген монетасы.

түзүлөт. Полистер тарыхый өнүгүүнүн өзгөчө жолуна түшүшкөн. Натыйжада алар болгону үч-төрт кылымдын ичинде маданий жана социалдык өнүгүүнүн адамзаттын тарыхында болуп көрбөгөндөй бийик сересине чыгышты. Полистер адатта майда мамлекеттер болгон. Анын чакан аймагында бир нече айыл, кыштак жайгашып, борбордо ордо шаары боло турган. Калкы да саналуу эле (орточо 10 миң киши). Полистердин айдоо аянттары, шалбаалары, жайыттары, бак-дарактары боло турган.

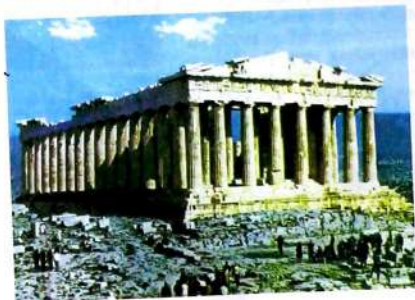
Б.з.ч. VIII кылымдын экинчи жарымында Грекияда жаны жазуу жаралат. Эзелки грек жазуусу Микены маданияты кыйрагандан соң унутулганы белгилүү. 24 тамгалуу жаны жазуу финикиялык алфавиттин негизинде түзүлгөн болчу. Гректер тарыхта биринчи жолу үндүү тыбыштарды атайын тамгалар менен белгилешкен. Натыйжада сөздөр мурдагыдан так жана туура жазыла баштаган. Бул мааниси терең чоң жаңылык эле. Алдыда гректерди дагы кыйла жакшы окуялар күтүп жатты.

Афины полисинин түзүлүшү жана аймагы.

Афины полиси кечирээк, б.з.ч. VIII кылымда түзүлгөн. Ошого карабастан ал көп өтпөй күч-кубаттуу ири мамлекетке айланды. Атүгүл кийинчерээк полистердин үлгүлүүсү, Элладанын анык борбору катарында Афинанын данкы чыккан. Афины шаары Ортонку Грекиядагы айтылуу Аттика аймагында орун алган. Гректердин мифинде шаардын аты байыркы Афины кудайынын ысмына байланыштырылат. Грекиянын башка аймак-

Кызыл фигуралуу грек вазасы.
Б.з.ч. IV к.

Афины акрополу.
Парфенон.
(Афина Парфеностун храмы)
Б.з.ч. V – IV к.

тары сыяктуу эле Аттика да тоолуу келет. Агыны катуу дарыя, көк кашка өзөн-суулар, мөлтүр булактар да жокко эсе эле. Калкы кудуктун суусун ичкен. Топурагы таштак келип, дан багууга жараксыз болчу. Бирок Афины Аттиканын эң сонун жерине жайгашыптыр. Ал турган өрөөн түшүмдүү келип, дыйканчылык кылганга ыңгайлуу эле. Сапаттуу чопо топурагы мол болгондуктан кооз кумара, карапа жасоо жакшы жолго коюлган. Бекем чеби бар Афины шаары денизден 5 км алыс, дениз каракчыларынын кол салууларынан коргонууга оңтойлуу бийик дөбөдө (Акрополь) турчу. Ал Аттиканын калкынын бейкуттугун башка калааларга караганда дурусураак коргой алган. Аттиканын дениз жээги да булуң-буйткалуу келип кемелер токтогонго оңтойлуу болгон.

Аттикада чарбанын өнүгүшү.

Аттиканын калкы да чарбачылыктын ар кандай түрлөрү менен кесиптенишчү. Азык-түлүк өндүрүүдө дыйканчылыктын мааниси зор болгон. Бирок түшүмдү мол бере турган мыкты жерлер жетишкен эмес. Сугат сууларынын жоктугу, жаратылыш кырсыктары, кургакчылыктар жылдан жылга дыйкандардын жашоосун кыйындаткан. Табияттын татаалдыгына карабастан аттикалыктар оор эмгектин үзүрүн көрөрүнө ишенишчү. Өздөрүнүн чакан айдоо аянттарына алар арпа, буудай, жашылча-жемиш эгишчү. Бөтөнчө жүзүм, зорлор, олив дарактары көп өстүрүлчү. Булар кыйла эмгекти сарптоону, материалдык

Эрекейон храмынын портиги.

Пестумдагы Геранын храмы.
Б.з.ч. V к.

чыгымдарды талап кылган. Ошондуктан гректер кулдардын эмгегин пайдаланууга муктаж болушкан.

Олив дарагынын майлуу кара өрүк сымал мөмөсүн көбүнчө кол менен теришчү. Анткени аны силкип түшүрсө жерге урунуп мөмө керекке жарабай тез кургап же чирип калчу. Кээде түшүмдү абайлап таяк менен кагып алышчу. Оливдин мөмөсү өзгөчө даамдуу, май аралаш ширеси жагымдуу келет. Аны тамак-ашка кошушкан, майынан шам чырак жандырышкан. Олив майын күйүккө сыйпашчу, дарыга кошушчу. Балбандар таймашка чыгаарда аны менен денесин сүртүп алышчу. Анткени териси жылмакай болуп, кармашкан кишинин колу жылмышып кетип турган. Ал эми жүзүмдүн ширесинен шарап ачытышкан. Ага суу кошуп ичишчү. Таза бойдон ичип мас болудан абдан айбыгышчу. Мас болгон кишини гректер жек көрүп күнөөлөшкөн.

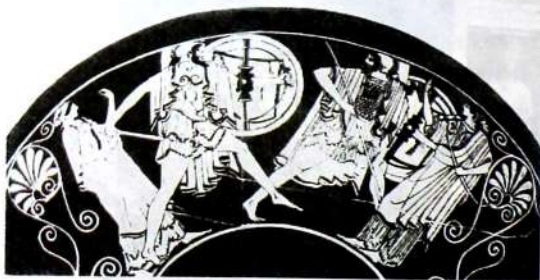
Афиныда колөнөрчүлүк менен соода-сатык жакшы өнүккөн. Барган сайын устаканалардын жана дүкөндөрдүн саны арбый берген. Айылдыктар базарга шарап, май, эгин, жүн алып келишчү. Алардан түшкөн акчага эмгек куралдарын, кездеме, кийим-кече, булгаары ж.б. керектүү эмерек буюмдарды сатып кетишчү.

Афинынын коомдук-саясий түзүлүшү.

Афиныда мүлктүк жиктелүүнүн үч социалдык катмары калыптанат. Алардын биринчиси мурунку уруу аксөөктөрүнүн аталышы менен *эпатриддер* деп аталган. Кийинки катмарлар *дыйкан-геоморлор* менен *колөнөрчү*

Храм ичиндеги Афинанын статуясы.

Менелай менен Паристин согушу. Кызыл фигуралуу киликтин сүрөтүнөн фрагмент.

демиургдар калктын негизги бөлүгүн түзүшчү. Булардан тышкары кулдардын саны көбөйүп бара жаткан. Алар эч нерсеге укуксуз эле. Афиныда эркин майда өндүрүүчүлөрдү, биринчи кезекте дыйкандарды, *деггиттер* жана *феттер* деп да аташкан.

Саясий чөйрөдө уруунун жолбашчысы — *басилей* архонтордун коллегиясына ордун бошоткон. Ал эми аксакалдар, кенеши Ареопаг деп аталган аксөөктөрдө жана байлардан тогуз башкаруучуну — архонтту шайлачу, кылмышкерлерди сотточу. Полистерде жогорку бийлик *Элдик чогулушка* тиешелүү болгон. Мамлекеттик маанилүү маселелер каралчу толук укуктуу жарандардын баардыгы катышкан. Ошондуктан Афины баштаган грек полистерин мамлекеттик башкаруусу боюнча республикалык түзүлүш катары караса ылайык.

Демос менен аксөөктөрдүн күрөшү.

Б.з.ч. VIII–VII кылымдарда Афиныда аксөөктөр өздөрүнө артыкча укуктарды ыйгарып алышат. Мурда жалпы урууга таандык жердин жакшысы, көбү алардын ээлигине өткөн. Жеринен ажыраган уруу мүчөлөрү жакырланып аксөөктөргө көзкаранды болушат. Аксөөктөр эски салтка таянып адат нарктарды өз кызыкчылыктарына пайдаланышкан. Мындай оор турмуш афинылык кедей-кембагалдардын нааразылыгын күчөтпөй коймок эмес. Акыры аксөөктөр менен эмгекчи элдин (демос) ортосунда чыр-чатак чыкты. Буга карыздын көбөйүшү, анын киши чыдагыс шарты түрткү бергени

Геракл менен Кентавр.
Вазадагы сүрөт.

Аякс Гектор менен
салгылашууда.
Киликтеги сүрөттөн
фрагмент.

талашсыз. Бөтөнчө түшүм аз алынган жылдарда жардылар карызга белчесинен батчу. Эгин же күмүш акча насыя алган бечаранын үлүш жерине ошол замат карыз таш орнотулчу. Ташта карыз жөнүндө жазуу бар болчу. Эгерде ал карызын убагында төлөбөсө жерин алып коюшкан. Ушундай тагдырга кабылган кембагал аргасыздан байдын малайына айланчу. Жарытпаган акы: тамак-аш, кийим-кече үчүн эртеден кечке эзиле кош айдап, жүзүм тебелечү, оливиндин мөмөсүн жыйначу. Ал аз келгенсип байга тарттырып ийген өз жеринде да эмгектенчү. Ижара акысы үчүн кызылдын (түшүмдүн) 1/6 бөлүгүн кожоюндун кампасына төгүшкөн. Кедей ижара акысын же карызды төлөй албаса жер ээси аны бала-чакасы менен кул кылууга акылуу эле. Натыйжада демоступ¹ нааразычылыгы акыркы чегине жеткен.

Көп эл топтолгон жыйындарда кедейлер аксөөктөрдү ачык эле сындай башташат. Атүгүл алар мамлекетти башкарууну колго алуу зарыл экендигин баса белгилешкен. Дыйкандарды кулга айландырууну жок кылууну жана жерди кайрадан бөлүштүрүүнү талап кылышкан. Көтөрүлүш чыгып, ал аз жерден кандуу кагылышка айланып кете жаздаган. Мына ушундай кыйын кырдаалда аксөөктөр элчиликке келишет. Алар акылман Солонду архонттукка шайлоого аргасыз болушкан жана абалды тез арада жеңилдетүүнү өтүнүшкөн. Ага кандуу кагылышты токтотуу жана өлкөнү кыбыроодон сактап калуу үчүн артыкча бийлик ыйгарышкан.

Солондун реформалары.

Афины демократиясынын калыптанышы.

Чындыгында Солонду 594-жылы архонттукка шайлоодо аксөөктөрдөн тышкары демос (эл) чечүүчү роль ойногону талашсыз. Солон чыгаан саясий ишмер, мыкты акын жана ойчул эле. Ал коомдук-саясий кырдалдын татаалдашып кеткенин сезе билген. Теги аксөөк, достору арбын, ак пейил, акыйкат адам болчу. Соода-сатыкка үзбөй аралашып тургандыктан соодагерлердин, колөнөрчүлөрдүн мүдөөсүнүн жакшы кабары бар болчу. Дыйкандарга да боору ооруган. Архонттукка шайлангандан кийин тез арада ал бир далай реформаларды ишке ашырган. Алардын өтө маанилүүсү насыят мамилелерин өзгөртүүсү болуп эсептелет. Адегенде ал мурдагы архонт Дракондун акылга сыйбаган мыйзамын жараксыз деп жарыялаган. Андан соң жерди барымталаган баардык

Демосфен.
Афинылык чечен.
Б.з.ч. 384 - 322 жж.

¹ Демос — грекче эл, калктын толук укуктуу негизги бөлүгү.

карыздарды жоюп, кедейлерди кайгырткан кадимки карыз таштарды алыс ыргыттырат (ылакап аты «жүктөн кутулуу»). Карыз үчүн кулга айландырууга тыюу салынган, үстөк алуу азайтылган. Мурунку карыз кулдар эркиндикке чыккан. Мындан ары чет өлкөлүктөр гана кул бойдон калат деген эреже киргизген.

Солон аксөөктөрдү артыкча укуктарынан ажыратууга чечкиндүү аракет жасады. Эми демостон чыккан теги аксөөк эмес бай кишилер дагы архонттука шайланууга укук алышкан. Мамлекеттик өтө маанилүү маселелерди чечүү үчүн Элдик чогулуштар тез-тез чакырыла баштайт. Ага эркин жарандардын бардыгы катышкан. Элдик чогулушту ишин жакшыраак уюштуруу үчүн жаны кенеш түзүлгөн. Кенеш Элдик чогулушта карала турган маселелерди даярдаган. Натыйжада аксөөктөр кенешинин — Ареопагдын укугу чектелген. Соттор тегине жана байлыгына карабай шайланган. Алар атайын ант беришчү. Кийинчерээк сотторду эч кемчилик келтирбеген, жашы 30дан ашкан гана жарандардан шайлоо тартиби киргизилет.

Солон мамлекети башкарууга калктын (демостун) кеңири катмарын катыштырууну көздөгөн. Анын аракеттери текке кеткен жок. Акырындап Афинда демократиянын¹ негиздери калыптанган. Ал айрыкча б.з.ч. V—IV кылымдарда гүлдөп өнүгөт. Солондун реформалары демостун абалын чыңдады. Демос жаны мыйзамдарга, жаны бийлик органдарына таянган.

Бирок Солондун кийинки тагдыры оор болду. Анын кылган иши баардыгына эле жага берген эмес. Байлар аны карызды жойгону, арзан жумушчу күчүнөн ажыратканы үчүн жек көрүшчү. Кедейлер болсо жерлерди кайра бөлүштүрүп бере албады деп таарынышты. Афинлыктардан түнүлгөн Солон көп өтпөй жер кыдырып кетет. Ал Афиныга кыйла жылдан кийин гана кайтып келип, картайганча тынч өмүр сүргөн.

Байыркы Спарта. Спарталыктардын ата-бабалары Балкан жарым аралынын түндүгүнөн көчүп келген грек уруулары болгон. Б.з.ч. X к. бул уруулар түштүк Грециянын көпчүлүк жерлерин басып алып Спарта шаарын негиздешкен. Ошондон кийин алар өздөрүн *спарталыктар*, ал эми жергиликтүү грек урууларын *илоттор* деп аташып, аларды өздөрүнүн кулдарына айлантышкан. Б.з.ч. VI к. Спарта Грециянын эң күчтүү полистеринин бири болуп калган.

Солон. Афины.
Б.з.ч. 640 – 559-жж.

Спартанын жоокери.
Азыркы сурат.

¹ «Демократия» — грек тилинен которгондо эл бийлиги дегенди билдирет.

Спартада согуш өнөрүнө өзгөчө көңүл бурулган. Эркектерди бала кезинен эле жалаң гана согуш ишине тарбиялаган. Сыртынан караганда Спарта аскердик лагерди элестеткен. Спартанын жөө аскерлери Грециядагы эң мыкты жоокерлер катары бааланган. Спартада жер мамлекетке тийешелүү болуп, ал спарталыктарга тенделип бөлүнүп берилген. Бул жерлерде илоттор кул катары эмгектенишкен. Спартанын аскерлерин эки падыша жетектеген. Өлкөдөгү жогорку бийлик *Аксакалдар кеңешине* тийиштүү болгон. Мамлекеттик маселелер *эдик чогулушта* чечилген.

ДОКУМЕНТТҮҮ МАТЕРИАЛ

Афиньлык соттордун антты.

«Мен мыйзамдарга жана өз абийирме ылайык, эч нерсеге кызыкпай жана жек көрүүсүз өз добушумду берем.

Мен күнөө коюучунун да, күнөөлөнүүчүнүн да айткандарын бирдей көңүл коюп жакшылап угам.

Мен сот катары белектерди албайм жана аларды меним атымдан эч ким кабыл албайт.

Мен бул тууралуу Зевс, Аполлон, Деметрий менен ант берем. Эгерде антты бузсам, анда мен өзүм жана менин урпактарым өлүп, тукум курут бололу».

Суроолор жана таншырмалар

1. Полистер пайда болоордун алдында Герцияда кандай жаңылыктар болгон?

2. Полиске мүнөздөмө бергиле.

3. Гректерде жаны жазуу кандайча түзүлгөн жана ага кандай өзгөчөлүктөр мүнөздүү?

4. Афини полиси, анын жайгашкан жери жөнүндө айтып бергиле.

5. Аттиканын калкы кандай чарбачылык кылышкан?

6. Афиньнын калкы кандай социалдык катмарлардан турган. Демос менен аксөөктөр эмне үчүн чатакташчу эле?

7. Солондун реформалары кандай негизги өзгөрүүлөргө алып келди?

8. Спарталыктар жөнүндө айтып бергиле.

§ 20. ЖЕР ОРТОЛУК ЖАНА

КАРА ДЕНИЗДЕРДИН ЖЭЭКТЕРИНДЕ

ГРЕК ШААР-МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ

Гректердин колонияларынын негизделишинин себептери.

Байыркы гректердин тарыхындагы урунттуу учурлардын бири — Улуу грек колонияларынын негизделген мезгили болгон. Бул мезгил б.з.ч. VIII–VI кылымдарды камтыйт. Дал ушул учурда көп сандаган гректер Жер Ортолук жана Кара дениздердин жээктерине көчүп келишкен. Ошондо окумуштуулардын ойуна караганда гректер дениз жээктерине жүздөгөн кыштак, калааларды түптөшкөн болчу. Ал көчүүнү азыр *улуу грек колонизациясы*, ал эми жаңы калааларды *колониялар* деп атап коюшкан. Улуу деген, бул көчүп-конуу өтө чон аймакты кучагына алган жана дээрлик 300 жылга созулган. Көчүп келгендердин саны 1,5 — 2 миллион кишини түзгөн.

Кара фигуралуу киликтеги сүрөт

Мындай олуттуу окуяга эмнелер себеп болду эле? Алардын айрымдарына токтололу. Грек полистериндеги чарбалык өнүгүү, соода-сатык менен колонөрчүлүктүн өсүшү барган сайын адамдардын жашоосун жакшырткан. Вирок улам жаны муктаждыктар да жарала берди. Айрыкча адам санынын кескин көбөйүшү жерди тарыткан. Жери аз же жеринен ажыраган гректерге жаны жерлер керек эле. Мындан тышкары сырьё ала турган булактар, колонөрчүлүк буюмдарын саткыдай базарлар, кардарлар зарыл болчу. Алар коңшулаш аймактарда түзүлгөн колониялардан гана табылмак. Гректер Жер Ортолук жана Кара дениздердин жээктерин ошондой баардык ыңгайлуулуктары бар бай аймактар катары эсептешкен. Көптөгөн гректердин көчүүсүнө таптардын түзүлүү процесси менен социалдык жиктелүү да түрткү болгон. Жардылар, кедейлер турмушун оңдоонун жолун колонияларга көчүп баруудан издешкен. Аларга аксөөктөр тоскоолдук кылган эмес. Анткени мал-мүлктүү бай адамдар өздөрүнүн үстөмдүгүнө ар дайым коркунуч туурдурган нааразы күчтөрдөн кутулушмак. Бул *метрополия-шаарлардын*¹ башкаруучулары үчүн да пайдалуудай туюлган. Чындыгында эле колониялар метрополиялардын байлыкка туйтунуу мүмкүнчүлүгүн кыйла кеңейтип, пайдалуу жаны булактарга ээ кылды.

¹ *Метрополия* — көчкөн гректердин мурдагы туулуп-өскөн шаары.

Геракл Кентавр менен салгылашууда. Киликтеги сүрөт.

Байыркы грек театры. Реконструкцияланган.

Грек колонналарынын түрлөрү. Ионик ордери. Дорий ордери. Коринф ордери.

Грек колонияларынын калыптанышы жана багыттары.

Улуу грек колониялаштыруусу үч багытта жүргөн. Эң кубаттуулугу боюнча *батыш багыты* айырмаланат. Бул тараптагы грек колониялары Сицилия аралында, Түштүк Италия, Түштүк Францияда жана Испанияда түзүлөт. Батыштагы гректердин адепки (Кумы талаасы) колониясы б.з.ч. VIII кылымдын орто ченинде кийинчерээк Сиракузы (733-жылы) пайда болгон. Сицилия менен Түштүк Италияда грек колониялары тез көбөйүп, өтө жыш жайгашкандыктан бул чөлкөм *Улуу Грекия* деп атала баштайт.

Франциянын түштүгүндөгү деңиз жээгинде Массалия (б.з.ч. VII кылымдын башы, азыркы Марсель), Испанияда Эмпорион колониясы негизделген. Батыштагы грек колонияларын түзүүдө Коринф шаары чечүүчү роль ойногон.

Түштүк-чыгыш жана түштүк багыттарында грек колониялары Финикиянын, Египеттин жана Ливиянын деңиз жээктеринде уюштурулат. Бирок, бул аймактарда гректер финикиялык соодагерлердин жана ассириялык, жаңы вавилондук падышалардын, египеттик фараондордун катуу каршылыгына кабылышкан. Ошондуктан мында бир нече гана кыштак түптөлүп, соода борборлорунун ролун аткарышкан. Алардын катарына Сириядагы Аль-Мина, Финикиядагы Сукас, Египеттеги Навкратис кыштактары кирет.

Грек колонияларынын жоон тобу *түндүк-батыш багытында* Кара деңиз боюнда негизделген. Мында Кичи Азиядагы ири Милет шаары башкы ролду ойноду. Бул

Лисипп. Тикенек чыгарып жаткан бала. Бул бала бутуна тикенек кирип ооруганына карабай жарышта биринчи болуп жүгүрүп келген.

Өгүздү курмандыкка чалганы алып бара жаткан Никалар. Ника храмындагы рельеф. Б.з.ч. V к.

тараптагы колониялар адегенде (б.з.ч. VIII – VII кылымдар) Кара Деңиздин түштүк, батыш жээктеринде калыптанып (Кизик, Византий), кийинчерээк, б.з.ч. VI кылымда түндүк-чыгыш жээктерде да түзүлөт.

Грекер жаңы кыштак, шаарларды жанга жайлуу, жашоо үчүн ыңгайлуу, суусу көп түшүмдү мол бере турган жерлерге курушкан. Адатта, андай шаарлар кайыктар токтоп турганга оңтойлуу, булун-буйткалуу деңиз жээгине жайгаштырылчу. Мында көчүп келген гректер шаардын ичиндеги жана айланасындагы айдоо жана чөп чабынды жерди бирдей, тепетен үлүштөргө бөлүп алышчу. Шаарларды сепилдер менен курчап, ишенген кудайларына храмдарды, турак үйлөрдү курушчу. Жаңы шаарлардын (колониялар) жашоочулары өздөрү көчүп келген грек шаарларына (метрополияларга) көзкаранды болгон эмес.

Улуу грек колониялаштыруусунун мааниси.

Жер-жерлерде грек шаар, кыштактарынын түзүлүшү жергиликтүү калкка негизинен оң таасир эткен. Чарбачылыктын ар кандай тармактарынын: дыйканчылыктын, мал чарбачылыгын, колөнөрчүлүктүн, соода-сатыктын, маданияттын тезирээк өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн. Коомдук турмушта, саясий түзүлүштө да кескин өзгөрүүлөр башталганы анык. Мамлекеттик башкаруу өркүндөп, бийлик органдары калыптанды, калктын саясий тажрыйбасы байыды. Мурдагы чакан жупуну кыштактар акырындык менен гүлдөгөн, арбын калкы бар чоң шаарларга айланды. Колониялардын тез темпте өнүгүшү өз кезегинде жалпы грек коомчулугунун өркүндөп-өсүшүнө түрткү берди. Полистик-шаар мамлекеттик түзүлүш кенири кулач жайып, жарандык коомдун белгилери көбөйдү. Гректердин жергиликтүү элдер менен ар тараптуу алака-байланыштары күчөдү, алардын тарыхы, үрп-адаттары, каада-салттары, маданияты тууралуу билими кеңейди.

Ольвия. Херсонес. Боспор падышалыгы.

Түндүк Кара деңиз жээгинде келип чыккан антиктик цивилизациянын маанилүү очок, чордондору үчөө болгон. Алар Ольвия, Херсонес шаарлары менен Боспор падышалыгы. Ольвия (грекче «бактылуу») шаары б.з.ч. VI кылымдын биринчи жарымында Днепр — Буг дарыяларынын чатындагы жээкте (азыркы Николаевге жакын) пайда болгон. Аны Милет шаарынан келген гректер негиздешкен. Ольвия өтө оңтойлуу жерден орун ал-

Лисипп.
Эс алып отурган Гермес.
Б.з.ч. II к.

гандыктан тез өнүгөт. Буг жана Днепр дарыялары аны ичкерки аймактардын жергиликтүү эли менен соода-сатык байланыштарын жеңилдеткен. Геродоттун жазганы боюнча, Ольвияга жанаша аймактарда каллипиддер, алазондор жана скифтер жашачу. Ольвия саясий түзүлүшү грек полистерине окшош кадимки өз алдынча шаар-мамлекетке айланган. Байыркы Ольвиянын адепки ээлеген аянты 50 гектарга барабар келип, калаа калкы 15 миң кишиден ашкан. Шаардыктар көбүн эсе колонөрчүлүк жана соода-сатык менен жан сактаган. Албетте шаардын сыртындагы чакан айдоо аянтына аштык, жашылча айдап, мал багышкан. Ольвия б.з.ч. 331-жылы Александр Македонскийдин аскербашчысы Зопириондун, б.з.ч. II кылымда скифтердин ж.б. баскынчылардын кол салууларына дуушар болгон.

Херсонес б.з.ч. V кылымдын акыркы чейрегинде гераклеялык гректер тарабынан негизделет. Анын урандылары Крымдын түштүк-батыш четинде, азыркы Севастополь шаарынын жанында сакталып калган. Шаарга жакын талааларда таврлар менен көчмөн скифтер жашачу. Херсонестин калкы жүзүм өстүрүүгө, вино жасоого көбүрөөк көңүл бөлүшкөн. Ошондой эле эгин эгип, балыкчылык кылышчу, азыраак мал дагы кармашчу. Ольвия сыяктуу эле Херсонесте полистик түзүлүш өкүм сүргөн.

Кара дениздин түндүк жээгиндеги эң ири античтик мамлекет Боспор падышалыгы болгон. Болжолу б.з.ч. 480-жылы Киммерийлик Боспордун — азыркы Керчь кысыгынын эки жээгиндеги бир нече грек шаары бир мамле-

Поликлет.
Герместин башы.
Б.з.ч. 450-ж.

Аполлон жана
Артемиде.
Мелос амфорасы.

кетке биригет. Анын башында Пантикапей шаары турган (азыркы Керчь). Пантикапейди б.з.ч. VI кылымдын биринчи жарымында милеттиктер түптөгөн. Боспордук шаарлардын калкы айыл чарбасы жана балыкчылык менен кесиптенген. Соода-сатык да дурус өнүгөт.

Адегенде жаңы мамлекет грек полистеринин бирикмеси катары түзүлгөн. Буга алардын соода кызыкчылыктарынын жалпылыгы, баскынчылардан биргелешип коргонуу зарылчылыгы себеп болгону шексиз. Өлкөнү 438-жылы чейин археанакттыктар, андан соң спарталыктар династиясы башкарып турган. Алар Пантикапей менен бүткүл Боспордун архонту катары эсептелчү. Архонт манабы грек мамлекеттеринде белгилүү мөөнөткө шайлануучу жогорку кызмат эле. Ал эми Боспор падышалыгында архонт наамы мурастоочу бийликтин мүнөзүнө ээ болот. Бирок бирдиктүү мамлекетке бириккен шаарлар өз алдынча башкаруунун айрым укуктарын сактап калышкан. Б.з.ч. II-I кылымдарда Боспор падышалыгына каршы коңшулаш өлкөлөрдүн баскынчылык аракеттери күч алат.

Грек колонияларынын жергиликтүү калк менен өз ара мамилелери.

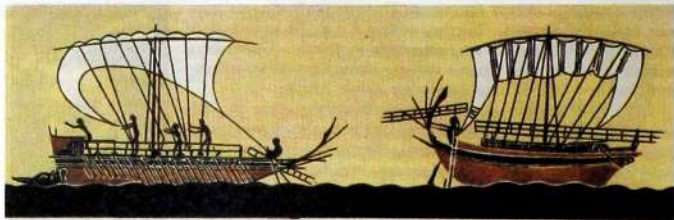
Көпчүлүк учурда гректер өздөрүнүн кыштактарын жергиликтүү эл небактан бери жердеп келе жаткан жерлерге курушчу. Адатта адеп андай кыштактар, кийинчерээк шаарлар чоң дарыялардын куймаларында же кысыктардын жээгинде пайда болчу. Мында гректер өл-

Мирон.
Дискобол. Б.з.ч. V к.

Посейдон храмы.
Б.з.ч. V к.

Байыркы
грек кемелери.
Вазадагы сурет.

көнүн ичкерки райондору менен байланыштыруучу ынгайлуу соода жолдоруна ээ болууга умтулушкан. Алгачкы учурда гректердин жергиликтүү уруулар менен мамилеси тынчтык мүнөздө өнүккөн. Антпесе аз андагы келгин гректер жоолашкан калктын арасында узакка тура алмак эмес. Өз кезегинде жергиликтүү уруу аксөөктөрү дагы шарап, олив майын, кооз буюмдарды алып келүүчү келгин гректерге жакшы мамиле кылууга кызыккан. Алар өз ара пайдалуу соода жүргүзүү үчүн келгин гректердин кыштактарды курушуна тоскоолдук кылышкан жок. Бирок, көп өтпөй гректер жакшы жерлерди көбүрөөк ээлей баштаганда кагылышуулар да келип чыккан. Бекеринен кыштактар жана шаарлар дубал сепилдер менен бекемделип курчалбаса керек. Анан калса алардын баардыгы коргонууга онтойлуу, стратегиялык жактан абдан ынгайлуу жерлерге курулган.

Көчүп келген гректер мурда көрбөгөн көп эл менен таанышты. Ал элдер тили, каада-салттары, маданияты боюнча гректерден айырмаланган. Андыктан гректер өздөрүн өзүнчө бирдиктүү элбиз — *эллиндербиз* деп эсептей башташат. Бөлөк элдерди алар *варварлар* деп аташкан. «Варвар» деген сөз адегенде чоочун элдин тилине окшоштуруп үн чыгаруудан, алардын тилинде сүйлөө аракетинен келип чыккан. Гректер элдин эмес элдин тилинде сүйлөгүсү келгенде ага тилдери келбей, «варвар» деп чулдурап үйрөнө башташат. Адегенде «варвар» сөзү «чоочун», «элдин эмес» деген эле жөнөкөй маанини билдирчү. Бирок акырындап гректердин жергиликтүү элдерге карата мамилеси өзгөрдү. Эми эллиндер өздөрүн варварлардан баардык жагынан артыкчылык кылабыз

деп ойлой башташат. Ошондуктан бөлөк элдерди алар арта калган, кул болуу үчүн төрөлгөндөр катары эсептешкен.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Гректердин колонияларынын негизделишине эмнелер себеп болгон?

2. Гректердин колониялары кайсы аймактарда негизделген?

3. Гректердин колониялаштыруусунун багыттарын, башкы калааларын атагыла.

4. Грек колонияларынын мааниси жөнүндө эмнелерди айтып бере аласынар?

5. Ольвия, Херсонес, Боспор падышалыгы тууралуу эмнелер эсиңерде калды?

6. Грек колонияларынын жергиликтүү калктар менен мамилеси кандай оңутто өнүккөн?

7. «Варвар» деген сөз кандайча пайда болгон?

§ 21. ГРЕК-ПЕРСИ СОГУШТАРЫ

Персилердин гректерге каршы согуштарынын себептери.

Б.з.ч. VI кылымдын аяк ченине карата грек полистеринин абалы кыйла жакшырган эле. Бирок гректерге эми коншулаш Ахеменидер дөөлөтү коркунуч туудура баштады. Ошол кылымдын орто ченинде түзүлгөн бул мамлекет тууралуу силер тиешелүү бөлүмдөн кабар алгансынар. Анын негизги калкы персилер боло турган. Ошондуктан грек шаар-мамлекеттери менен Ахеменидер дөөлөтүнүн ортосундагы кагылышуу тарыхта грек-перси согуштары деп аталып калды. Алар тууралуу алгачкы кабар айтылуу грек тарыхчысы Геродоттун кале-

Олимпия кудайлары.
Парфенондыгу рельеф.
Б.з.ч. V к.

Грек перс менен согушуп жатат.
Вазадагы сүрөт.

мине таандык. Ал б.з.ч. V кылымда жашап, көп өлкөлөргө, Персияга да саякат жасаган. Кийин аны *тарыхтын атасы* деп атап коюшкан. Анткени *Геродот «Тарых» аттуу анык тарыхый чыгарма жазган.*

Б.з.ч. VI кылымдын аягында персилердин мамлекети өтө күч алып, эң ири дөөлөткө айланат. Падыша Дарий Iнин реформаларынын натыйжасында өлкөнүн ички жана тышкы абалы чыңдалган. Кичи Азиядагы грек шаарлары менен Эгей денизинин чыгыш бөлүгүндөгү аралдарды караткан соң перси падышасы Балкандагы Грекиянын баш ийдирүүгө камына баштаган. Грек полистери соодасы, колөнөрчүлүгү өнүккөн абдан бай шаарлар эле. Эгерде персилер алардын баардыгын багындырышса, эбегейсиз зор байлыкка туйтунушмак. Ошондой эле Жер Ортолук денизинин чыгыш тарабы Перси падышасынын колуна өтмөк.

Персилер мурда баш ийдирилген грек шаарларынын калкына көп салык салышчу. Чет жерликтердин зордук-зомбулугу, эзүүсү жылдан жылга күч ала берди. Өзгөчө персилер дайындаган бийлик өкүлү тирандардын аксымдыгы гректердин кыжырын кайнатты. Персилер такай грек шаарларынын ички иштерине кийлигишип, көпчүлүк шаарлардагы бийликти өзүлөрүнүн өкүлү — тирандарга тартып беришчү. Акыркы грек шаарларынын калкынын нааразычылыгы акыркы чегине жетип көтөрүлүш башталды.

Адеп Милет шаарында б.з.ч. 500-жылы көтөрүлүш башталды. Көп өтпөй бөлөк шаарлардын калкы да күрөшкө көтөрүлөт. Көтөрүлүшкө чыккандар бөлөк шаарлардан жардам сурап чабармандарды жөнөтүп жатышты. Бирок Афины менен Эвбея аралындагы Эретрия шаары гана көмөк көрсөттү. Афинылыктар 20 кемеден куралган чакан эскадра, Эретриялыктар 5 кайык жөнөтөт.

Көтөрүлүштөр адегенде бир нече женишке жетишет. Бирок персилердин кошумча аскерлери келгенде жеңилүүгө дуушар болушту. Грек-перси согуштары узакка, дээрлик 50 жылдан (б.з.ч. 500–449-жылдар) ашуун убакытка созулду.

Персилердин басып кириши.

Кичи Азиядагы грек шаарларынын көтөрүлүшү басылгандан кийин перси падышасы бүткүл Грекияны басып алууга бел байлайт. Ал үчүн көтөрүлүшчүлөргө

Мильтиад.
Афинылык полководец.
Б.з.ч. 550 – 488 жж.

көмөктөшкөн Афины менен Эректрияны жазалоону шылтоо катары пайдаланды. Дарий Инин сан миндеген аскери бар эле. Алсак, ал Кичи Азияда 30 миң жоокерди, 600 кемени жаны жүрүшкө чыгуу үчүн топтогон. Ошону менен бирге перси падышасы Балкандагы грек полистерине өз элчилерин жиберип «жер жана суу», т.а. толук багынууну талап кылат. Көптөгөн грек полистери мындай талапка көнүп беришет. Ал эми эң күчтүү грек шаар-мамлекеттери Спарта менен Афины перси падышасынын талабын четке каккан. Атүгүл, спарталыктар элчилерди кудукка салып, «жерди жана сууну» ошол жактан алууну сунуш кылышкан. Ал эми афинылыктар болсо элчилерди аскадан ылдый ыргытышат. Ошентип гректер эч тайманбай, согушка ачыктан-ачык камынышты.

Б.з.ч. 490-жылы персилердин кемелери Аттикага түндүк-чыгыш тараптан жакындап келип, аскерлери кичинекей Марафон кыштагынын жанына түшөт. Марафон кыштагы Афиньдан 42 чакырым алыс турган. Афинылыктар тез арада бул жакка кошуундарын жөнөттү. Элладанын ар тарабынан алар жардамга аскерлердин келишин күтүп жатышты. Бирок баары ойдогудай болбоду. Болгону Беотиядагы чакан шаарга Платейден гана аз сандагы (1000 киши) аскер келди.

Марафон салгылашы.

Ушундай оор кырдаалда грек аскерлеринин колбашчылыгына (грекче — *стратег*) талантуу аскербашчы

Геродот.
Б.з.ч. 480 – 430-жж.
«Тарыхтын атасы»
аталган байыркы грек
тарыхчысы.

Антиондун өлүмү.
Солдо Артемида.
Геранын храмьнан.
Б.з.ч. V к.

Самос аралынын
тургундарына
Афины атуулдугун
тартуулаган декрети
жазылган стелла.
Б.з.ч. IV к.

Мильтиад көтөрүлөт. Кезинде ал Фракиядагы Херсонести башкарып, тез-тез персилер менен кагылышып турган. Андыктан ал перси аскеринин артыкчылыктарын жана кемчиликтерин мыкты билчү. Мильтиад сунуш кылган кармаштын планы чынында женишти камсыз кылды. Ал башка стратегдерди аскерлерин Марафонго алып келүүгө жана душманга озунуп чабуул коюуга ынандырган.

Марафон салгылашы б.з.ч. 490-жылы 12-сентябрда болуп өттү. Марафон түздүгүндө Мильтиад грек аскерин адаттагыдай тышкары арасын суултуп алыскы аралыкта фалангага тизген. Анын карамагында 11 миң аскер бар болчу. Ортодогу жоокерлерди азайтуунун эсебинен грек аскеринин эки канаты кеңейип, оң, сол капталдары (фланг) дөбөлөргө такалган. Мындай ыкманы колдонуу гректерди перси атчан аскерлеринин курчап алуусунан жана чабуулунан коргомок. Шамдагайлыкты камсыз кылуу үчүн фаланга үч бөлүккө: сол фланг, борбор жана оң флангга бөлүнгөн. Алардын ар бири өз алдынча аракеттене алышмак.

Персилердин жаа аткычтарынын аракетин текке кетириш үчүн гректер душманга 100 метр жакындап барганда аткан октой чуркап жөнөшкөн. Салгылаш Мильтиад ойлогондой болду. Жоонун атчан аскери грек флангаларын айланып өтө алган жок жана кармашка тийди-качты гана катышты. Айкаш кызыган маалда персилер борбордогу саны аз грек аскерлерин кысып кирет. Бирок көп өтпөй флангалардагы (оң, сол капталдагы) гректер ортого чабуул коюп персилерди сүрүп чыгышты. Натыйжада гректер женишке жетишип, Афиныга кабар жөнөтүлдү.

Уламыштарга караганда күлүк жигит буйрукту угаар замат сүйүктүү шаары Афиныга учкан куштай чуркап жөнөйт. Шаардыктар кубанычтуу кабарды чыдамсыздык менен күтүп жатышкан эле. Муну мурдатан туйган жаш жоокер эч жерге токтобой, бир ууртам суу ууртабай, эч эс албай 42 км ден ашуун аралыкты чуркап өтүптүр. Ал Афинынын агорасына (Борбордук аянт) келээри менен «**Жениш!**» деп кыйкырып, дем алууга алы келбей жерге кулап түшөт. *Олимпиадалык оюндардагы марафон чуркоосу (42 км 195 м аралыкка чуркоо) ошол окуяга байланыштуу келип чыккан.*

Марафон талаасындагы жениш жалпы гректердин күчүнө күч кошту. Алардын алгачкы при жениши перси

Персиянын падышасы Ксеркс I.
Б.з.ч. 486 – 465-жж.

аскерлеринин жеңилбестиги жөнүндө апыртма аңыз кептерди жокко чыгарды. Гректер чечкиндүү кармаштарга камынууга мүмкүнчүлүк алышты, ийгиликке ишеничтер артты. Коргонуу үчүн флот керек экенине көзү жеткен гректер эми кемелердин санын арбытууга киришишет. Мында таланттуу жана ишкер саясатчы **Фемистокл** зор роль ойноду. Анын суиүшү боюнча жаны ачылган күмүш кендердин түшкөн кирешелер согуштук флот түзүүгө сарпталат. Аз убакытта аттикалыктар 200 триер (тез сүзүүчү, үч калактуу, парусу бар аскердик кеме.) Анын чечкиндүү аракетинин аркасында 481-жылы Коринфте өткөн конгрессте 31 грек полиси согуштук союз түзөт.

Дарий III.
Персия падышасы.
Б.з.ч. 336 – 330-жж.

Перси падышасы Ксеркстин жортуулу.

Персилердин Грекияга кийинки жортуулун Ксерке уюштурду. Ал б.з.ч. 486-жылы атасы Дарий I көз жумганда такка отурган. Ксерке атасынын жолун улап, узак убакыт жаны согушка даярданат. Ахемендер дөөлөтүнүн туш-тарабынан Кичи Азияга при аскер бөлүктөрү топтолуп, флот курулуп жатты. Фессалия, Беотиядагы айрым полистерден алтын ж.б. тартууларды аянбай берип, алардын колдоосуна ээ болот.

Жортуулдун алдында Ксерке 150–120 миндей аскер топтой алды. Б.з.ч. 480-жылы эрте жаада Элладага Ксеркстин улуу жортуулу башталды. Ошондо перси аскерлери гректердин ээлигине Геллеспонт кысыгына (азыркы Дарданелл кысыгы) курулган эки асма көпүрө аркылуу өтүшкөн. Кургактагы перси аскерлерин деңизди жээктеп перси флоту да коштоп жөнөгөн. Бул ирет бириккен грек полистеринин перси баскынчыларына каршы күрөшүнө *Спарта* башчылык кылды.

Фермопилдин жанындагы салгылаш.

Гректер Фермопил капчыгайында жоонун жолун торомой болушат. Аталган капчыгай аркылуу Фессалиядан (Түндүк Грекия) Ортонку Грекияга жападан жалгыз жол өтчү. Мында гректер алдын ала тосотторду: дубалдарды, мунараларды курушкан. Бул жакка ар кайсы грек шаарларынан жыйналган аскерлер жөнөтүлгөн. Алардын арасында Спарта падышасы **Леонид** башкарган 300 спарталыктар да бар эле. Ошол эле учурда 270 триерден турган күчтүү грек флоту Эвбеи аралынын түндүк жээгине жакын Артмисий тумшугунан орун алат.

Фермопиль өткөөлүндөгү салгылаш маалында жалпы грек аскерлерине спарталык падыша Леонид колбашчылык кылды. Персилер гректерден бир нече эсе көптүк кылган. Перси падышасы гректердин аскербашчысына элчи жиберип, болгону: «Куралыңды ташта!» — деген эки сөздү айттырат. Леонид дагы: «Келип ал!» — деп эки сөз менен жооп берет. Кан суудай аккан кармаш эки күнгө созулат. Персилер гректердин тосотторун бузуп өтө албай жатышты. Бирок чыккынчы чыгып, перси аскерлерине тоо арасындагы чыйыр жолду көрсөтүп коёт. Душмандар капыстан келип арт жактан сокку урат. Леонид муну укканда баардык грек аскерлерине чегинип кетүүгө буйрук берет да, өзү 300 спарталыктары жана ыктыярдуулар менен майдан талаасында кала берет. Анткени Спартанын мыйзамы боюнча майдан талаасынан чегинүүгө тыюу салынган. Мында калган аз сандагы гректер жоонун аскери менен акыркы адамы калгыча жан аябай кармашып жатып, баатырларча курман болушту. Кылычтар кыйрап, найзалар сынды. Албетте, персилердин да кыйласы кырылды.

Кийин спарталыктардын мүрзөсүнө отурган арстан сымал эстелик коюлган. Анткени грек тилинде Леонид — «арстандын тукуму» дегенди билгизет. Эстеликтин түбүндөгү чулу ташка ошол кездеги мыкты акындардын бири Симонид жазган ырдан мындай саптар чегилген:

«Оо, жолоочу Лакедемондун (Лакониканын дагы бир аты) баардык жарандарына жар сала көр:

Мындагы мүрзөдө биз мыйзамды так аткарып жатабыз».

Спарталыктардын эрдиги элинин эсинде түбөлүк сакталып калды. Атүгүл дүйнөлүк тарыхта Ата Мекенди сүйүүнүн үлгүсү катары окулуп келет.

Саламин салгылашы.

Фермопиль өткөөлүн ээлеген соң сан миндеген перси аскерлери Ортонку Грекияга каптап кирди. Аттика аёосуз таланып-тонолду. Афины шаарынын бекем чеби, коргонуучу жайлары жок болчу. Ошондуктан анын калкы шаарды таштап коншулаш аралдарга кетүүгө аргасыз болгон. Көп өтпөй Афиныны персилер ээлеп алышкан.

Ошол кезде 400 кемеси бар гректердин флоту Саламин аралы менен Аттиканын ортосундагы ичке кысыкта турган. Гректер өз флотунан зор үмүт кылып жатышты. Афи-

Фемистокль.
Афиньлык саясий
жана согуштук ишмер.
Б.з.ч. 525 – 460 жж.

нылык акылман саякатчы **Фемистокл** дагы бир жолу көсөмдүгүн көрсөтүп, душманга Саламин кысыгында сокку урууну сунуш кылат. Кээ бир аскербашчылар ага каршы чыгып, флотту Афиндан алыс, Түштүк Грекияны коргоо үчүн алып кетмей болушат. Алардын андай аракетин туура эмес экени эртеси таң заарында билинди. Анткени персилердин кемелери небак кысыкты бөгөп калган эле. Мына ушинтип эми сөзсүз кармашууга туура келди. Айкаш Саламин кысыгында б.з.ч. 490-жылы 28-сентябрда өтөт.

Афинылык кемелер ошол күнү таңга маал душмандын алдыңкы катардагы кемелерине чабуул коёт. Гректердин женил кемелери персилердин салмактуу кемелерин оной-олтоң айланып өтө алган. Ксеркс өзү Аттиканын бийик секисине орнотулган алтын тагына отуруп салгылашууга көз салып турду. Анын аскерлери оной олжо-буйла жана падышанын сыйлыгы үчүн, гректер көзкарандысыздык, эркин жашоо үчүн кармашып жатышты. Афинылыктарды аралдарда ата-энелери, аялдары, балдары, бир туугандары күтүп жаткан. Алардын тагдыры грек аскерлери үчүн баарынан баалуудай сезилген. Ошондуктан гректер кашык каны калганча кармашууну ыйык милдети катары сезишкен.

Салгылаш учурунда персилердин кемелеринин көбү талкаланып, аман калганы кайтып артына кетти. Душмандын сан жагынан артыкчылык кылганына карабастан гректер женишке жетишти. Перси падышасы кыйрабаган кемелери менен Кичи Азияны карай чегинди.

Байыркы грек көрүстөнүнөн табылган алтын маска, Микены.

Гиганттар. Дельфидагы казынанын фризинен рельеф. Б.з.ч. 525-ж.

Персиялык жана Ливиялык жоокерлер. Барельеф.

Ал эми Грекияда анын армиясынын бир бөлүгү гана калтырылган.

Кийинки жылкы ири салгылаштар (б.з.ч. 479-жылы) Беотиядагы Платей шаарынын жанында, Милет шаарына жакын жердеги Микале тумшугунда болот. Бул салгылаштар дагы гректердин жениши менен аяктаган.

Грек-перси согуштарынын жыйынтыктары.

Согуш дагы көп жылдарга созулду. Гректердин союздук күчтөрүнө эми Афины жетекчилик кылат. Акыры б.з.ч. 449-жылы тынчтык келишими түзүлдү. Перси падышасы Кичи Азиядагы баардык грек шаарларынын көзкаранды эместигин тааныды. Персилердин флоту эгей денизине келбей турган болду. Афины согуштун аягында Грекиядагы күч-кубаттуу деңиздик мамлекетке айланды.

Эмне үчүн согушта гректер жеңди? Сан жагынан персилер артыкчылык кылчу эле го. *Жеңиштин эң башкы себеби — гректер өздөрүнүн Ата Мекенин жана көзкарандысыздыктарын коргошкондугунда.* Ал эми персилердин армиясы негизинен көзкаранды элдердин эсебинен куралган болчу. Алар согушууну анчейин каалаган эмес. Кээде аларды камчылап айдап, кармашка кууп киргизүүгө туура келчү. Женишке жетишүүдө гректердин согуштук артыкчылыктары до зор роль ойноду. Грек жоокерлери мыкты куралдар менен куралданышкан жана жакшы машыктырылган эле.

Кудайлардын жыйналышы.
Кызыл фигуралуу киликтен сүрөт.
Б.з.ч. 510-ж.

Сууроолор жана таншырмалар

1. Грек-перси согуштарына эмнелер себеп болгон?
2. Алардын негизгилерин айтып бере аласыңарбы?
3. Персилердин мамлекети качан күч алганы эсинерде барбы?
4. Персилердин басып кириши жөнүндө эмнелер эсинерде калды?
5. Марафон салгылашынын жүрүшүн айтып бергиле.
6. Кееркетин жортуулдары кандай аяктаган?
7. Фермопиль, Саламин салгылаштары болгон жылдарды жана аскербашчыларды эсинерде сактагыла.
8. Согуштун жыйынтыктарын кыскача баяндап бергидей болгула.

§ 22. АФИНЫНЫН ЖОГОРУЛАП ӨНУГҮШҮ ЖАНА ДЕМОКРАТИЯНЫН ГҮЛДӨШҮ

Афинынын жогорулашы.

Грек-перси согуштарынын жеништүү аякташы Афинынын акырындап гүлдөп өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарт түздү. Афинынын жогорулашына мындагы эркин соодасынын өнүгүшү, жарандардын жеке менчигинин, байлык, мүлкүнүн мыйзамдары менен корголушу өбөлгө болгон. Айрыкча демократиянын өкүм сүрүшү Афинынын өркүндөп өскөн күч-кубаттуу өлкөгө айландырды. Афины демократиясы байыркы доордогу демократиялык түзүлүштүн өтө өнүккөн, акыр аягына чейин калыптанган жана абдан жакшырган формасы (түрү) катары эсептелет. Бекеринен адис окумуштуулар б.з.ч. V кылымдын ортосунан IV кылымдын ортосуна чейинки жүз жылдыкты *Афины демократиясынын алтын доору* деп аташпаса керек. Солондун реформаларынан берки Афинынын тарыхый өнүгүүсү үзүрлүү болгону дал ушундан даана көрүнөт.

Афины жарандары.

Афины шаар-мамлекетинин (полиси) тиреги — өз жарандары (граждандары) эле. Андыктан ал биринчи кезекте афинылык жарандардын кызыкчылыгын коргоочу. Грек полистеринин бир артыкчылыгы аларда «жаран» түшүнүгү эртерээк калыптангандыгы. Грек жарандарынын жеке керт башынын жана жеке менчик мүлкүнүн колтийбестиги, адамдык укуктары, үрп-адаттары жана каада-салттары мыйзамдар менен корголгон.

Атасы менен энеси экөө тең жарандык укуктары бар Атиканын тургуну толук укуктуу афинылык жаран боло

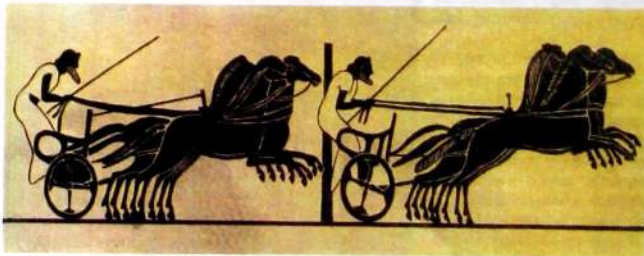
Жениш кудайы Ника.
Мрамор, В.з.ч. 190-ж.

алчу. Анын аты-жөнү атайын тизмеге киргизилчү. Тизмеге 18 жашка чыккан жигиттер менен кыздардан баштап киргизилген. Адегенде аларды атайын түзүлгөн комиссия текшерүүдөн өткөрчү. Жарандык тизмеге киргизилген жаштар Афиныдан 5–6 чакырым аралыктагы Перей портуна жакын жерге чогулушчу жана афинылык абдан кадырлуу адамдардан шайланган мугалимдерден (софронисттерден) тарбия алышчу. Алардын жетекчилиги астында жаштар кылыч чапканга, жаа атканга, найза ыргытууга, ж.б. согуштук өнөрлөргө машыгышкан. Улан-кыздарга адеп-ахлактык тарбия берүүгө айрыкча басым жасалган. Жаштарды тарбиялоо жана жарандык милдеттерди аткарууга даярдоо мамлекеттик маанилүү иш деп эсептелчү. Ага бийлик органдары ар дайым көз салып турчу.

Окуучу жашы 20га келгенде аскердик-тарбиялык окууну аяктап *толук укуктуу жаранга* айланган. Толук укуктуу жарандын укуктары менен бирге милдеттери да бар эле. Жарандардын негизги укуктарына мына булар кирген: 1) *эркиндик жана эч кимге көзкаранды эместик*; 2) *шаарга тиешелүү аймакка караштуу жер үлүшүнө ээлик кылуу*; 3) *материалдык кыйынчылыктарга дуушар болгондо мамлекеттен жардам алуу*; 4) *курал алып жүрүү жана аскерде кызмат өтөө*; 5) *мамлекеттик иштерге катышуу ж.б.*

Ал эми төмөнкүлөр жарандык милдеттер эле: 1) *өз мүлкүн сактоо*; 2) *үлүш жеринде эмгектенүү*; 3) *опурталдуу учурда полиске жардам берүү үчүн даяр болуу*; 4) *полисин душмандан колго курал алып коргоо*;

Арабачандардын жарышы. Вазадагы сүрөт.

5) мыйзамдарга жана шайланган бийликтерге баш ийүү; 6) коомдук турмушка жигердүү катышуу; 7) Ата Мекенини кудайларына сыйынуу, аларды ардактоо.

Афинылык толук укуктуу жарандын эңсеген тилеги үлүш жери бар, бардар жашоо үчүн жетиштүү мал-мүлкү, оокаты бар, денсоолугу чын, чымыр, таалим-тарбиялуу адам болуу эле.

Афины союзу.

Чет жерлик баскынчыларга биргелешип каршылык көрсөтүү максатында грек полистери Пелопонес жана Афины деңиз союздарына биригишет. Пелопонес деңиз союзуна Спарта башчылык кылган. Бул союздар б.з.ч. V кылымдын орто ченинде күч-кубаттуу согуштук-саясий топторго айланат.

Афинылык деңиз союзунун өзөгүн Кичи Азиядагы жана Эгей деңизинин аралдарындагы грек шаарларын персилердин үстөмдүгүнөн куткаруу үчүн бирикме түзгөн. Афинылык ошол согуштук союз грек-перси согуштарынын сонунда өзгөчө саясий бирикмеге өсүп чыккан. Эми анын алдында жаңы милдеттер турган. Афинылык деңиз союзунун мүчөлөрү улам көбөйүп олтуруп, б.з.ч. 30-жылдардын аягына карата эң ири саясий бирикмеге айланат. Анын мүчөлөрүнүн саны ал кезде 200 полиске жакындап, ага караштуу аймак кыйла кеңейген. Афины союзуна Эгей деңизинин жээктериндеги жана аралдардагы грек полистеринин көбү кирген. Алар чарбасы,

Кара фигуралуу киликтеги сүрөт.

Жарышка түшөөрдүн алдында. Вазадагы сүрөт.

колөнөрчүлүгү жана соода-сатыгы өнүккөн, коомдук мамилелери татаалдашкан, демократиялык түзүлүш небак орногон шаарлар эле.

Афины союзунда *бирдиктүү акча системасы* киргизилип, жалпы союздук казына калыптанат. Ага жыл сайын союзга кирген шаарлардан жыйналчу мүчөлүк акы (форос) түшүп турган. Мында ар бир шаардын мүмкүнчүлүгү эске алынчу. Албетте, бай жана чоң полистер мүчөлүк акыны көбүрөөк төлөшчү. Мүчөлүк акынын өлчөмү 4 жылда бир такталчу. Союздук казына Афины Акрополундагы Афины кудайынын храмында (Парфенон) сакталган. Афинылыктар акырындап аны өздөрүнүн керектөөлөрүнө, алсак, шаардагы курулуш иштерине сарптай башташат. Бул союздаштарды нааразы кылган.

Афины союздаш шаарларда демократиялык тартиптерди колдоону көздөгөн саясатты жүргүзгөн. Бул максатта айрым полистердин экономикалык өнүгүүсү үчүн атайлап ыңгайлуу шарттарды түзүшчү. Кээде бир полистерге керек болсо флот менен аскер жиберип, ички иштерине кийлигишүүдөн да кайра тартышкан эмес. Афинылыктар союздаш полистердин мамлекеттик башкаруусун өзгөртүүгө, өзүлөрүнүкүнө окшоштурууга, эң башкысы белгилүү өлчөмдө аны борборлоштурууга аракет жасашкан. Афинылык союзду чындоо максатында жана Афинынын ички кыйынчылыктарын жоюу максатында союздаш шаарларга афинылык жарандар жөнөтүлүп турчу. *Клерухтар* деп аталган андай адамдарга союздаш шаарларга караштуу аймактан жакшы жер үлүштөрүн

Күрөшүп жаткандар.
Байыркы грек скульптурасы.

Олимпия.
Азыркы көрүнүшү.

1920

Периклдин римдиктердин алдына сүйлөшү.
Азыркы сүрөт.

бөлүп беришкен. Алар жаны жерде бардар чарба жүргүзүп, бай дыйкандарга айланышаар эле. Афинылык жарандар катарында жергиликтүү калкка караганда артыкчылыктарга да ээ болушчу. Андыктан клерухтар союздаш шаардагы афинылык бийликтин ишенимдүү жана таасирдүү бекем таянычына айланган. Ошондой эле жергиликтүү демократиялык чөйрөлөр дагы алардан колдоо издешчү.

Афины союздун жолбашчысына, жетекчисине айланат. Аны союздун борбору, башкы шаары катары карай башташкан. Натыйжада Афины деңиз союзу Афины дөөлөтүнүн деңгээлине өсүп чыгат. Афины дөөлөтүндө полистик бытырандылыкты жоюу, бирдиктүү мамлекеттик бирикме түзүү аракети жасалган. Бирок кээ бир шаарлар буга каршылык да көрсөтүшкөнү белгилүү.

Афиныдагы «Перикл кылымы».

Афинынын күч алышында жана Афины дөөлөтүнүн түзүлүшүндө Перикл (495–429-жылдар) зор роль ойноду. Ал афинылык аксөөк уруктан чыккан. Анын саясий ишмердиги б.з.ч. V кылымдын 60-жылдарында башталат. Перикл өтө билимдүү, чечен (оратор) мамлекеттик ишмер жана чыгаан аскербашчы болгон. Б.з.ч. 444-жылы афинылыктар алгачкы прет аны өлкөдөгү эң жогорку кызматка — *биринчи стратег* кызматына шайлашат. Андан кийин дагы Перикл бул кызматка 429-жылга чейин катары менен 15 жыл бою жылыга кайрадан шайланып турду. Айрыкча анын так жана таамай айтып адамдарды ынан-

Перикл.
Афиналык мамлекеттик ишмер.
Б.з.ч. 500-429.

дыра алган чечендик касиетин жогору баалашчу. Гезит да, радио да, телевизор да жок ал кезде ийгиликке жетишүү үчүн туура сүйлөп элди, элдик чогулушту ишенди-ре, өзүнө тартуу билүү зарыл эле. *Сөзүнүн курчтугу жана таасирдүүлүгү үчүн Периклди замандаштары Зевс менен салыштырып, Олимпиялык деп аташчу.*

Перикл бүткүл күч-кубаты менен бардык убактысын Афины жана анын жарандары үчүн кам көрүүгө арнаган. Ал чынчыл жана ак пейил жетекчи эле. *«Ал шаарды... улуу жана бай шаарга айландырганына карабастан, ...ал күч-кубаттуулугу жагынан көптөгөн падышалар менен тирандардан артыкчылык кылса да, ал атасы калтырган байлыкты бир драхмага (афинылык тыйын) да көбөйткөн эмес»,* — деп жазат тарыхчы Плутарх. Перикл мамлекетти башкарууга бир катар өзгөртүүлөрдү киргизип, демократиянын салтанат курушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн. Анын аракети аркасында Элдик чогулуштун укугу кыйла кеңейет. Перикл тең укуктуу полистердин союзун Афины дөөлөтүнө айландырууга көп күч жумшаган. Ал Солон менен Клисфендин реформаларын андан ары уланткан. *Периклдин тушунда Афиныда демократия биротоло орнойт. Афины эми Грекиянын анык саясий жана маданий очогу болуп калды.*

Мамлекеттик башкаруу.

Афиныдагы бийликтин эң башкы жана чечүүчү органы Элдик чогулуш эле. Элдик чогулушка Афиныда, Пирейде, Аттикада, Афины мамлекетине кирген аймак-

Дионис менен Минада.
Грек вазасы.

Олимпия.
Ортодо Зевстин храмы.
Реконструкция.

тарда, аралдарда жашаган баардык жарандар катышчу. Аялдар коомдук жана саясий иштерге катышууга укук-суз болгон. Атасы да, энеси да афинылык болгон, 20 жашка чыккан эркек жаран деп эсептелген. Элдик чогулуш айына 3–4 жолу (9 күндө бир ирет, же 36 күндө 4 жолу) жыйналып, адатта шаардын борборундагы Пникс дөбөсүндө өтчү. Элдик чогулушта мыйзамдар кабыл алынып согуш жарыялоо же тынчтык келишимин түзүү жөнүндө чечим чыгарылчу, мамлекеттик кызматкерлер шайланчу. Айтор Афины мамлекетинин ички жана тышкы саясатынын маанилүү маселелери карала турган. Ар бир жаран талкууланып жаткан маселе боюнча өзүнүн пикирин айтууга укуктуу эле. Талкуунун аягында жарандар добуш беришчү. Сунуш кылынган чечимди колдошо кичинекей ак ташты, ал эми ага каршы болсо кара ташты ташташкан.

Элдик чогулушта полистин көптөгөн кызматкерлерди (чиновниктер) шайланчу. Алар шаарды бир жыл башкарып (архонттор, стратег-магистраттар), бир жылдан кийин аткарган иши жөнүндө отчет беришчү. Кимдир-бирөө начар иштесе, ага акчалай айып салышчу. Кызматкерлер ар кандай маселелер менен алектенишкен: казынага акчанын түшүшүнө, мыйзамдардын жана базарда соода-сатык эрежелеринин сакталышына, көчөлөрдүн тазалыгына көзөмөлдүк кылышкан. Маселен, стратегдер Афины мамлекетинин аскерлерине колбашчылык кылышчу. Архонттор диний аземдерди жана майрамдык салтанаттарды жетектешкен, сот иштерин кароонун тартибин аныкташкан. Элдик чогулуштардын аралыгындагы маанилүү бийлик органы — 500 кишинин кеңеши жана Ареопаг болгон. Кеңеш элдик чогулушту даярдаган жана башка иштерди жүргүзгөн.

Ареопаг (болжолу 50–60 киши) аксөөктөрдөн куралчу. Алар шайланган учурдан тартып өмүрү өткүчөктү мөөнөткө дайындалчу. Алар атайылап киши өлтүргөндөрдү, өрт койгондорду, диний жөрөлгөлөрдү бузгандарды жазалашчу. Адептүү жүрүм-турумдардын сакталышына, Ата Мекендин түпкү кызыкчылыктарынын корголушуна көз салышчу.

Афинынын күндөлүк турмушунда сот зор роль ойночу. Анын ишине 30 жашка чыккан бардык жарандар катыша алышкан. Жылыга 6 миң сот шайланчу, бирок алар адатта баары чогуу отуруп кенешме өткөрүшчү эмес.

Поликлет.
Дорифордун статуясы.
В.з.ч. V к.

Ар түрдүү иштер үчүн өз-өзүнчө комиссиялар түзүлө турган. Соттор алдын-ала кайсыл комиссиянын кеңешмесине катышаарын билген эмес. Ушундай жол менен аларды сатып алууга чек коюлган. Мамлекеттик кызматкерлерге, сотторго Периклдин сунушу боюнча акчалай акы төлөнө баштаган. Ал акча соттун кеңешмесине катышкан соттун мүчөсүнүн бир күндүк жашоосун камсыз кылышы керек эле. Кийинчерээк элдик чогулушка катышкан жарандарга да акы төлөнөт. Антпесе жарды жарандар элдик чогулушка келип катыша алышмак эмес. Кедей жарандар мамлекетти башкаруу ишине аралашпай, четте калмак. Перикл ошону туура түшүнүп, жалпы жарандар үчүн бирдей кам көргөн.

Афины жарандарынын мамлекеттик иштерге катышуу укуктары башка полистерге салыштырганда кыйла кенен эле. Бирок бул азчылыктын укугу болчу. Атикада бардыгы болуп болжол менен 200 миңдей киши жашаса, анын ичинен 30 — 40 миңи гана жарандар болуп эсептелинчү. Анткени аял жарандар мамлекетти башкарууга катышкан эмес. Ошондой эле Афиныга бөлөк полистерден көчүп келген эркин адамдардын жана кулдардын эч кандай саясий укуктары жок эле.

Суроолор жана тапшырмалар

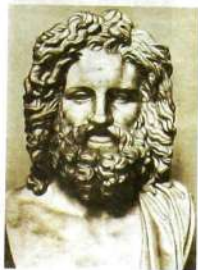
1. «Афины демократиясынын алтын доору» деп эмне үчүн аташкан?
2. Афины деңиз союзунда Афинынын ролу кандайча өскөн?
3. «Перикл кылымы» деп эмне үчүн аталып калган?

5. Периклдин ишмердигине мүнөздөмө бергиле.
6. Афиныдагы мамлекеттик башкаруу жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар?
7. Бийлик органдарынын аттарын атагыла.

Герма.
Геранын храмындагы
статуянын башы.
Б.з.ч. VI к.

Кудай аяты Гера,
Дениз кудайы Посейдон,
Акылмандуулуктун кудайы Афина,
Башкы кудай Зевс,
Ай кудайы Селена,
Күч кудайы Гефестос.

§ 23. БАЙЫРКЫ ГРЕКИЯНЫН МАДАНИЯТЫ

Кудайлар тууралуу мифтер.

Б.з.ч. V–IV кылымдарда гректердин маданияты байыркы дүйнөдөгү эң өнүккөн маданияттардын бирине айланган. Ал кезде грек маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон жана ага кыйла таасир эткен. Эзелки заманда эле калыптанган грек мифтери, кудайлардын, баатырлардын өз ара жана адамдар менен мамилелери тууралуу уламыш-баяндар арбын эле.

Байыркы грек академиясы — маданияттын очогу болчу. Анда Платон, Сократ, Аристотелдер окуп билим алышкан. Грекияда улуу окумуштуу Архимеддин окуусу кенири тараган.

Гректер кудайлар менен баатырларды келбеттүү, сулуу адамдардын кейпкери сыяктуу элестетишчү. Андыктан алар баатыр сымал жарандардын скульптуралык айкелин келиштире көркөмдөп жасашчу. Гректердин түшүнүгү боюнча, кудайга жаккан жарандар зангыраган, эң кооз туракжайларда жашамак. Ошондуктан грек архитекторлору өтө кооз храмдарды, үйлөрдү курууга аракеттенишкен.

Байыркы гректер табияттан тышкаркы ар кандай сыйкырдуу күчтөрдүн аларга жанаша жашаарына ишенишчү. Атугүл, ар бир суунун өз периси (нимфа) бар деп эсептешкен. Жада калса, ар бир токойдун, тоонун жана булактын да колдоочусу бар деген чоң ишеним болгон. Гректердин ою боюнча, башкы кудайлар Олимп тоосунда жашашчу. Ошол себептен аларды Олимпиялык ку-

Сократ.
Байыркы грек философу.
Б.з.ч. 469 – 399-жж.

Архимед.
Байыркы грек окумуштуусу.
Б.з.ч. 287 – 212-жж.

Зевстин гиганттары менен согушу.
Пергам алтарындагы фризден фрагмент.
Б.з.ч. II к.

дайлар деп аташкан. Түбөлүк өлбөс кудайлар Олимптеги аземдүү аксарайларында той-тамашалар менен жыргак-куунап жашашчу. Ал жактан алар жерге түшүп келишип, адамдардын жашоо-турмуштарына кийлигишчү, аларга буйруктарды беришчү.

Гректер олимпиялыктардан мурда да бөлөк кудайлардын болгонуна ишенишкен. Адегенде дүйнөнү Гея (Жер) менен Уран (Асман) башкарган. Алардын титандар деп аталган балдары кийин аталарынын ордун ээлеген. Алардын арасынан эң башкысы Крон эле. Крондун Зевс баштаган балдары титандарды женип, бийликти бөлүп алышат. Зевс жер бетинде бийлик жүргүзө баштайт, анын бир тууганы Посейдонго деңиздер тиет. Башка бир тууганы — Анд — көзү өткөн маркумдардын жер астындагы падышалыгына өкүмдар болот.

Зевс.

Зевсти гректер кудайлардын жана адамдардын падышасы катары эсептешкен. Зевс чагылгандар жана күндү күркүрөтүү, жамгыр, бороон-чапкындар, шамал аркылуу буйруктарын жөнөтчү. Адамдар жетекчиликке алып жашаган мыйзамдарды аларга Зевс берген. Аны укпагандарды, тоготпогондорду Зевс чагылган менен жазалаган. Гректер Зевсти баардыгы колунан келген абдан күч-кубаттуу кудай түрүндө сүрөттөшчү. Ал бир колуна скипетрди (бийликтин белгиси — кооз кыска таяк) кармап, экинчи колу менен жеништин аял кудайы Никаны кармап тактыда отурган. Тактынын катарында канаттуулардын падышасы деп эсептелген бүркүт отурган.

Геракл менен Кербер. Грек амфорасы.

Пифагор. Байыркы грек философу, математик. Б.з.ч. 576 – 496 жж.

Олимпия кудайы Аполлон. Б.з.ч. III к.

Анчылык кудайы Артемида. Б.з.ч. IV к.

Сулуулук менен сүйүү кудайы Афродита. Б.з.ч. IV к.

Гера.

Кудайлардын арасында Зевстин зайыбы, кудайлардын ханышасы Гера өзгөчө орунду ээлөөчү. Гера үй-бүлөнүн жана күйөө менен аялдын ортосундагы сүйүүнүн коргоочусу болчу.

Посейдон.

Деңиздин түбүндө деңиздердин кудайы Посейдондун шумдуктуудай кооз аксарайы жайгашкан. Посейдон ак боз аттар чегилген алтын арабасына түшүп алып, атырылта сызып жөнөгөндө толкундар жоошуп, ага жол бошотушчу. Гректер Посейдондун жерди титиретээрине ишенишкен жана аны «жерди терметүүчү» деп аташкан. Аны үч тиштүү найза алып жүргөн кудай катары элестетишкен. Ошол үч тиштүү найзасы менен урганда деңизде катуу толкун башталчу.

Дионис.

Зевстин уулу Диониске гректер жүзүм өстүрүү менен вино ачытуунун кудайы катары сыйынышкан.

Афина.

Гректердин башкы кудайларынын бири Зевстин кызы Афина эле. Уламыш (миф) боюнча ал түздөн түз Зевстин башынан курал-жаракчан шумдуктуудай төрөлүптүр. Ага акылмандыктын кудайы катары сыйынышкан. Ал илимдерди, колөнөрчүлүктү, өзгөчө кездеме токуучулукту коргоочу.

Зевстин башы.

Кудай Афина.

Персей.
Скульптор В. Челлини.

Тесей менен Парсефонта.
Кызыл фигуралуу амфорадагы сүрөт.

Гефест.

Зевс менен Геранын уулу Гефест — эмгекчи кудай, оттун кудайы, темир усталардын кудайы.

Аполлон.

Зевстин уулу Аполлон көп кырдуу кудай эле. Ал кырсыктардан сактаган, оорулууларды айыктырган. Анын уулу Аскелепий дарыгер — кудай болчу. Аполлон жоокер-кудай дагы эле. Анын алтын жебелери күндүн нуруна окшоштурулган. Ачуусу келсе ал жерге коркунучтуу дарттарды жөнөтчү. Аполлон искусство менен илимдердин дагы кудайы эле.

Артемида — өсүмдүктөр менен түшүмдүүлүктүн кудайы. Ал жапайы жаныбарлардын жана аңчылыктын ээси болчу.

Афродита.

Зевстин дагы бир кызы Афродита — сүйүүнүн жана сулуулуктун кудайы деп саналган. Ал деңиздин көбүгүнөн жаралыптыр. Афродитаны көбүнчө анын эрке уулу Эрот — эки алтын канаты бар шайыр, ойноок бала менен чогуу сүрөттөшчү. Жеңил ойлуу ойноок ал бала жебелери менен адамдардын жүрөгүн жаралап, сүйүү сезимин ойготчу.

Гермес.

Зевстин дагы бир уулу Гермес жолоочулардын колдоочусу эле. Ошондуктан анын айкелин айрылыш жолдордун арасына коюшкан. Гермес соодагерлерди корго-

Кудай Афродита.

Геракл Крит букасы менен.
Зевс храмынан.
Б.з.ч. IV к.

Лисипп.
Геракл арстан менен.
Б.з.ч. IV к.

Геракл кентавр Несс менен.

гон, кудайлардын эркин адамдарга жар салган жарчысы болчу. Гректердин жогорудагылардан башка дагы көптөгөн кудайлары болгону маалым. Маселен, ургаачы жениш кудайы — Ника, күн кудайы Гелиос, айдын кудайы Селена ж.б.

Грек баатырлары тууралуу уламыштар.

Уламыш боюнча кудайлар дайыма кишилердин турмушуна кийлигишип турушчу. Кээде алар жардам берип жакшылык кылышчу, кээде тескерисинче кедерги болушчу. Кудайлар дагы кээде жердеги кыз-келиндерди сүйүп калышчу. Ургаачы кудайлар эркек кишиге ашык болуп калган учурлар да болгон. Көп ирет ушундай сүйүүнүн натыйжасында жарым киши, жарым-жартылай кудай келбетиндеги балдар төрөлгөн. Аларды гректер **баатырлар** деп аташчу. Баатырлардын жашоосу эмгекчилдик жана коркунучтуу окуялар менен байланыштырылчу. Алар адамдарга жардам берген, жаны пайдалуу иштерге үйрөткөн, ошондой эли жер бетин адамдардын душмандарынан — ажыдаарлардан, кан ичкич арстандардан, кан соргуч чоң жыландардан тазалашчу.

Өздөрүнүн эрдиктери үчүн баатырлар сыйлык алышкан. Айрым эң кыйын баатырларды кудайлар Олимп тоосуна алып кетип, өлбөс адамга айландырышчу. Башкалары алыс жактардагы мухиттердеги (океан) касиеттүүлөрдүн аралы аталган сыйкырдуу аралдарда бактылуу жашоосун уланткан. Баатырлар ал жакта шатырашатман шапар тээп, жыргап-куунап жашашчу, аң уулап, тойлоп көңүлдөрү куунак жүрүшчү. Алардын эрдиктери

Мосхофор.
Афины акрополунан
статуя.
Б.з.ч. 560 ж.

Сүйүү кудайы Эрот
(Купидон) жана Ганимед.
Рельеф.

жөнүндө укмуштуу уламыштар жана баяндар жаралып, улам кийинки урпактарга атак-даңктары угулган.

Гректер өтө даназалуу улуу баатыр деп Гераклды эсептешчү. Ал Зевс менен кадимки аял Алкменанын уулу эле. Алкмена Микены шаарынын падышасынын айдай сулуу, акылдуу кызы болчу.

Геракл өмүр бою Зевстин кудай аялы Геранын каарынан азап чеккен. Анткени Гера Зевсти Гераклдын энеси Алкменадан кызганып, аны эч качан кечирген эмес.

Уламышка караганда Геракл бешикте кезинде Гера ага эки жыланды жиберет. Алар акырын сойлоп келип, наристени кысып өлтүрүш үчүн анын денесине ороло башташат. Бирок Геракл ойгонуп кетип, жыландарды өз колдору менен мыжып өлтүрүп салат. Ошондо ойгонуп кеткен энеси өлгөн жыландарды көрүп, үрөйү уча чаңырып ийиптир. Чаңырык-чууну угушкандардын баары бешикти тегеректеше тири укмуштуу окуяга күбө болушат. Кичинекей Геракл эки зор жыландын өлүгүн мыкчып туруптур.

Геракл эс тартып чонойгондо өзүнүн тууганы, коркок жана акылсыз наадан падыша Еврисфейдин аксымдыгынан, бийлигинен кутулуу үчүн биринен бири өткөн оор жана коркунучтуу он эки эрдикти көрсөтөт. Анын алгачкы эрдиги Пелопонестеги Немей шаарына жакын жерде жашаган, желмогуздай чон, канкор арстанды жеңиши болчу. Кийин ал тогуз баштуу зор жылан гидраны өлтүрөт. Гераклдын мындан башка да эрдиктери уламыштарда элестүү баяндалат. Ал Олимпиялык кудайлардын Гея аттуу жердин аял кудайынын аяк жагы жы-

Аполлондун башы.

Европаны уурдоо.
Сединуп метропасындагы
рельеф.
Б.з.н. VI к.

Лаокон жана анын
балдарынын өлүмү.
Рим. Б.з.н. V к.

лан сымал жер астында чонойгон балдары — гиганттар менен кармашат. Зевстин чакыруусу боюнча келген Геракл гиганттарды талкалап жок кылат да, кудайларды кыргындан куткарып калат. Ага ыраазы болгон кудайлар аны Олимпке алып кетишет.

Персей.

Гректердин дагы бир даназалуу баатыры Зевстин уулу Персей эле. Анын энеси Аргос шаарынын падышасынын кызы Даная болчу.

Уламыш боюнча Данаянын атасына төлгөчүлөр сиз өз жээн небереңиздин колунан өлөсүз деп айтышкан. Ошондо падыша кызы Данаяны жана кичинекей Персейди жыгач үкөккө салып деңизге ыргытууну буйруган экен. Толкундар үкөктү падыша Полидектин аралына агызып барып, жээкке сүрүп салат. Персей эми падыша сарайында чоноёт. Ага эч ким сырт келбети, күчү жана эрдиги жагынан тең келе алган эмес.

Полидект аны жок кылыш үчүн коркунучтуу горгондор жашаган жердин четине жиберет. Алардын денесин жылтырак кабыктар каптап турчу жез колдору бар эле. Баштарында чач ордуна жыландар ышкырып турчу. Көздөрүнөн от күйүп, тиш ордуна канжардай курч чоң азуулары оркоюп чыгып турган...

Грек баатырлары тууралуу ушул өңдүү мифтер менен уламыштарды «Байыркы Грекиянын мифтери жана легендалары», «Элладанын баатырлары» аттуу китептерден окусанар болот.

Атчандар.
Парфенондогу фриздин
рельефи.

§ 24. ЧЫГЫШТАГЫ ЭЛЛИН КООМДОРУ ЖАНА МАМЛЕКЕТТЕРИ

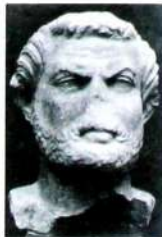
Македониянын жогорулашы.

Грек шаарларынын гүлдөп өнүгүү доору узакка деле созулган жок. Анткени Першелдин тушунда эле б.з.ч. 431-жылы *Пелопоннес согушу* башталган. Бул гректердин өздөрүнүн ортосундагы эң чоң согуш болчу. Бүткүл грек полистери эки лагерге бөлүнүп, бирине демократтык Афины, экинчисине олигархтык Спарта башчылык кылган.

Пелопоннес согушу дээрлик 30 жылга созулуп, гректерди көптөгөн жоготууларга дуушар кылган. Согуш аяктаган соң гректердин тарыхында жаны мезгил — төмөндөө мезгили башталат. Дал ушул кезде Македония жогорулай баштаган эле.

Македония Грекиянын түндүк-чыгыш тарабында, Фессалияга чектеш аймакта жайгашкан. Македониялыктардын тили гректердин тилине жакын болчу жана алар өздөрүн гректербиз деп эсептешчү. Македония өнүгүү жагынан Эллададан артта калган. Калкынын көпчүлүк бөлүгү айыл чарбасы менен кесиптенчү. Македонияны *падыша* башкарып, тынчтык учурунда *аксөөктөр келеши* башкы ролду ойногон.

Б.з.ч. 359-жылы **Филипп II** Македониянын падышасы болгондо абал кескин өзгөрөт. Ал өзүнүн бийлик жүргүзүү жылдарында өлкөнү күч-кубаттуу дөөлөткө айландырат. Филипп мыкты уюштургуч, чечкиндүү, кайраттуу жана таланттуу аскербашчы, тилинен бал тамган чечен, кылдат дипломат эле.

Филипп.
Македониянын
падышасы.
Б.з.ч. 382 - 336-ж.

Атчандар.
Парфенондогу фриздин
рельефи.

Адегенде ал армияны кыйла чындай алды. Анын башкы күчү дыйкандардан куралган фалаңга болгон. Анын фалангасынан айырмаланган жактары да бар эле. Аскерлери туулга, тери соот-чопкут кийип, калкан, кыска кылычтар жана узун найза менен куралданган. Согуш маалында алдыңкы алты катардагы жоокерлер найзаны душманды көздөй сундура эки колдоп кармашчу. Калган катардагылар найзаларды тикесинен кармашкан.

Гректерден айырмаланып македониялыктар атчан аскерлерге зор маани беришчү. Атчан аскерлер аксөөктөрдөн куралып, аларды *падышанын жолдоштору* деп аташчу. Шаарларды курчаганда жылып жүрүүчү дөңгөлөктүү мунараларды колдонушкан. Филипп куралдануусу, машыгуусу жана тартиптүүлүгү боюнча гректердикинен артыкчылык кылган мыкты армияны түзө алган. Ал ошол армиясына таянып коншулаш аймактарды басып ала баштайт. Ага афинылык чечен Демосфендин демилгеси боюнча бириккен грек полистери катуу каршылык көрсөтүшөт. Демосфен адегенде афинылыктарды көзкарандысыздык үчүн жоого каршы күрөшүүгө кондуруп, андан соң баардык грек шаарларын кыдырып чыккан.

Херонейдеги салгылаш.

Чечүүчү салгылаш б.з.ч. 338-жылы Беотиядагы Хероней шаарчасына жакын жерде өтөт. Гректердин полистеринин союздук аскерлери сан жагынан македониялыктардан артыкчылык кылган. Алар эр жүрөктүүлүк менен салгылашты, бирок македониялыктар согушка жакшы даярданып, мыкты куралданышкан болчу. Акыры македондуктар жеңип, грек аскеринин тенинен көбү туткунга түшөт.

Грекияны Филипп көп өтпөй эле багындырып алган. Филипп Коринфге баардык полистердин өкүлдөрүн чакыртып алып, *Бүткүл гректердин союзун* түзөт. Ага өзү жолбашчылык кылган полистердин ортосунда жалпы тынчтык жарыяланат. Коринфте өткөн ошол жыйында Персияга каршы согуш баштоо жөнүндө чечим кабыл алынат. Ошентип, натыйжада Филипп Грекия менен Македониянын жогорку аскер башчысы болуп калат.

Ал Македонияга кайтып келип, согушка камына баштайт. Бирок аны кызынын тою өтүп жаткан күнү падыша сарайындагы бир кызматчы жашыруун кол салып

Геракл, Кербер жана Еврисфей.
Кара фигуралуу грек вазасы.

өлтүрүп койгон. Ошол замат анын өзү да өлтүрүлгөн. Ошондуктан падышанын өлүмү табышмак бойдон кала берген.

Александрдын Чыгыш жортуулдары.

Б.з.ч. 336-жылы Филипп көз жумгандан кийин анын 20 жаштагы уулу Александр Македониянын падышасы болуп калат. Ал чыгаан, эр жүрөк аскербашчы жана таланттуу саясатчы болчу, өтө чечкиндүүлүк менен тез аракеттенчү.

Александр бала чагынан көптү билүүгө кызыккан, эң сонун билим алган. Аны атактуу окумуштуу жана философ үч жыл бою окутуп, көптөгөн илимдерди: биологияны, медицинаны, математиканы, саясатты жана искусствону үйрөткөн.

Александр айрыкча Гомердин «Иллиадасын» окуганды жактырчу.

Б.з.ч. 334-жылы Александр персилердин падышалыгына каршы согуш ачып, Геллеспонт кысыгы аркылуу Кичи Азияга кирип келет. Алгачкы салгылаш *Граник* суусунун боюнда өтүп, персилер жеңилип калган. Андан соң Александрдын аскерлери Сириянын чекарсына жете келип, б.з.ч. 333-жылы Исс шаарчасынын жанында экинчи ирет жеңишке жетишет. Бул ирет ал персилердин падышасы Дарий III башында турган аскерлерди жеңген эле. Эми Александр Персия дөөлөтүн толук каратуу жөнүндө ойлоно баштайт.

Көп өтпөй ал Сирияны жана Финикияны басып алат. Ошондо Тир шаарынын калкы баскынчыларга сегиз ай

Александр
Македонский.
Мозаика.

Александр
Македонскийдин
саркофагынан рельеф.
Б.з.ч. III к.

бою катуу каршылык көрсөткөн. Шаар багындырылганда баскынчылар анда жашаган тургундардын баарын кулдукка сатып жиберешкен. Александр Египетти ээлегенде ага аксөөктөр фараондун таажысын кийгизишкен. Ал мында жаны шаар куруп, аны өзүнүн аты менен *Александрия* деп атайт.

Персия дөөлөтүнүн кыйрашы.

Дарий III душман менен чечүүчү чабышка чыгууга камынып жатты. Ал өз армиясынын согуштук чалгы сымал кылыктар тагылган эки дөңгөлөктүү арабалар менен күчтөндүрөт. Дарий индиялык пилдерди да колдонмой болот.

Негизги салгылаш б.з.ч. 331-жылы Месопотамиядагы *Гавгамелы* деген жерде болуп өттү. Бул салгылашта эки тарап тең эрдиктин мыкты үлгүсүн көрсөтүштү. Бирок бул жолу да македониялыктар чоң жеңишке ээ болушат. Чегинип кеткен персилердин падышасын көп өтпөй жан-жөкөрлөрү өлтүрүп коюшкан. Ошондон кийин Александр өзүн Персия дөөлөтүнүн мураскор падышасын деп эсептеп калат. А түгүл ал персилердин падышасынын таажысын кийип алган эле. Анын карамагына Вавилон да өткөн болчу.

Македониялык баскынчыларга б.з.ч. 329–328-жылдардагы салгылаштарда Орто Азиянын калкы айрыкча катуу каршылык көрсөтүшөт. Ошондуктан ал жергиликтүү аксөөктөр менен ынтымак түзүүгө аракет жасаган. Ал орто азиялыктарды мына ошондой ыкма менен гана ийге келтирип тынчыта алды.

Александр эми дүйнөлүк үстөмдүктү самай баштайт. Андыктан ал гректер билген дүйнөнүн, жердин четине жетиш үчүн Индияга карай жортуул уюштурган. Инди дарыясынын жанындагы салгылашта македониялыктар индиялык мамлекеттердин биринин падышасы Поранын аскерлерин женет. Бирок бул жеңиш ал үчүн өтө кымбатка турду. Андан ары Индиянын ички жагына жылуу өтө коркунучтуу жана татаал иш болуп калды. Жоготуулар өтө көп болуп, чарчап-чаалыккан жана согуштан тажаган жоокерлер ачык эле баш ийбей, жортуулду улантуудан баш тарта башташкан. Абалды байкаган Александр аргасыздан кайра кайтууга мажбур болгон. Ошентип б.з.ч. 324-жылы македониялык Александрдын жортуулу аяктайт. Мына ошол узакка созулган жортуулдан

Шушап.
Суздагы храм.
Байыркы Персия
падышалыгы.

мекенине грек-македониялык аскерлердин чейрек бөлүгү гана аман кайткан болчу.

Александр Македонскийдин империясы жана анын бытырашы.

Индияга жасалган жортуулдан кайткандан кийин Александр Вавилондо туруп калат. Анын алдында жаныдан өзү түзгөн ири империяны башкаруу ишин иретке келтирүү милдети турду. Жортуул учурунда ал көптөгөн жаңы шаарларды негиздеп, алардын көбүн Александрия шаары деп атаган.

Өзүнүн зор империясын чындоо үчүн Александр македониялыктар менен персилерди, айрыкча алардын аксөөктөрүн жакындаштырууга аракет жасаган. Ушундай максатта анын буйругу боюнча бир күндө 10 миң жоокери жергиликтүү кыздарга үйлөнүп, чон той өткөрүлөт. Александр өзү да Дарий IIIнүн кызына баш кошкон. Падышанын жан-жөкөрлөрү, аскербашчылары — Антигон, Птоломей, Селевк жана башкалар дагы персилердин падышасынын ордо кишиленини, анын сатраптарынын (чон аймактардын башкаруучулары) кыздарына үйлөнүшөт. *Анын түпкү максаты гректер менен македониялыктардын Чыгыштагы үстөмдүгүнүн түбөлүктүү болушун камсыз кылуу эле. Ал ар дайым ушуну көксөгөн жана көздөгөн.*

Александр жаңы жортуулдарды эңсеп, али аларга белгисиз жерлерди каратууга кызыккан. Андыктан, мына ошол оюн ишке ашырууга камынып, туш-туштан

Александр Македонскийдин монетасы.

Зевс, Гермес, Епитемей жана Пандора. Вазадагы сүрөт.

аскерлерди алып келип, армиясын курап жатты, кеме-лердин курулушу укмуштуудай кулач жайды. А бирок жаны жүрүштөргө даярдык кызуу жүрүп жаткан кезде Александр өтө оор безгек оорусуна кабылып, тез арада эле көз жумат. Ошондо ал бар болгону 33 жашта эле. Айрым байыркы тарыхчылар аны уу берип өлтүрүшкөн дешет.

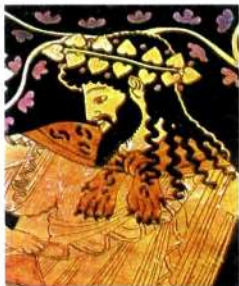
Александрдын көзү өтөрү менен анын аскербашчыларынын (диадохторунун) арасында бийлик талашкан күрөштөр башталат. Анткени ал мураскор дайындоого үлгүргөн эмес эле. Күрөштүн жүрүшүндө аскербашчылардын көбү көз жумат, атүгүл падышанын энеси да өлтүрүлөт. Александрдын ички душмандары жесир калган аялы менен уулун да өлтүрүп тынышат. Ич ара чабыш дээрлик 40 жылдан ашык убакытка созулуп, кан суудай аккан. Акыркы македониялык Александр түзгөн зор империя бытырап, анын ордуна бир нече жаны мамлекеттер пайда болгон. Алардын ирилери бир нече падышалыктардан турган. Алар — Селевкилер падышалыгы, Птоломейлер падышалыгы, Македония мамлекети эле.

Селевк I.
Сириянын падышасы.
Селевкилер мамлекетин түзүүчү.
Б.з.ч. 354 – 280-жж.

Селевкилер мамлекети.

Жаныдан түзүлгөн мамлекеттердин эң чону *Селевкилер падышалыгы* болгон. Ал мамлекет Александрдын эң жакын аскербашчыларынын бири Селевкинин (312–280-жылдар) аты менен аталган. Селевк Кичи Азиянын бир бөлүгүн, Сирияны, Месопотамияны, Иранды ээлеп алган. Б.з.ч. 306-жылы Орто Азиянын түштүк-батыш бөлүгү Селевкилер мамлекетине кошулат. Орто Азияны

Шараптын кудайы
Дионис.
Вазадагы сүрөт.

Никанын статуясы.
Б.з.ч. VI к.

Селевкинин уулу Антиох башкарып турган. Анын энеси орто азиялык чыгаан жолбашчы Спитамен эле. Спитамен кезинде Александрдын баскынчылык аракеттерине каршы согдиялыктардын күрөшүнө жетекчилик кылган (б.з.ч. 328-жылдар).

Селевкилер мамлекетинин аймагы өтө зор болгон. Андай кеңири аймакта бийлик жүргүзүү үчүн көп күч-аракет жумшоого туура келди. Андыктан Селевкинин мураскер-урпактары жаны шаарларды куруп, аларга гректер менен македониялыктарды көчүрүп келүүгө аракет жасашкан. Бирок жергиликтүү калк алардын бийлигине баш ийгиси келбей, тез-тез көтөрүлүшкө чыгып турушкан. Натыйжада б.з.ч. III кылымдын орто ченинде Орто Азияда өз алдынча мамлекеттер пайда болуп, Бактрия, Парфия падышалыктары калыптанган.

Египеттеги эллиндик мамлекет.

Селевкилер падышалыгынан кийинки чоң өлкө Египеттеги *Птоломейлер мамлекети* эле. Ал дагы анын негиздөөчүсү Птоломейдин аты менен аталат. Птоломей Александрдын эң ишенимдүү аскербашчысы болчу. Александр өлгөндөн кийин анын сөөгүн Птоломей Египетке алып барып, Александрия шаарындагы көрүстөнгө зор салтанат менен коёт. Мында ал өзүн Александрдын мыйзамдуу мураскери катары көрсөтүүнү көздөгөн. Египеттин падышалары болуп калган Птоломейдин урпактары эң бай мамлекет башчыларга айланышкан. Себеби алар башкарган өлкө өтө бай эле. Египетте өзгөчө дан эгиндери көп айдалып, мол түшүм алынчу.

Кызыл фигуралуу байыркы грек вазасы.

Диоскурлар Ликвиштин кыздарын уурдап бара жатышат. Вазадагы сүрөт.

Эллинизм жана анын маңызы.

Жаныдан түзүлгөн мамлекеттерде коомдук түзүлүштүн, мамлекеттин жана маданияттын эллиндик деп аталган түрү калыптанат. Эми Алдынкы Чыгыштын элдери жана гректер өз тарыхынын жаңы этабына кадам таштады. Эллинизм байыркы гректердин жана байыркы чыгыштын дүйнөсүн күч менен бириктирүүнүн натыйжасында келип чыккан. Мурда өз алдынча жашаган эки башка коом эми бирдиктүү мамлекеттик системага биригип өкүм сүргөндүктөн, алардын социалдык-экономикалык абалында, саясий түзүлүшүндө жана маданиятында көп окшоштуктар бар болчу. Ошентип байыркы грек жана байыркы чыгыш дүйнөлөрүнүн биригүүсүнүн натыйжасында бирдиктүү системанын алкагында жаңырган өзгөчө коом жана маданият түзүлгөн. Ал коом байыркы чыгыш жана байыркы грек цивилизацияларынын ар тараптуу аралашуусундай туюлган. Эллиндик коом ичине Грекияны, грек колонияларын, Египетти, Алдынкы жана Орто Азияны камтыган.

Кара фигуралуу киликтеги сүрөт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Грек полистеринин абалы эмне үчүн начарлай баштаган?
2. Македония кандайча күч алды?
3. Падыша Филипптин ишмердиги жөнүндө айтып бергиле.
4. Александрдын кандай артыкча касиеттери бар эле?
5. Анын Чыгыш өлкөлөрүнө жасаган жортуулдары жөнүндө эмнелер эсиңерде калды?
6. Македониялык Александрдын империясы тууралуу айтып бергиле.
7. Ал зор империя качан жана кандай мамлекеттерге бытырап кетти эле?
8. Селевки мамлекетине кайсы аймактар кирген?

Бөлүм, Италиянын жаратылышы, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшү, таптардын жиктелиши, Рим Республикасынын негизделишин баяндоо менен башталат.

Римдин Италияны жеңип алышы, анын Жер Ортолук деңиздеги эң күчтүү дөөлөткө айланышы жөнүндө кеңири маалымат берилет. Римдеги жарандык согуштардын, Спартактын жетекчилиги астындагы кулдардын көтөрүлүшүн, Рим империясынын экиге бөлүнүшүн, акыры анын кыйрашынын себептерин жана натыйжаларын окуп билесиңер.

Байыркы Римдин көпөгүсө маданияты жөнүндө кеңири түшүнүк аласыңар.

§ 25. АЛГАЧКЫ ПАДЫШАЛАРДЫН ТУШУНДАГЫ РИМ ЖАНА РИМ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

Байыркы Италиянын жаратылышы, калкы жана Рим шаарынын пайда болушу.

Азыркы Италия, байыркы Рим мамлекети Балкан жарым аралынын батыш жагындагы Апеннин жарым аралында жайгашкан. Бул жарым арал жапызыраак келген токойлуу Апеннин тоолору менен белгилүү. Тоолор менен деңиздин аралыгында түздүктүү тегиздиктер созулуп жатат. Апеннин жарым аралы темир, жез, курулуш таштарына бай. Анын климаты жылуу келет, себеби Альп тоолору жарым аралды түндүктүн суук шамалдарынан коргоп турат.

Деңиз жээктеринин жана тоо өрөөндөрүнүн кыртышы мол, тоюмдуу келет. Тоонун капталдарындагы чөп калың өсөт. Апеннин жарым аралынын «Италия» деп аталып калышы гректерге жана жаратылыш шартына байланыштуу. Өз жериндеги чөбү тартыш жайыттарга конуп калышкан грек колониячылары Апеннин жарым аралына келип отурукташа баштаганда, аралдагы чөптүн молдугуна жана малдын, айрыкча музоолордун көптүгүнө таң калышып, жарым аралдын түштүк бөлүгүн Италия — «Музоолор өлкөсү» деп атай башташкан.

Жарым аралдын батыш жана түштүк жээктеринде кемелер токтой турган ыңгайлуу булуңдар көп. Ал аралдын түштүк жагына чоң Сицилия аралы дээрлик тийишип турат. Апеннин жарым аралынын оротосунан Тибр дарыясы агып өтөт. Ал тоолордон башталып, деңизди көздөй агып барат.

Байыркы заманда Тибр дарыясы агып өткөн түздүк саздуу болгон, ал эми дөнсөөлөрдү токой каптап турган. Түздүктө латын уруктары жашаган. Дарыянын сол жак өйүзүндөгү дөнсөөлөрдө патриций уруулары жашашкан.

Б.з.ч. VIII кылымдын ортосунда Тибр дарыясы деңизге куюлган жерден 25 км аралыкта *Рим шаарын* курушкан. Патрицийлер жамааттык түзүлүштө жашагандыктан айдоо жерлерди, жайыттарды ортодо пайдаланышкан. Римди *падыша* жана *Сенат* (аксакалдар кеңеши) башкарган. Сенаттын мүчөлөрүн *сенаторлор* деп аташкан. Элдик жыйын кээде гана чакырылгандыктан, коомдук турмушта чоң роль ойногон эмес.

Байыркы заманда патрицийлер талаада жана үйүндө өздөрү иштешкен, кулдар аз болгон. Алар үй-бүлөнүн мүчөлөрү катары эсептелип, өздөрүнүн ээлери менен бирге отуруп тамактанышкан. Патрицийлер жупуну, жөнөкөй, көбүнчө бир бөлмөлүү үйлөрдө жашашкан. Үйдүн чатырында атайлап жасаган тешик аркылуу түшкөн жаандын суусун чогултуу үчүн үйдүн ортосунда көлмө болгон. Ал тешик үйдүн ичин жарык кылып турган.

Рим шаарынын айлана-тегерегинде мол түшүм берүүчү дын жерлер көп болгон. Тибр дарыясы деңизге куйган жерден туз алышкан. Шаарда кепестөр менен колөнөрчүлөр көбөйгөн. Рим аркылуу өлкөнүн ичкери жагына соода жолу өткөндүктөн, ал Италиянын соода дарбазасы катары тез өнүгүп-өсө баштаган. Шаардын калкы да көбөйгөн.

Душмандар кол салганда жашырынуу үчүн тик Капитолий добөсүнө сепил курушкан. Добөлөрдүн ортосундагы ойдуң жерлерди кургатып, түздөп, ал жерге базар аянтын — *Форум* салышкан.

Форумдан туш-тушка тарам-тарам болуп көчөлөр бөлүнгөн, алардын боюнда саман менен жабылган сокмо жана жыгач кепелер курулган. Форумдун өзүндө темир усталар, өтүкчүлөр жана башка колөнөрчүлөр иштешкен.

Башка жерлерден көчүп келгендерди римдиктер *плебейлер* деп аташкан. Плебейлер аскер кызматын өтөшкөн, бирок аларга жамааттын эсебинен жер берилген эмес. Алардын ичинде жардылары көп болгон.

Карызын төлөй албаган плебейлер кулга айдандырылган.

Император Константиндин Римдеги Триумфалдык аркасы.

Байыркы Римдин б.з.ч. VIII –VI кылымдардагы коомдук-саясий түзүлүшү жана бийлик пирамидасы

Рим Республикасы.

Патрицийлер менен плебейлердин күрөшү (Б.з.ч. 509-жылы римдиктер падышалык бийликти жоюп, анын ордуна өлкөнү башкаруу үчүн жыл сайын патрицийлерден эки *аким-консулду* жана аларга жардамчы катары башка кызмат адамдарын шайлай башташкан). Консулдар өлкөнү башкаруу менен бирге сот иштерин да жүргүзүшүп, согуш убагында аскерлерге башчылык кылышкан. Жогорку кызматта иштеген патрицийлер кийин сенаттын мүчөлөрү болуп калышкан.

Римде эң жогорку бийлик сенаттын колунда болгон. Консулдар бардык маселелер боюнча сенат менен кеңешип турушкан. Сенат казынаны башкарган, согуш жана тынчтык маселелерин чечкен. Элдик жыйындарга даяр чечимдерди сунуш кылган.

Рим.
Капитолий карышкыры.

Римдеги патрицийлердин шайлануу аркылуу башкаруусун «Республика — жалпы элдик иш» деп аташкан.

Римде республикалык түзүлүш орногондон кийин деле плебейлер укуксуз бойдон кала беришкен. Алар жамааттык жерлерди пайдалануу, мамлекетти башкаруу жана башка укуктарга ээ болуу үчүн узак убакыт күрөшкөн. Мындай укуктарга жетишүү үчүн плебейлер аскерге кызмат кылуудан баш тартып, Римден биротоло кетип калабыз деп коркутушкан. Патрицийлер аскерлердин начарлап кеткендигин көрүп, б.з.ч. V кылымда плебейлерге өздөрүнүн элдик трибундарын жыл сайын шайлоо укугун беришкен. Трибун консулдардын жана сенаттын плебейлерге тиешелүү буйруктарына «Вето» (тыюу салуу) салып коё алган. Аны өлтүрүү оор кылмыш болгон.

Трибундар элдик көсөмдөргө (лидерлерге) айланып, алардын колдоосу менен элдин кызыкчылыгын чагылдырган мыйзамдарды сунуш кылышкан. Мисалы, карызын төлөй албагандыгы үчүн плебейлерди кулга айландырууга тыюу салынган. Плебейлер жамааттык талаадан жер алып, консулдук жана башка кызматтарга шайлануу укугуна жетишкен.

Ошентип, плебейлер менен патрицийлердин 200 жылга созулган күрөшү плебейлердин жениши менен бүтөт. Алар б.з.ч. III кылымдын башында Римдин толук укуктуу жарандарына айланушкан.

Төмөнкү укуктарга кимдер ээ экендигин аныктагыла?

Этрусс.
Тодилик Марс.
Б.з.ч. IV к.

Байыркы Римдин
жалпы көрүнүшү.
Реконструкция.
Б.з.ч. IV к.

1. Элдик жыйынга катышуу
2. Сенаторлукка шайлоо жана шайлануу
3. Аскер кызматын өтөө
4. Жер үлүшүн алуу
5. Консулдук жана башка жогорку кызматтарда иштөө
6. Элдик трибунага шайлоо жана шайлануу

Римдин аристократтык республикага айланышы жана анын аскердик системасы.

Б.з.ч. III кылымда Римдин ар бир жараны мамлекеттик кызматтарга шайлануу укугуна ээ болгон. Бирок кызмат аткаргандыгы үчүн эмгек акы төлөнгөн эмес. Ошондуктан кедейлер жана орто жашаган дыйкандар мындай кызматка жетишкен эмес.

Жогорку мамлекеттик кызмат орундарына жыл сайын бай патрицийлер жана плебейлер шайланган, себеби алардын жерлеринде мардикерлер жана кулдар иштешкен. Ошондуктан, мамлекеттик кызматты өтөө үчүн алардын убактысы да, каражаты да жетиштүү болгон. Ошентип алар Римде жерге жана кулдарга ээ болушкан. Мамлекетти башкарган эң бай патрицийлер менен плебейлердин үй-бүлөлөрү пайда болгон. Алардан Рим калкынын жогорку катмары — *аксөөктөр, атактуу адамдар, аристократтар* калыптана баштаган. Бул процесс Римдин аристократтык республикага айланышына шарт түзгөн. Аристократтар жерлерди, кулдарды жана башка байлык-олжолорду ээлеп алууга умтулуп, өлкөнүн аскер-

Этрусс.
Эрректин статуясы.
Б.з.ч. I к.

Этрусс.
Өлгөндөрдүн жанын алуу.
Цере. Дубалдагы сүрөт.
Б.з.ч. V к.

Перуджидеги
Августтун аркасы.
Б.з.ч. II к.

дик күчүн чындоого умтулушкан. Рим аскерлери дыйкандардан түзүлгөн. Аларга аскердик кызматы үчүн жер беришкен. Жери аз, үй-бүлөсү чоң дыйкандар жаңы жерлерди алууга кызыгышкан. Рим аскери *легиондордон* турган. Легион жеңил жана оор куралданган жөө жана атчан аскерлерден түзүлгөн. 4500 аскер бир легионду түзгөн. Алар дротиктер — кыска найза, кылыч, айбалта, канжар, жаа жана калкандар менен куралданышкан. Рим аскерлери мыкты куралданган жана тартиптемирдей бекем сакталган.

Римдин Италияны жеңип алышы.

Италияда ар түрдүү майда элдер жашашкан. Римдин күч-кубаты өскөн сайын аларды баш ийдирип, басып ала баштаган. Италиянын элдерин басып алуу максатында жүргүзүлгөн согуш 200 жылга созулган. Б.з.ч. III кылымда Рим Түштүк Италиядагы грек шаарларын толугу менен жеңип алган. Римдиктер алардын айдоо жерлери менен жайыттарынын 2/3 бөлүгүн тартып алышкан. Жерлердин көп бөлүгүн аристократтар ээлеп алышкан. Калган жерлерде Рим өзүнүн жери аз дыйкандары үчүн колонияларды түзүшкөн. Колониялар Рим Республикасынын басып алган жерлериндеги элдерди башкарууда социалдык таяныч катары чоң роль ойногон. Басылып алынган элдердин Римге каршы баш көтөрүшүнө, биригишине жол бербөө үчүн сенат аларды бири-бирине тукуруп, чатакташтырып, «бөлүштүрүп бийлик жүргүзүү» принцибин колдонгон.

Аполлон. Этрусс.
Б.з.ч. V к.

Фалериядагы
крепосттук дарбаза.
Б.з.ч. II к.

Силев. Этрусс.
Б.з.ч. VI к.

Б.з.ч. III кылымдын аягында Рим Италияны толугу менен каратып алган да, анын ээлеген жерлери Сицилия аралы менен чектешкен. Бул жерлерде Рим башка бир күчкүбаттуу баскынчы Карфаген мамлекети менен кагылышат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Италиянын жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүктөрү эмнеде?
2. Аппенин жарым аралы эмне себептен «Италия» деп аталып калган?
3. Байыркы римдиктер патрицийлерге жана плебейлерге бөлүнүшү эмне менен түшүндүрүлөт?
4. Консул, Сенат, Элдик трибун дөсөздөрдүн мааниси кандай?
5. Плебейлер менен патрицийлер кандай укуктарга ээ болушкан?
6. Республиканын монархиядан айырмасы эмнеде?

7. Рим шаары качан курулган жана анын Италиянын соода дарбазасына айланышына эмне себеп болгон?

8. Рим качан республикага айланган жана аристократтык мүнөзгө ээ боло баштаган?

9. Римде кимдер аскер кызматын отогоң?

10. Рим Италияны качан толугу менен басып алып өзүнүн колонияларын түзө баштаган?

§ 26. РИМ — ЖЕР ОРТОЛУК ДЕНИЗИНДЕГИ ЭН КҮЧТҮҮ ДӨӨЛӨТ

Пуни согуштары.

Канныдагы салгылаштар.

Рим да, Карфаген да бай Сицилия аралын басып алууга умтулушкан. Ошондуктан б.з.ч III кылымдын ортосунда алар бири-бири менен жер талашкан согушка чы-

Тойлоп жаткандар. Эгресс. Дубалдагы сүрөт. Б.з.ч. II к.

гышкан. Римдиктер карфагендиктерди пувилер деп аташкандыктан, бул согуш *Пуни согушу* деп аталган. Согуш кургакта да, деңизде да жүргүзүлгөн. Согуштун жүрүшүндө римдиктер күчтүү деңиз флотун түзүшкөн, ал карфагендиктердин флотун талкалап чыккан. Ал согуш 20 жылдан ашуун убакытка созулуп, Сицилияны ээлөө менен бүткөн жана Римдин жеңиши менен аяктаган. Бирок, Карфаген деле зор күчкө ээ эле. Римдиктер Сардиния менен Корсика аралдарын басып алышкан убакта карфагендиктер Испанияда зор аймакты ээлеп турушкан. Жер Ортолук деңизинин батыш жагына үстөмдүк кылуу үчүн экөө тең чечкиндүү жаны күрөшкө даярданышат.

Карфагендик аскерлерге таланттуу аскербашчы Ганнибал командалык кылган. Ошентип б.з.ч. 218-жылы римдиктер Карфагенге согуш жарыялашат. Карфагендиктердин Испаниядан жерлерди басып алышы согуш ачууга шылтоо болгон. Ошентип *Экинчи Пуни согушу* башталган.

Римдиктер согуш аракеттерин Испанияда жана Африкада жүргүзөбүз деп болжолдошкон, бирок Ганнибал өзүнүн аскерлерин жана согуш пилдерин римдиктер үчүн күтүлбөгөн жерден Испаниядан Италияга алып өтөт. Альпы тоолору аркылуу мөңгү баскан тайгак кыялар менен өтүп бараткан кезде карфагендиктердин жарымы жана дээрлик бардык пилдери өлөт. Аман калган аскерлери менен Ганнибал Түндүк Италиядагы По дарыясынын өрөөнүнө чыгат. Ошол өрөөндө жашаган уруулар

Ганнибал.
Карфагендик
полководец.
Б.з.ч. 246 – 183-жж.

Саркофаг.
Б.з.ч. V к.

Жоокер аялы
менен.
Б.з.ч. V к.

Ганнибалга кошулуп кетишет да, анын аскерлерин күчтөндүрөт.

Бир нече жолку кан төгүлгөн салгылаштарда карфагендиктер римдик легиондорду кыйратып чыгышат. Ганнибал римдиктердин кыштактарын аёосуз бүлүнтүп, түндүктөн түштүктү көздөй бүткүл Италияны басып алып, өзүнүн аскерлери менен өтөт. Бирок Рим багындырып турган элдерди өз тарабына тартмакчы болуп, Ганнибал аларды аёого буйрук берет. Анын эрдигин жана аскербашчылык жөндөмдүүлүгүн душмандары да моюнга алышкан.

Б.з.ч. 216-жылы Канны кыштагынын жанында Рим армиясы менен Карфагендин армиясы кайтадан беттешет. Римдин армиясында 80 миң жөө аскер жана 6 миң атчан аскер болгон, ал эми Карфагендин армиясында 40 миң жөө аскер жана 10 миңге жакын атчан аскер болгон. Римдиктер жөө аскерлерин эң чоң төрт бурчтук менен тизишкен. Атчан аскерлер флангаларды коргоп турушкан. Ганнибал римдиктердин оюн билип, аларды курчоого алуу жөнүндө чечкиндүү план кабыл алат. Ал жөө аскерлерин уй мүйүз кылып тизип, душманга карата флангаларына жөө жана атчан аскерлердин мыкты отряддарын койгон. Карфагендин атчан аскерлери күтүүсүздөн Римдин атчан аскерлерине бүлүк салат да, анан душмандын жөө аскерлерине тылдан чабуул коюшат. Римдиктердин бир кылка тизилген катарлары бузулуп, алардын аскерлери чакчелекей болуп, душмандын курчоосунда калат. Курчоодо калгандарды аябай токмоктоо

Храмды кооздогон аялдын башы. Этрусс.
Б.з.ч. V к.

Музыканттар.
Дубалдагы сүрөт.
Этрусс.
Б.з.ч. V к.

Өлүм кудайы.
Көрүстөндөгү урна.
Б.з.ч. VI к.

башталат. Карфагендиктер римдиктерди кыргынга учуратышып, миндеген аскерлерди туткундап алышат. Каннынын жанында карфагендиктер женишке ээ болгондон кийин Италиянын Рим багытындагы түштүк шаарлары алардын тарабына өтүп кетет.

Римдиктердин абалы өтө оор болуп калат, ошентсе да Карфагендин элчисинин тынчтык жөнүндө сүйлөшөлү деген сунушун сенат уккусу да келген эмес.

Карфагендиктер Римге жакындап кирип келишет. Римдиктер коргонууга даярдана башташат. Бирок чыңдалган чоң шаарды курчоо жана ага чабуул коюу үчүн Ганнибалдын күчү жетишсиз эле, ошондуктан ал кайрадан Италиянын түштүгүн карай кетет. Рим аскербашчылары чоң салгылаштардан качышып, душмандын майда отряддарына кол салышкан. Карфагендиктердин колуна өтүп кеткен шаарларды курчоого алышкан. Мындай согуш Ганнибал үчүн бүлүндүргүч согуш болгон. Натыйжада анын армиясы уламдан-улам азайып, ал эми римдиктердин күчтөрү өсө берген.

Каннынын жанында болгон салгылаштан 12 жыл өткөндөн кийин Рим аскерлери аскербашчы Сициондун колбашчылыгынын астында Африкага жүрүшкө аттанышат. Ганнибал Карфагенди коргоо үчүн Италияны таштап кетүүгө тийиш болгон. Ошентип б.з.ч. 202-жылы Зама шаарынын жанында чечүүчү салгылаш болот. Бул жолу римдиктердин атчан аскерлери саны жагынан басымдуулук кылган. Рим менен Карфагендин жөө аскерлеринин айыгышкан салгылашынын учурунда римдиктердин атчан аскерлери карфагендиктерге тылдан чабуул жасап киришет. Ганнибалдын армиясы талкаланат.

Ошентип б.з.ч. 201-жылы Экинчи Пуни согушу аяктайт. Ганнибал Алдынкы Азияга барып баш калкалоого мажбур болот. Сенат аны кармап бергиле деп талап кылган. Ганнибал өз үйүн курчап алган душмандын колуна түшүп бергиси келбей, уу ичип өлөт.

Рим армиясы. Курал-жарактары.

Римдиктер аскер кызматына жараган эркектердин бардыгын аскерге чакырышып, көп кол топтошкон. Карфаген менен болгон согуштун кыйын сабактарында римдиктер көп нерселерге үйрөнүшкөн эле. Алар аскер ишин алда канча өркүндөтүшүп, ошол убакыттагы мыкты армияны түзүшкөн.

Карфаген.
Жеңиш барельефи.

Дал мына ушул учурда улуу окумуштуу Архимед Сиракузы шаарында жашачу. Бул шаарга Рим армиясы аскербашчы Марцеллдин жетекчилиги менен басып кирген. Архимед ошол кезде өтө катуу иштеп, эч нерсеге алагды болбостон согуштук машиналарды куруп жаткан эле. Марцеллдин аскерлери шаарга басып кирген мезгилде 75 жаштагы окумуштуу анча чон эмес отряды менен шаарды коргоп турган. Марцелл Сиракузыга кургактан да, суудан да чабуул жасаган. Ал чептин айланасын курчоо үчүн дубалга тик мунараларды тургузушкан. Архимед өзүнүн көлөмү жагынан эбегейсиз чон болгон таш ыргытуучу машиналары менен мунараларды атып талкалаган. Ал эми кургакта болсо, Рим согушчандарына жебелер мөндүрдөй жааган. Марцелл Архимед каршы аракет кыла албайт деген максат менен, бир канча согуштук кемелерди шаардык булуңга алып кирет. Ошол мезгилде чептин дубалдарында жыгач кашектерге бекитилип, атайын койгучтарга орнотулган 6 күзгү пайда болгон. Ар бир күзгү кичинекей күзгүчөлөрдөн — адамдын алаканындай болгон бөлүкчөлөрдөн турган. Бул кичинекей айнекчелер да ар тарапка айланып жылып турган. Архимед күзгүчөлөрдү күнгө каратып, келаткан кемелерди карай багыттап бурган. Ошондо күндүн нуру факел сыяктуу балбылдап жанган оттой болуп чагылышкан. Көздөрүнө эч нерсе көрүңбөй, үрөйлөрү учкан моряктар кемени таштай качып, сууга ыргышкан. Архимед болсо өзүнүн күзгүчөлөрүнүн жанынан жылбай кез салып турган. Натыйжада Рим флотунун бир дагы кемеси аман-эсен кайтып кете алган эмес.

Мына ошондо Марцелл: «Геометрия менен күрөшүү пайдасыз», — деп айткан экен. А бирок, Архимеддин мындай «кереметтүү» күчүнө ишенип эрдемсиз түшкөн анын жердештеринин кайраты жанып бошондой түшүшкөн. Ошондо Рим аскерлери түндөсү шырып алдырбай тымызын чептерден ашып түшүшүп, шаарды басып алышкан. Марцелл жоокерлеринен бир гана Архимедге тийбөөнү суранган, себеби ал андан машиналардын сырын билгиси келген болчу. Архимеддин короосуна кирип барган жоокер геометриялык маселелерди иштеп отурган бир адамды көрөт. Ал кум үстүндөгү чиймелерден башын көтөрбөй: «Менин чиймелериме тийбе!» — дегенде, анын окумуштуу экени оюна да келбеген жоокер Архимедди өлтүрүп салган.

Карфаген.
Жрец аялдын
саркофагы.

Римдин б.з.ч. II кылымдагы каратып алуулары.

Согуш флоту менен аскерлеринен ажыраган Карфаген эми Римге анчалык коркунучтуу болбой калган. Бирок Римдин аристократтары менен көпөстөрү жек көрүндү болуп калган бул шаарды жок кылышып, анын байлыктарын талап-тоноп алууга умтулушкан. Б.з.ч. 149-жылы Римдин аскерлери кайрадан Африкага келип түшөт да, Карфагенди курчоого алат. Ошентип *Үчүнчү Пуни согушу* башталат. Римдиктердикине караганда карфагендиктердин күчү бир кыйла аз болсо да, алар өздөрүнүн туулуп өскөн шаарын үч жыл бою баатырларча коргошкон, курал-жарак жасашкан, сепилдин бузулган дубалдарын ондошкон. Аялдар өздөрүнүн узун чачтарын кыркышып, таш ыргыткыч машиналар үчүн аркан эшишкен. Карфагендиктер оорудан жана ачарчылыктан алсырап, каршылык көрсөтүүгө шайлары келбей калганда гана римдиктер шаарга кирүүгө мүмкүндүк алышкан. **Тиберий Гракх** деген жаш жоокер дубалдын ичин көздөй биринчи болуп кирген. Бул эрдиги үчүн ага «**Алтын венек**» сыйлыгы ыйгарылган. Римдиктер шаарда бир үйдү да бузбай калтырышкан эмес жана 50 миң карфагендикти кулдукка сатып жиберешкен.

Рим легиондору Балкан жарым аралына да басып киришкен эле. Бул жерде римдиктер башка элдерге карата «*бөлүштүр жана өкүм сүр*» деген эрежени колдонушкан. Алар гректердин жана македониялыктардын жардамы менен Сирия падышалыгынын аскерлерин

Этрасс вазасы.
Б.з.ч. III к.

Рим жоокеринин
тулгасы.

Байыркы Римдеги
Титтин аркасы.

Римдиктер.
Барельеф.

Кичи Азияга азгырып алып барып, согуштук аракеттерди ошол жактарда жүргүзүшкөн.

Падышанын эбегейсиз көп аскери, согуша турган пилдери, чалгы байлаган арабалары, төөчөн армиясы бар болчу. Ар түрдүү элдерден чогултулган бул сансыз көп аскерлер падышага баш ийип турушкан эле. Арийне, Рим армиясы менен салгылашта бул сансыз армиянын таш-талканы чыгат. Падыша Римге көп акча төлөөгө, аскер-дениз флотун берүүгө милдеттүү болот. Ал Кичи Азиядагы ээлеген жерлеринен ажырайт. Көп узабай эле Сирия падышалыгы майда мамлекеттерге бөлүнүп кетет. Бул жениш Балкан жарым аралын басып алуу үчүн римдиктерге жол ачат.

Күч-кубаттуу Македония падышалыгына каршы күрөштө римдиктер гректерге көзкарандысыздыкты беребиз демиш болуп, аларды өз тарабына тартышкан. Чечкиндүү салгылашта македондук фланга менен римдик легиондор беттешишкен. Миндеген жоокерлерден турган флангалары адам өтө алгыс дубал өңдөнүп, найзаларын тикчийтип, римдиктерди көздөй жылат. Фланга душманды кыса баштайт. Мындан өткөн коркунучтуу эч нерсе көргөн эмеспиз дейт бир римдик жоокер. Муну, ал тургай, римдик тажрыйбалуу аскербашчылар да моюндарына алышкан. Бирок бироокумда он-ондон болуп тизилген аскердик флангалардын катары бузулуп кетет. Мына ошондо римдик аскерлер фланганын катарын жарып киришет. Бетме-бет чабышта македондуктардын узун найзалары керекке жарабай калат да, фланганын таш-талканы чыгат. Ошентип римдиктер Македонияны женип алышат. Македония падышалыгы кулагандан кийин гректер өздөрүнүн көзкарандысыздыгын кайтарып алууга аракет кылышат. Римдиктер алардын көрсөткөн каршылыктарын бат эле кан буугандай басып салышат да, б.з.ч. 146-жылы Грекияга өздөрүнүн бийлигин орнотушат. Каршылык көрсөтүшкөнүнө өчөшүп, римдиктер грек маданиятынын борборлорунун бири болгон Коринф шаарын тыптыйпыл кылып кыйратып, калкын кулга айландырышат.

Рим провинцияларынын абалы.

Римдиктер жеңген элдерди ырайымсыздык менен талап-тоношкон. Алар туткундарды кулдукка сатышкан. Аскерлердин артынан соодагерлер жөнөшүп, туткундар-

ды сатып алышып, аларды кайра базарларга алып барып сатышкан. Бир жолку жортуулда римдиктер туткунга түшүргөн 150 миң адамды сатышкан. Шаарды алгандан кийин, аскербашчы адатынча аны жоокерлерге талаттырган. Басып алынган олжонун бир бөлүгү Римдин казынасына түшкөн. Калгандарын командирлер менен жоокерлер өз ара бөлүп алышкан. Мына ошентип аскербашчылыр согуштан байып кайтышкан.

Женишке ээ болгон аскербашчыларды сенат триумф менен тосуп алган. Триумфатор төрт боз ат чегилген арабага түшүп, аскерлерге баш болуп, Римге салтанат менен кирген. Триумфатордун алды жагынан согушта колго түшкөн олжону алып жана кишен салынган туткундарды эл алдында айдап өтүшкөн. Римдиктер жеңип алган өлкөлөр *провинциялар* деп аталган. Провинцияларды сенат тарабынан дайындалган чексиз бийликке ээ болгон төрөлөр башкарган.

Өлкөдө согуш бүткөндөн кийин деле аны талап-тоноо улана берген. Римдиктер провинциялардагы кендерди, туз промыселдерин, жакшы айдоо жерлерин жана жайыттарды басып алышкан. Сицилиядан жана Түндүк Африкадан Римге арзан эгин тартып келип турушкан. Провинциялардын калкына салыктарды абдан көп салышкан. Салыктарды төлөй албагандарды үй-бүлөсү менен кошо кулдукка сатышкан. Ошол кезде Кичи Азиядагы бул аймакта бой жеткен эркектер калбай калды, дээрлик бардыгы тен кулдукка сатылып кетти деген билдирүү жасалган. Ал эле эмес төрөлөр өздөрүнүн пайдасы-

Байыркы Рим шаары.
Пальмиранын
ураңдылары.

на да элден мүлк жыйнап алып турган. Провинцияларда 3 — 4 жыл кожоюндук кылган убакыттын ичинде алар эбегейсиз көп байлыкка ээ болушкан. Ушундай бир төрө жөнүндө: «Ал бай провинцияга келгенде кедей эле, бирок кедей провинциядан кеткенде бай болуп кетти», — деп айтышкан. Б.з.ч. III—II кылымдардагы римдик басып алуучулук согуштардын натыйжасында Жер Ортолук деңизинин көп элдери Римдин эзүүсү астында калышкан.

Сураолор жана тапшырмалар

1. Пуни согуштарынын чыгышына эмне себеп жана эмне шылтоо болгон?

2. Карфагенди Римдин жеңип чыгышынын себептери кайсылар?

3. Ганнибалдын көрүнүктүү аскербашчылык жондомдүүлүктөрүн силер эмнеден көрөсүңөр?

4. Архимед Рим аскерлери менен күрөштө кандай илимий айла амалдарды колдонгон?

5. Б.з.ч. II кылымдарда Рим кандай максаттар менен согуш жүргүзгөн?

6. Ал согуштарда жеңип чыгышынын себептери кайсылар?

7. Үчүнчү Пуни согушунун мурдагылардан айырмасы эмнеде?

8. Римдик армиянын башкалардан өзгөчөлүгү эмнеде?

§ 27. РИМДЕГИ ЖАРАНДЫК СОГУШТАР

Жер ээлеринин бөлүнүшү.

Жарандык согуштардын себептери болуп төмөнкүлөр эсептелген: *Римде адамдарды патрицийлерге жана плебейлерге бөлүүсүнө болгон нааразылык; Римде дыйкандардын жакыр жашаганына нааразылыктар; дыйкандардын үстүнөн болгон чексиз байлык жана үстөмдүк; салыктардын ченемсиз көптүгү.*

Рим аристократтары жерлерди басып, дыйкандардын жерлерин тартып алышкан. Аристократтардын жерлеринде кулдар иштешкен. Алар кулдарды ырайымсыздык менен эзишкен жана жазалашкан. Кул ээсине абдан нааразылык күчөп, Римде кулдардын айыгышкан күрөшү жүргөн. Сицилия аралында узакка созулган 6 жылдык күрөш жүрүп, римдиктер аны зорго токтоткон. Бул күрөш б.з.ч. II кылымда болгон. Римдин басып алуучулук согуштары кул ээсин байыткан, бирок Италиянын дыйкандары жакырданган. Испанияда, Грекияда, Кичи Азияда жана Түндүк Африкада дыйкандар узакка

созулган согуштарды жүргүзүшүп, көпчүлүгү кырылып калышкан. Дыйкандардын мындай каршылык көрсөтүү кыймылдарына төмөнкүлөр себеп болгон: арзан күч эмгеги, кул эмгегин кул ээсинин чексиз пайдаланышы, ошонун натыйжасында аксөөктөрдүн туйтунуп байышы, ал эми дыйкандар менен кулдардын чектен аша жакыр-данышы. Дыйкандар жерин арзан баага кул ээсине са-тууга аргасыз болушкан. Дыйкандардын жерлерине кул ээсинин малы багылып жайытка айланган. Кулдардын көп келиши дыйкандарды ого бетер жакырданткан.

Көр оокаттын айынан тентиреп шаарга көчүп, үйсүз да, жумушсуз да калышкан дыйкандар Тиберий Гракх-тын *Жер жөнүндө мыйзамын* кубаттап чыгышкан. Дыйкандардын жакыр-данышы кулдардын көбөйүшү менен Рим аскерлеринин бошондошуна алып келген. Кул-дардын топтолушунан кул ээлөөчүлөр чочулаган. Муну атак-туу плебей тукумунан чыккан биртууган Гракхтар түшүнүшкөн. Биртуугандардын улуусу Тиберийди элдик жыйын б.з.ч. 133-жылы *эл трибуну* кылып шайлаган. Тиберий төмөндөгүдөй Жер жөнүндө мыйзам кабыл алган.

Тиберий. Рим императору.
Б.з.ч. 42-ж. – Б.з. 37-ж.

1. Римдик ар бир үй-бүлө 250 га-дан ашык эмес мамлекеттик жерди пайдаланат.
2. Ашыкча жерлер кедейлерге бөлүштүрүлөт.
3. Жер сатылбайт, түбөлүккө дыйкандын карамагында болот.

Бул мыйзамды сенат четке каккан. Дыйкандар менен кедейлер Тиберийдин аракетине кубанышкан. Эл өзүнүн трибунун кызуу колдоп чыккандыктан, элдик жыйын Жер жөнүндө мыйзамды кабыл алат. Бирок сенаторлор Тиберийди союз менен уруп атып өлтүрүп салышкан.

Гай Гракх Тиберийдин ишин улантуучу.

Б.з.ч. 123-жылы *эл трибуну* болуп Тиберийдин бир тууганы Гай Гракх шайланган. Ал жерди бөлүштүрүүнү уланткан. Гракхтардын убагында 10 миңдеген кедейлер жерге ээ болушат. Гай Гракх сенаттын бийлигин чектеп, кедейлерге жол ачкан. Гайдын трибундук мөөнөтү бүткөн кезде сенат ага аскерлерди жиберген. Гайдын башынын куну үчүн чоң алтын беришмек болгон. Ошентип, Гай жана анын үч миң талапкери ырайымсыздык

менен өлтүрүлгөндөн кийин баары кайрадан мурдагы калыбына келтирилген. Жерди бөлүштүрүү токтотулган. Бул дыйкандарды кыжырданткан.

Б.з.ч. II кылымда жерсиз кедейлерди аскер кызматына алуу мыйзамы киргизилген. Аскер кызматын өтөө 10 жана андан ашык жылга созулган. Легионерлер курал-жарак кызматы үчүн акы алышкан жана аскердик машыгуудан өтүшкөн. Рим армиясы жалдануучулардан түзүлгөндүктөн, жеке өздөрүнүн байышы үчүн кызмат кылышкан.

Спартанын жетекчилиги астындагы кулдардын көтөрүлүшү.

Көтөрүлүштүн пландары, алардын турмуш-тиричилиги жөнүндө маалыматтар белгисиз, арийне, бул көтөрүлүш жөнүндө Рим жана грек жазуучуларынын жазып калтыргандары боюнча билебиз.

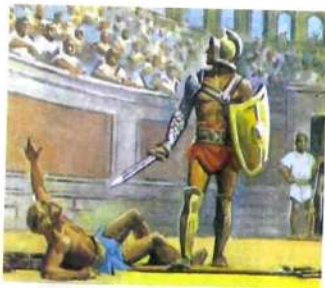
Б.з.ч. I кылымда Италияда кулдар көбөйгөн, алар өтөөр абалда жашашкан. Кулдардын кул ээлөөчүлөргө каршы кыжырдануусу күчөп, алар жапырт көтөрүлүп чыга башташкан. Капуя шаарында гладиаторлордун чоң мектеп-түрмөсү бар болчу. Б.з.ч. 74-жылы ошол гладиаторлор мектеп-түрмөдөн эптеп качып чыгышып, Везувий тоосуна барып жашырынышкан. Көтөрүлүшчүлөрдүн жетекчиси Спартак деген адам болгон. Ал башкалардан күчтүүлүгү, эр жүрөктүүлүгү менен айырмаланган. Спартак Балкан жарым аралынын түндүк-чыгышында жашаган фракия уругунан чыккан. Аны римдиктер тут-

Кулдардын мойнуна салган белги.

Гладиаторлордун салгылашы. Азыркы сурөт.

Темир усталар. Байыркы рельеф.

кундап алып, качууга аракеттенгендиги үчүн гладиаторлукка беришкен.

Көтөрүлүшчүлөр учтуу казык, бычак менен куралданышып, жүзүмдүн сабактарынан калкан согуп жасап алышкан. Алар бай чарбактарга, кербендерге кол салып, алардын курал-жарактарын тартып алышкан. Спартактын армиясы жөнүндө кабар угуп чет-жакалардагы аймактардан качып келишкен кулдар ага келип кошулушкан. Римдик үч миң жоокер кулдар жашырынган жерди курчоого алышат. Римдиктер аскадан түшкөн жалгыз жолду ээлешет, себеби көтөрүлүшчүлөр ачкачылыктан колго түшөт деп ойлошкон. Бирок кулдар жапайы жүзүмдүн сабагын эшип, узун шаты жасашып, түн ичинде тик аскадан түшүп качып кетишкен. Тескересинче, көтөрүлүшчүлөр римдиктерге кол салып, аларды талкалашкан.

Боштондук үчүн күрөшкөн бу кулдардын ийгилиги тууралуу уккан эзилген кулдар Италиянын туш-тарабынан качып келип кошула башташкан. Ошентип Спартактын армиясына ар түрдүү тилде сүйлөгөн кулдар топтолгон. Спартактын армиясында жөө аскерлери, чалгынчылары, атчан аскерлери болгон.

Темир усталар көтөрүлүшчүлөр үчүн курал-жарактарды күнү-түнү дебей жасап даярдашкан. Сенат көтөрүлүшчүлөргө эки консулду аскерлери менен жиберген. Спартак армиясындагы ички тартипти катуу сактаган. Булар Италиянын түндүгүн карай жөнөшкөн. Спартактын планына макул болушпаган көтөрүлүшчүлөрдүн бир

Помпей,
Рим императору.
Б.з.ч. 106 – 48 жж.

Жараланган Спартак.
Азыркы сурот.

Эфес. Байыркы Рим.

бөлүгү алардан бөлүнүп кетишкен. Бөлүнгөндөрүнө римдиктер кол салып, таш-талканын чыгарып кырып салган. Эки консулдун планын Спартак мурдатан сезип, биригип кетпеши үчүн аларды бир-бирден талкалайт. Спартак кулдарды Италиядан алып чыгып кетмекчи болгон. Көтөрүлүшчүлөр согушуп По дарыясынын өрөөнүнө чыгышат. Эркиндикке жол ачылат. Бирок, Спартак кайра артка жөнөгөн, калыбы, кулдар Италиядан кеткиси келбеген окшойт...

Спартактын кайра келе жаткандыгын уккан Рим аскерлери артка качкан. Кул ээлөөчүлөр Спартакка каршы зор күч топтоп, Красс деген бай адамды ага жетекчи кылып дайындаган. Красска жардамга Испаниядан жана Балкан жарым аралынан аскер чакырылган. Кандай да болсо Спартакты баш кылып анын кулдарынын баарын тезирээк кырып жок кылууну көздөгөн Красс өзүнүн армиясындагы беттешүүдөн качкандардын ар бир онунчу жоокерди өлтүрүп турган.

Спартак аскерлери менен Италиянын түштүк-батыш тумшугундагы Сицилияга өтүп барып, көтөрүлүш чыгармакчы болгон. Жолдо баратканда катуу бороон болуп, адамды буюктуруп алдыга жылдырбай койгондуктан алар Сицилияга жете алган эмес. Анын үстүнө кысыктан кеме менен алып өткөзөбүз деген шылууидар көтөрүлүшчүлөрдү алдап кетишкен. Арийне, Красс Спартакка кол сала албай, жалгыз аяк жол өткөн кууш мойнокту ээлеп, көтөрүлүшчүлөрдүн жолун тосуп туруп алат. Дениз тарабынан болсо жээкти бойлото терең аң казып, бийик кыр жасап салышкан. Ошентип туш-тарабынан кысымга алынып калган көтөрүлүшчүлөрдүн арасында ачарчылык башталган.

«Ачтан өлгөнчө, темирден өлгөн артык»,— деп кыштын борошолуу түнүндө Спартак аскерлерин душманга каршы чабуулга даярдайт. Спартактын аскерлеринен дагы жоон топ кулдар бөлүнүп кетишет. Красс алардын баарын тең кырып салат. Испаниядан келген аскерлерди жетектеген Помпей Красска жардамга келип, экөө биригип Спартакка каршы аттанышат.

Акыркы салгылаш.

Б.з.ч. 71-жылы Спартактын Рим аскерлери менен акыркы салгылашы болот. Спартак римдиктердин катарын жарып өтүп, Крассы өлтүрүп, римдиктерди жетек-

Леонид.
Спартактын падышасы.

чисиз калтырмакчы болгон. Спартак душмандын эки командирин өлтүрөт. Өзү да жамбашынан жарадар болот, бирок ага карабастан тизелеп туруп алып салгылашкан. Римдиктер Спартакты тирүүлөй кармай алган эмес, себеби уруш талаасында анын денеси кескиленип ташталган.

Помпейдин легиондору аман калган кулдарды кырып салган. Капуядан Римге кетчү жолду бойлото 6 миң мамыга керилип асылган кулдардын өлүктөрү илинип турган. Мына ошентип, Рим кул ээлөөчүлүк мамлекети кулдардын эң күчтүү көтөрүлүшүн басты.

Спартактын көтөрүлүшү байыркы дүйнө тарыхындагы кулдардын эң ири көтөрүлүштөрүнүн бири, ал эми Спартак болсо — эң көрүнүктүү баатырлардын бири болгон. Спартактын көтөрүлүшү ошол мезгилдеги бүткүл кулдарды эркиндикке үндөгөн. Көтөрүлүштүн жүрүшүндө кулдар шыктанган жана аң-сезими ойгонгон. Таптык күрөш кулдарды өз укуктарына ээ болуучун жан аябай аракеттенүүгө түрткөн.

Суроолор жана таншырмалар

1. Көтөрүлүшчүлөр эмне себептен кул ээлөөчүлөргө каршы чыгышкан?
2. Капуядан гладиаторлор кантип качып чыгышкан?
3. Виртуугай Тиберий жана Гай Грахтардын «Жер жөнүндө мыйзамы» кимдерге пайдалуу болгон?

4. Красстын армиясы кулдарды кандайча жазалаган?

5. Кулдар эмне себептен жеңилип калышкан?

6. Спартактын көтөрүлүшүнүн тарыхый мааниси кандай?

§ 28. ЦЕЗАРДЫН РИМДЕГИ ЖЕКЕ БИЙЛИГИ

Цезардын данкынын таш жарышы.

Рим республикасында кулдардын көп келишинен кул ээлөөчүлүк мамлекет чындалып, аймагы кеңейген. Кулдар менен кул ээлөөчүлөрдүн ортосунда ич-ара күрөштөр чыгып турган. Кулдардын жумуш убактысынын өтө узак жана оор болушу, алардын оор шартта жашашы, учу үзүлбөгөн ачарчылыктын жана жакырдыктын өкүм сүрүшү кулдардын нааразычылыктарын күчөткөн.

Рим республикасынын башкаруучу-консулдары өлкөнү зорго башкарып турушкан. Ал эми согуш мезгилинде легиондорго команда берүү да оор иш болгон. Согуш көп жылдарга созулган. Кийин аскерди башкаруу кон-

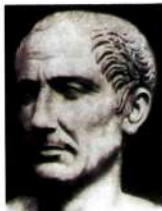

сулдарга тапшырылган эмес. Аскерлерди башкаруу тажрыйбалуу аскербашчыларга өткөрүлүп берилген. Жалданма армиянын болушу Римде аскербашчылардын бийлигин күчөткөн. Сенаттын тапшыруусу боюнча алар аскерди өздөрү топтогон. Кул ээлөөчүлөрдүн мыкты аскербашчылардан үмүтү зор болгон. Б.з.ч. 71-жылы кулдардын көтөрүлүшүн ырайымсыздык менен жазалап токтоткон Помпей деген адамдын атагы чыккан.

Римдеги бийликти женип алууга патрицийлердин үй-бүлөсүнөн чыккан Юлий Цезарь өтө кызыккан. Цезарь кулдарды жек көрсө да, аларды пайдаланып бийликке жетүүгө умтулган. Ал өзүнүн жеке бийлигин орнотууну көздөгөн. Өз максатына жетиш үчүн Юлий Цезарь кедейлерге бекер эгин таратып, жер үлүштөрүн бөлүп берген. Алар үчүн гладиатордук оюндарды уюштурган.

Юлий Цезарь тез арада эле консулдук бийликке жетишкен. Андан кийин Галлия провинциясынын акими болуп шайланган.

Ошо кезде Галлдар По дарыясынын өрөөнүнөн тышкары азыркы кездеги Францияда жайгашкан. Алар өз ара ынтымаксыз уруктарга бөлүнгөн. Галлиянын түштүгү римдиктерге тийиштүү болгон. Юлий Цезарь өз максатына жетүү үчүн галлдардын өлкөсүн басып алуу максатында аларга согуш баштайт. Римдиктер токойлуу саздак жерлерде согушуудан кыйналышкан. Бул согушта Цезарь өзүн чаалыкпаган жоокер, таланттуу аскербашчы катары көрсөткөн. Тартынбаган кайраттуу аскербашчы өз легионерлери менен душманы күтпөгөн жерлерден

Гай Юлий Цезарь.
Рим полководци жана саясий ишмер.
Б.з.ч. 100 – 44 жж.

Анчылык.
Дубалдагы мозаика.

келип кол салган. Галлдар өздөрүнүн көзкарандысыздыгы үчүн эр жүрөктүүлүк менен салгылашкан. Галлиядагы согуш сегиз жылга созулган. Галлдардын башаламан, сан жетпеген көп аскерлери согушта такшалган римдик легиондорго каршы туруштук бере алган эмес. Римдиктер жүз миңдеген туткундарды колго түшүрүп, кулдукка сатышкан. Алар галлдардын кудайларга багыштаган алтындары сакталган касиеттүү жайларын талап-тоношкон. Басып алган олжолордун эсебинен Цезарь жоокерлеринин эмгек акысын көбөйткөн. Цезарь аларга жер берем деп убада кылган. Римде анын атынан кедейлерге оюн көрсөтүлүп, эгин таратылып берилген.

Брут.
Римдик саясий ишмер.
Юлий Цезарды
өлтургөндөрдүн бири.

Римдеги бийликти тартып алуу үчүн жүргүзүлгөн согуштар.

Галлияны женгенден соң, Цезардын күчтүү жана чын жүрөктөн берилген аскерлери, көрүнүктүү аскербашчылык даңкы жана эбегейсиз көп байлыгы болгон. Цезарь өзүнүн аскерлерине таянып, жогорку бийликти ээлеп, сенатты багындырып алгысы келген.

Б.з.ч. 49-жылы Цезарь аскерлери менен Римди көздөй жөнөйт. Ал Галлиянын чек арасындагы Рубрикон дарыясы аркылуу өтүп, республикага каршы козголон баштоо максатын көздөгөн. Цезарь бул иште аны бийлик кылуу же маскара өлүм күтүп турганын жакшы түшүнгөн.

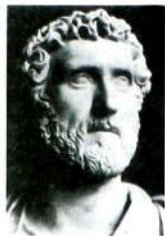
Цезарь арабасын токтотуп, оюн топтоп, көпкө чейин кайра башынан ойлонуп чыкты да: *«Тагдырга салганын көрөм»*, — деп өткөөлдү көздөй бет алды.

Сенаттын аскерлери бир кыйла көп болгону менен, алар ар кайсы провинцияларга чачыранды жайгашкан. Аскерлерге командалык кылууну сенат Помпейге тапшырган. Цезарь ушунчалык тез аракеттенгендиктен Помпей коргонууну уюштура албай, шашылыш түрдө Римден качып кеткен.

Кул ээлөөчүлөр менен кедейлердин бир бөлүгү Цезардын тарабына өткөн. Римдик кедейлер Цезарь биздин турмуш абалыбызды ондойт деп үмүт кылышкан. Цезардын аскерлери дээрлик эч кандай каршылык көрсөтүүлөргө учурабастан эле Римди жана бүткүл Италияны ээлеп алышкан.

Помпей Балкан жарым аралында чоң армияны топтойт. Аны талкалаш үчүн Цезарь ал жакка өз легиондо-

рун алып барат. Салгылашып жатканда Помпейдин планын Цезарь түшүнөт. Цезарь билгичтик менен буктурма уюштуруп, өз аскерлерин курчоодо калтырбайт. Цезардын тандалган легиондорунун капыстан жана шамдагай чабуул коюшу ийгилик алып келген. Помпейдин армиясынын таш-талканы чыгып, аман калгандары колго түшүп берет, ал эми Помпей өзү болсо кара жанын алып качып кетет, бирок ал көп узабай эле кармалып өлтүрүлгөн. Цезарь бүткүл Рим республикасында өз бийлигин орнотуу үчүн Кичи Азияда, Түндүк Африкада жана Испанияда дагы үч жыл бою согуш жүргүзгөн. Цезарь менен Помпейдин талапкерлеринин ортосундагы чабыштар римдик жарандардын ортосундагы согуш болгон. Ошондуктан ал согуштар Римдеги *жарандык согуштар* деп аталган.

Антоний Пий.
Рим императору.
Б.з. 86-161-жж.

Цезарь — Рим башкаруучусу.

Цезарь женишке ээ болгондон кийин зор салтанат менен Римге кайтып келет. Ал өзүнө чын дилинен берилген аскерлерге таянып, чексиз бийлик жүргүзөт. Анын буйруктарын сенат жана консулдар кыңк этпестен аткарып турушкан. Цезарь *«император»* деген наамга ээ болот, бул латынча *«бийлөөчү, өкүмдар»* деген мааниси түшүндүргөн.

Кудурети күчтүү императорго падыша катары урматсый көрсөтүшкөн. Анын сүрөтүн монеталарга чегип түшүрүшкөн, статуясын кудайлардын статуялары менен катар коюшкан. Сенатта ал пилдин сөөгүнөн жана алтындан жасалган тактыга отурган. Цезарь өзүнүн аскерлерин жоомарттык менен сыйлап турган, а бирок кедейлерди алдап, алардын үмүтүн үзгөн. Ал карапайым римдиктерге эгин таратып берүүнү эки эсеге кыскарткан.

Цезардын өлүмү.

Сенаторлордун тең жарымы Цезардын жеке бийлигине нааразы болгон. Алар Римде аристократтык республиканы сактап, бийликти өздөрүнүн колунда кармап тургусу келишкен. Ошондуктан ал сенаторлор императоруна каршы кутум уюштурушкан. Кутумдун башында Брут деген адам турган, аны Цезарь досум деп эсептечү. Б.з.ч. 44-жылы сенаттын отуруму өтүп жаткан кезде тыныгуудан кийин кирип бараткан жеринен кутумчулар Цезарды курчап алышат да, коюндарынан каты-

луу шамшарларын сууруп чыгышып, аны 23 жеринен жаралатып өлтүрүп салышат.

Ошентип, Цезардын Римде чексиз жеке бийлик орнотуу үчүн жасаган аракети ордуна чыкпай калган, арийне, ал аракет Римде республиканын бекем эмес экенин ашкерелеп көрсөткөн болчу.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Римди алуу үчүн аскерлер кандай аракет кылышкан?

2. Цезардын Римдеги бийликти басып алуусу үчүн Галлия согушунун мааниси кандай?

3. Цезардын жарандык согуштан

кийинки бийлигинин консулдук бийликтен айырмасы кандай болгон?

4. Сенаторлор Цезарга каршы эмне себептен кутум уюштурушкан?

5. Цезардын бийлиги кандайча аяктады?

§ 29. РИМДЕ ИМПЕРИЯНЫН ОРНОШУ

Цезарь өлгөндөн кийинки Рим. Антоний.

Рим империясы — байыркы кул ээлөөчүлүк Римдин тарыхын жыйынтыктоочу доор. Андан мурдагы кылымдардын калың караңгылыгынан араң көрүнгөн Рим падышалыгынан баштап, б.з.ч. III — II кылымдарда дүйнөлүк тарыхтын майданына чыга калып, куралдын күчү менен көптөгөн жерлерди өзүнө багындырган Рим республикасынын заманы бүтөйүн деп калган эле. Эми биздин көз алдыбызда Спартактын жетекчилиги астындагы кулдардын көтөрүлүшүнөн жана Юлий Цезардын учурундагы жарандык согуштардан жабыр тартып алсыраган Рим турат.

Байыркы Рим цивилизациясы мезгил сызыгында.

Биздин заманга чейин (б.з.ч.)

800 700 600 500 400 300 200 100

Биздин заман (б.з.)

100 200 300 400 500

Жогорудагы мезгил сызыгынан Рим падышалыгынын, Рим республикасынын жана Рим империясынын доорлорун бөлүп көрсөткүлө жана анда болуп өткөн негизги окуяларды тизмелеп жазгыла.

Цезарь өлгөндөн кийинки Рим.

Цезарды өлтүргөндөрдү римдиктер колдобой коюшту, анткени республикалык бийликти жактагандар аз эле. Кутумчулар Римден качып чыгышып, чыгыштагы провинцияларга, өзгөчө Македонияга баш калкалашып, аскер чогулта башташкан. Маркум императордун жардамчысы Антоний менен тууганы жана мурасчысы Октавиан республикачыларга каршы чыгышкан.

Октавиан б.з.ч. 63-жылы 23-сентябрда туулган. Жылдыз саноочулар ымыркайдын келечекте улуу адам болорун божомолдошкон. Эне тарабынан Октавиан Юлий Цезардын жээн-небереси болгон. Ошондуктан Цезардын колдоосу менен Октавиан саясий иштерге эрте аралашкан. Өлтүрүлөрдөн бир аз мурда Юлий Цезарь Октавианды өзүнүн уулу жана мурасчысы деп жарыялаган. Цезардын өлтүрүлгөнү тууралуу кабар жеткен Октавиан Римге келип, өзүн Гай Юлий Цезарь Октавиан деп атаган. Бул анын бийликке умтулуусун көрсөткөн.

Антоний менен Октавиан бирин-бири жек көрүшчү, ошентсе да республикачыларга каршы биримдикте күрөшүүнү туура көрүшүп, өз ара союз түзүшкөн.

Антоний узун бойлуу, күчтүү жана эр көкүрөк тажрыйбалуу жоокер болгон. Ал өтө эле ишенчээк эле жана өз катачылыгын кеч түшүнүп калса да, капа кылып койгон адамынан кечирим суроодон тартынчу эмес. Жаш, дене түзүлүшү сымбаттуу жана ажарлуу адам болгон. Оорукчан Октавиандын аскербашчы болууга жөндөмү жок

Август Гай Октавий.
Рим императору.
Б.з.ч. 63-ж. – Б.з. 14-ж.

Рим мектеби.
Байыркы рельеф.

эле. Бирок, ал өтө акылдуу, сак жана таланттуу жардамчыларды тандай билчү.

Алар Римге аскерлерин киргизишип, өздөрүнүн сан миндеген душмандарын кырып-жоюшуп, алардын мал-мүлктөрүн талап-тоноп алышкан.

Республиканын талапкерлеринин жеңилип калышы.

Антоний менен Октавиан аскерлерин алып Македонияга өтүшөт. Филиппи шаарынын жанында болгон салгылашта алардын аскерлери республикачыларды жеңип чыгышат. Жеңип чыккандар Рим мамлекетин башкаруу бийлигин өз ара бөлүп алышат. Антоний чыгыш провинцияларды башкарып, Египеттин ханышасы *Клеопатрага* үйлөнүп, Египеттин борбору Александрияда жашап калат.

Клеопатранын чырайы бир караганда анчалык деле таасир калтырбаганы менен, анын адамга жасаган мамилеси жана ынанымдуу айткан сөзү маектешинин жүрөгүнө жетерликтей өзгөчө күчкө ээ болуп, ар бир сөздү айтып жаткандагы кыймыл-аракети адамды өзүнө тартып турчу.

Октавиан болсо мамлекеттин батыш бөлүгүн башкарган. Бир нече жыл өткөндөн кийин бири-бирин тымызын жек көрүшкөн Антоний менен Октавиандын ортосунда согуш чыккан. Б.з.ч. 31-жылы Акции тумшугунун жанындагы деңизде экөөнүн ортосунда чечүүчү уруш болот. Салгылашта Октавиандын согуштук кемелери ар-

Клеопатра.
Египеттин падышасы.
Б.з.ч. 69–30-жж.

Пантеон.
Рим. Б.з.ч. 125-ж.

тыкчылык кылат. Женилип калган Антоний кемеге түшүп, Александрияга качып кетет. Ал эми анын флоту менен аскерлери колго түшүп берет. Б.з.ч. 30-жылы Октавиандын аскерлери Александрияны ээлеп алышат. Тирүүлөй колго түшүп берүүнү намыс көргөн Антоний менен Клеопатра сайынып өлүшөт. Ошентип Египет Римдин бир провинциясына айландырылат.

Римдин алгачкы императору Октавиан Август.

Империянын кеңейтилиши жана аны башкаруу.

Антонийди Октавиандын женип чыгышы менен Римдеги ондогон жылдар бою уланып келген жарандык согуштар бүтөт. Рим мамлекети республика бойдон кала берген. Бирок императордук наамды жана армияга командалык кылууну өзүнө калтырган Октавиан б.з.ч. 30-жылы Римде өзүнүн жеке бийлигин орнотот. Сенат ага мурда кудайларга гана берилүүчү «Август» титулун ыйгарган. Ал *«жыргалчылык тартуулоочу»* же *«ыйык адам»* деген маанини билдирген. Ошондон кийин римдиктер аны Октавиан Август деп атай башташкан.

Элдик жыйын жыл сайын консулдарды, эл трибундарын жана башка кызмат адамдарын шайлап турган. Ал жогорку кызматтарга Октавиандын өзүн же ал көрсөткөн кишилерди шайлаган. Императордун макулдугусуз консулдукка өз талапкерлигин көрсөткөн римдикти түрмөгө камашкан, ал ошол жерде жатып өлгөн. Консулдар жана эл трибундары Октавиандын буйруктарынын кырк этпестен аткарышкан.

Пантеондун ички көрүнүшү.

Римде сенат өз отурумун уланта берген. Бирок Октавиан сенаттан душмандарын кууп чыгып, өз тарапкерлерин дайындаган. Сенатта добуш берген кезде ал өз пикирин биринчи болуп айткан. Ошентип, сенаторлор императорго жаккан чечимдерди гана кабыл алып турган. Октавиан өмүр бою кутумдардан коркуп жүрүп өткөн. Сенатта аны өзүнө чын дилинен берилген адамдар тегеректеп жүрүшчү, сырт кийиминин ичинен болсо дайыма соот кийип алчу.

Римде республикалык жооптуу кызматтар сакталып турганы менен, чындыгында **монархиялык бийлик** орнотулган болучу. Рим монархиясын **империя** деп аташкан. Рим мамлекетинде император Октавиан Август орноткон башкаруу тартиби ал өлгөндөн кийин да сакталып кала берген.

Алтын латын кылымы.

Октавиан Август өзүн Ромулга салыштырып, жаңы тартиптерди киргизүү менен, Римди кайрадан куруп чыктым деп айткан. Ал өзүнүн үч эрдигин баса белгилеген.

1. Цезарды өлтүргөндөрдүн жазасын берип, **мамлекетти куткаруу** анын биринчи эрдиги болгон.

2. Жалпы макулдашуунун негизинде Август бийликти сенатка жана Римдин элине өткөрүп берип, **республиканы калыбына келтирүүсү** экинчи эрдик катары эсептелинген.

3. Басып алуучулук саясат токтотулуп, чекаралар бекемделип, **Рим тынчтыгынын орнотулушун** Август өзүнүн үчүнчү эрдиги катары эсептеген.

Вергилий.
Римдин атактуу
акыны.
Б.з.ч. 70–19-жж.

Гректер менен
персиялыктардын
согушу. Мозаика.

Ошентип Август римдиктерге байыркы ата-бабалардын салт-санаасын, адеп-ахлак эрежелерин кайтарып берүү менен адамдарга *алтын кылым* тартуулагандай таасир калтырат. Чындыгында Рим тынчтыгынын орношу римдиктер үчүн да, башка элдер үчүн да өтө маанилүү болгон. Римде кыйраткыч басып алуучулук жана ич ара согуштардын доору аяктап, узакка созулган тынчтык өкүм сүргөн, ошону менен бирге эле *акырындап кул ээлөөчүлүк түзүлүш да ыдырай баштаган*.

Маданиятка табышуу. Август өзү орноткон башкаруу тартибин даназалоону жана элге жайылтууну жактырган. Искусство адамдардын ой жүгүртүүсүнө жана кыял-жоругуна өтө чоң таасир берерин түшүнгөн Август өзүнүн айланасына жазуучуларды жана сүрөтчүлөрдү топтогон. Өзүнүн досу **Меценаттын** үйүндөгү жаңы чыгармаларды окуу үчүн ал кечикпей келүүгө аракеттенген. Август өзүн жана өзү орноткон тартиптерди даназалаган акындарды, жазуучуларды жана сүрөтчүлөрдү жомоктогудай кең пейилдик менен сыйлаган. Белгилүү акын **Вергилий** Рим менен Италиянын өтмүшүн жана Цезарь менен Августтун ата-тегин Энеиддин эрдигин даназалаган «**Энеидге**» деген поэмасын жазган. Ал эми Римдеги аянтка орнотулган жез тактайдагы «**Ыйык Августун Иши**» же «**Августтун Осуяты**» деп аталган жазууда Августтун жогорудагы үч эрдиги даназаланган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Римде республиканын империяга айланышынын негизги себеби кайсылар болгон?

2. Римдеги жарандык согуштар тууралуу эмнени билдиңер?

3. Рим империя болуп турган кездеги жеңип алган жерлерди картадан көрсөтүп бергиле.

4. Рим падышалыгынын доору кайсы мезгил?

5. Октавиан үчүн өмүрүндөгү эң негизги окуя кайсы болгон?

6. Октавиандын кайсы сапаты Антонийдинкинен артыкчылык кылган?

7. «Алтын кылым» деген кайсы доор?

8. Император деген сөз эмнени түшүндүрөт?

9. Август деген сөздүн мааниси эмнени билдирет?

§ 30. РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫН КҮЧ-КУБАТЫНЫН АРТЫШЫ

Рим империясынын биздин замандын алгачкы кылымдарындагы коншулары.

Рим империясынын күч-кубаты артып турган мезгилде, ал эбегейсиз зор аймакты ээлеп турган. Рим шаары анын борбору болуп, жортуулдарда басып алган жерлердин бардыгы Римдин провинцияларына айландырылган. Ошол мезгилде Римге Кичи Азиядан Түндүк Африкага, Европадагы Испаниядан Улуу Британияга чейинки жерлер караган. Августтун тушунда жана андан кийин империянын аймагын кеңейтүү үчүн согуштар дээрлик болбой калган. Империяда өтө ар түрдүү элдер жашаган. Ар бир шаар өз жарандуулугуна ээ болгон. Ошондуктан аларда жашагандарды афинылыктар, карфагендиктер, александриялыктар деп аташкан. Бай адамдар бир канча шаарлардын жараны боло алышкан. Мисалы, афинылыктар: «Он өлчөм көмүргө биздин шаардын жараны боло аласың», — деп мыскылдап күлүшкөн. Ошол учурда империянын чегинде эл өтө кыймылдуу болгон. Күн сайын тигил же бул тарапка кетип жатышкан элдерди көрүүгө болор эле. Ага эки нерсе — *жаңы диндин келип чыгышы* жана *колөнөрчүлөрдүн, эркин дыйкандардын жакырданышы* себеп болгон. Биздин замандын алгачкы кылымдарында Италиянын түндүк тарабындагы коншулары римдиктер «варварлар» деп аташкан герман уруулары болушкан. Кийинчерээк

Таш казган үнкүрдөгү
христиан динин
туткандардын
сыйынуучу жери.

өнүгүү жагынан өздөрүнөн артта калган элдердин көпчүлүгүн римдиктер варварлар деп атай беришкен. Варварлар же герман уруулары жоокер жана эр жүрөк элдерден болушкан. Учурунда Юлий Цезарь аларды Улуу Британияга каршы күрөштө пайдаланган. Варварлар биздин замандын алгачкы кылымдарында Рим империясынын аскердик кызматына көбүрөөк жалданып иштей башташкан. Өлкөдө алардын таасири уламдан-улам күчөй берген.

Ал эми чыгыш провинциясында жашаган элдер сословилик жана этностук жактан ар түрдүүлүгү менен айырмаланышкан. Бул жерде чыгыш менен батыштын маданияты бири-бирине жуурулушуп, аралашып турган. Ошондуктан христиан дининин келип чыгышына бир эле кудайлар гана эмес, Рим империясынын чыгыштагы иран тилдүү коншулары да өз салымын кошушкан. Б.з.ч. I кылымда Кичи Азияда ирандык күн кудайы Метрага сыйынган жамаат пайда болгон. Ал биздин замандын башталышында жамандыктарга каршы күрөшкөн куткаруучу кудай катары үгүттөлө башталган. Ошентип, биздин замандын алгачкы кылымдарында Рим империясы гүлдөп турганы менен, акырындап варварлардын таасиринин күчөшү, христиан дининин өнүгүшү жана кулдардын эмгегинин улам натыйжасыз боло башташы Рим империясынын күнүнүн бүтүшүн жакындаткан.

Иисус Христос.
Азыркы статуя.

Иисус Христос.
Дубалдагы мозаика.

Августун мураскерлеринин тушундагы Рим.

Рим мамлекети республика болуп кала бергени менен Римде жеке бийлик орногон эле. Октавиан жоокерлерди сууда кемелер менен согушууга даярдаган. Римдеги элдик жыйын жыл сайын консулдарды, эл трибундарын шайлаган. Октавиан б.з.ч. 27–23-жылдарда консулдук ыйгарымдуу укуктагы элдик трибун укугуна ээ болгон.

Б.з. 14–37-жылдарда Октавиандын эң башкы мураскери Тиберий императорлук кылган. Тажрыйбалуу аскербашчы Тиберий элдик жыйынды жойгон. Ал сенаттагы бийликти мыйзамдаштырган. Тиберий башкаруунун жаны жолун иштеп чыккан, себеби принсенстердин бийлигин бекемдөө керек эле. Ал тышкы саясатта Октавиандын ишин уланткан жана дипломаттык иштерди жүргүзгөн. Чекараны бекемдөө үчүн Чыгыштагы коншу аймактарды басып алууга умтулган. Тиберийдин 32 жылдык башкаруусунда монархиялык система сакталып кала берген. Тиберий 30-жылы көз жумган. Ал өзүнүн мураскору Германик деген тууганынын небере уулу, 25 жаштагы Гай Юлий Цезарь Калигулду бийликке дайындаган. Бул Гай Юлий Цезарь Калигулдун Тиберий менен Октавиандан айырмасы төмөндөгүдөй: ал чексиз монархиялык бийликти сактаган, дүңгүрөгөн салтанаттарды көп өткөргөн, императорго таазим этүүнү күчөткөн. Гай Юлий Цезарь Калигул империяны болгону төрт жыл гана башкарып, шаан-шөкөттөрдөн көз ачылбай жүргөндө кутумчулар тарабынан өлтүрүлгөн. Б.з. 54–68-жылдарда Римде 17 жаштагы Нерон императордук такка отурган. Нерон акылы тайкы, башкарууга жөндөмсүз адам болгонуна карабастан, кенешчилери аркылуу мамлекетти узак жылдар бою башкарып турган.

Калегул Гай Цезарь
Германик.
Рим императору.
Б.з.ч. 12 – 41-жж.

Жаңы диндин келип чыгышы жана тарай башташы.

I кылымда Палестинада киши сыяктуу бир кудай туулуп, жер жүзүндө жашаган экен деген жомок пайда болот. Аны Иисус Христос деп аташыптыр. Ал бир кыштактан экинчи кыштакка барып, жакында кудай адилеттик орнотот деп үгүт-насыят жүргүзчү экен. Ошонусу үчүн римдиктер аны крестке кагып коюшкан экен. Иисус укмуштудай катуу кыйноого чыдап, өлгөн имиш. Үчүнчү күнү ал кайта тирилип, асманга учуп кетиптир, бирок тирүү жана адамдарды суракка алуу үчүн кайра келем деп убада бер-

ген экен. Кимде-ким Иисуска кудай катары ишенип, азаптозокту чыдамкайлык менен көтөрө алса, ал аларды тиги дүйнөдө марттык менен сыйламакчы. Алардын жандарына, теги кайсы элден чыккандыгына карабастан, бейиште түбөлүктүү жыргал берилмекчи. Заардуу, ырайымсыз башка адамдардын жана башка кудайга сыйынгандардын жандары түбөлүк тозокко түшмөкчү.

I кылымдын аягында — II кылымда жазылып чыккан Иисус Христос жөнүндөгү бул жомокторду «*жакшы кабарлар*», же грекче «*евангелия*» деп аташкан.

Кедейлер менен кулдар көңүл жубаткан бул ангемелерге чын дилден ишенишип, алгачкылардан болуп христиандардан болушкан. Алар өздөрүнүн жаңы динин *христиан дини* деп аташкан. Христиандар жамааттарга биригишип, ал жаматтардын мүчөлөрү менен бирге чокунушкан, «евангелияны» окуганды угушкан, өз майрамдарын белгилешкен.

Бай жана билимдүү адамдар кулдар менен кедейлердин динине адегенде жийиркенип мамиле кылышкан. Бирок III кылымда Рим империясында турмуш өтө тынчы жок жана коркунучтуу болгон. Эч ким эртеңки күнүнө ишенген эмес, бардыгы тең дайыма коркунуч астында жашашкан. Ошондо кедейлер сыяктуу бай адамдар да христиан динин кабыл алышып, «түбөлүк ырахат» көрөбүз деп үмүттөнүшкөн. Эң башкысы — бай адамдар христиан дини өздөрүнө пайдалуу экенин: ал кулдар менен кедейлерди чыдоого жана багынууга үгүттөп, кул ээлөөчүлөргө каршы күрөшүүдөн алагды кыла тургандыгын сезишкен.

«Өз жандарын сактап калуу үчүн» коомдун муктаждыгына акчалай садага беришкен бай христиандардан *попторду*, жамаат жетекчилерин жана *епископторду*, грекче мааниде алганда, «*көзөмөлдөөчүлөрдү*» шайлашкан. Алар бүткүл облустук жамааттарга көзөмөлдүк кылышкан. Христиандардын миңдеген жамааттарды бириктирген уюму түзүлгөн. Аны епископтор башкарып турган. Бул уюмду *христиан чиркөөсү* деп аташкан. Империянын калкынын арасында христиан чиркөөсүнүн таасири күчтүү болгон.

Рим империясынын Алтын кылымы.

Домициандын мезгилинде императордун абсолюттук бийлигине каршы жана анын абстракттуу тирандыгын, ырайымсыз башкаруучулукту сындаган философиялык көзкараштагы оппозиция пайда болгон. Алар Рим им-

Марк Антоний.
Римдик полководец
жана саясий ишмер.
Б.з.ч. 82 – 30 жж.

Марк Антонийдин
монетасы.

периясынын түзүлүп бүтө электигин жана империялык тенденция менен республикалык тенденциялардын монархиялык система катары толук калыптана электигин принциптүү түрдө айыпташкан. Мындай көзкараштагы ой жүгүртүүлөрдү жайылткандыгы үчүн Домициан бир катар философторду репрессиялаган.

Траяны башкаруу мезгилинде Сенатта бул философиялык концепцияны колдогон таасирдүү күчтөр пайда болду. Жер Ортолук денизиндеги Рим мамлекети үчүн монархиянын эң туура теорияга таянган саясий система экендигине ишенишкен. Бул жаны философиялык концепциянын авторлорунун бири Домициандын репрессиясына кабылган Римге кайтып келген Диан Хрисост эле. Ал 100-жылы төрт жолу «Падышалык бийлик жөнүндө» сөз сүйлөп, өз концепциясын кенири түшүндүрүп берген. Диан Хрисостун (Златоуст) принциби бул чексиз монархиянын башында жогорку моралдык сапатка ээ болгон, өз ишмердүүлүгү, табигый юридикалык билими бар жана элдин кызыкчылыгын ойлогон, эл ичинен тандалып алынган жетекчи болуш керек деген идеяны тастыктаган. Империянын өкүмдары *принцес* — Зевстин уулу, майтарылбас жаран жана улуу баатыр Гераклдын ишин улантуучу болуусу зарыл деген ал. Принцестин Жогорку бийлиги элге кызмат кылуу, кудайдын жана элдин алдында моралдык жана адеп-ахлактык милдетти аткаруу. Бул идеяны «*Панегрике*» китебинде өз пикирин жазган римдик вельможа (төбөл) Плиний 100-жылы Сенатта колдоп сүйлөгөн. Диан менен

Траяндын колонясынан фрагмент.

Помпейдин ураңдылары.

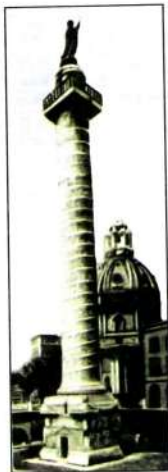
Плинийдин философиялык концепциясы Траянды так-ка отургузуу салтанатында жаны династиянын саясий программасы катары иштелип чыккан.

Принцибинде бул концепция Рим империясындагы монархиялык башкаруунун жаны системасын иштеп чыгуу менен, жогорку бийликти бекемдеп, мамлекет башчысынын укугун жана милдетин жогорулатты. Империянын саясий абалын жаны багытка бурду. Натыйжада Траянга жана Антоний Пийге окшогон тарыхый инсандар Рим империясын жаны баскычка көтөрүп чыгышкан. Мына ошентип империянын тарыхында *Алтын кылым доору* жаралган. Сенат иш жүзүндө монархтын бийлик курамына айланып, армияны жана мамлекетти император башкарып калган.

Мына ушундай философиялык концепциянын натыйжасында Римдин жана Рим империясынын, Жер Ортолук денизиндеги Рим коомунун (96–192-жылдар) кулминациялык чекитке жеткен мезгили, социалдык-экономикалык, саясий жана маданий жактан гүлдөө мезгили — Алтын кылым доору башталган.

Император Траян «императордун мыктысы» жана Римдин сокку басып алуулары.

Домициан өзүнө мураскер калтырууга үлгүрбөстөн, кутумдун натыйжасында өзүнүн сарайында 96-жылы өлтүрүлдү. Принцпе с жана император болуп 67 жаштагы кары сенатор Марк Концей Нерва сенат тарабынан шайланды. Бирок ал бийликте көпкө деле тура албады.

Траяндын женишине арналып курулган колонна.

Траяндын колоннасынан рельеф.

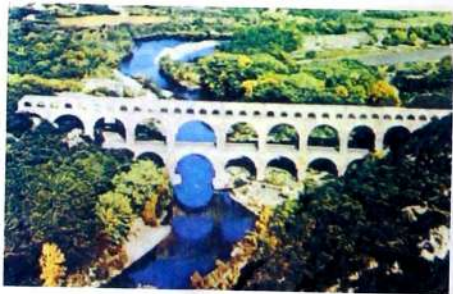
Нерва 97-жылы Траяны уулдукка алып, аны жардамчы башкаруучу деп жарыялады. Нерва елгөндөн кийин, 98-жылы Траян мурасчы катары Рим империясынын принцепси болуп калды. Траяндын бийликке келиши менен бирге империяда тарыхый мааниге ээ болгон зор саясий өзгөрүү болду. Анткени Траян (Норва менен бирге) Антониндер династиясы деп аталган жаны династиянын негиздөөчүсү болуп калган. (96–182-жылдар). Бул мезгилде Рим өнүгүү доору өкүм сүрүп жаткан эле. Траян такка олтурган мезгилден баштап эле өз бийлигин чыңдай баштады. Ал Юлиев-Клавдий менен Флавийдин бай тажрыйбаларына таянды. Ошону менен бирге эле ал тажрыйбалуу администратор, мыкты саясатчы жана таланттуу аскербашчы болгон. Буга чейин ал легиондордун командири, эң ири легиондордун контингенти, провинциянын башчысы кызматтарында ак ниеттүү кызмат кылып, ыйык антты бекем сактаган.

Траяндын мезгилинде эң маанилүү эки согуштук кампания: Данияны басып алуу жана Парфия дөөлөтүн каратуу максатындагы согуштар болгон эле.

101–103-жылдарда Даниянын өкмөтү багынып берген жана Дунайдын сол жээгиндеги зор аймак империяга өткөн. 105–107-жылдарда Дания толук жеңилген. 115-жылдарда Арменияны, Месопотамияны, Персия булунуна чейинки аймактарды жана Ассирияны басып алып, Парфия менен согуш жүргүзгөн. Бирок, Парфия римдиктерге баш ийип берген эмес. Траян Италияга кайра келе жатып Киликинин жолунда ооруга чалдыгып, 117-жылы августта дүйнөдөн өткөн.

Траян Марк Ульпий.
Рим императору.
53–117-жж.

Байыркы Римдеги
акведук.
Азыркы көрүнүшү.

Парфиядагы согуш аракеттеринин ийгиликсиздиги императордун абийирине эч кандай деле шек келтирген эмес. Траян өз мезгилинин жана урпактарынын улуу адамы катарында, эң мыкты принциптин бейнесин жаратып кетти. Ал өлгөндөн кийин сенат тарабынан ага расмий түрдө «*Мыкты принципс*» деген титул берилди. Рим жергесинде кийинки императорлорго «*Августтан бактылуу жана Траяндан мыкты бол*» деген каалоо-тилектерди айтуу салтка айланган.

Римдин соңку басып алуулары. Траяндын мурасчысы жана биртууганынын баласы Адриан ага опекун (жардамчы) болуп дайындалган. Адриан империянын эң жооптуу кызматтарын аткарып, Сирия провинциясын башкарып турган. Ал тажрыйбалуу администратор жана аскер жетекчиси болгон. Анын башкаруу мезгилинде империянын соңку басып алуулары жүргүзүлгөн. Анын эң башкы милдети кенири басып алуучулук пландардан баш тартуу жана, эң башкысы, Рим-Парфия согушун бүтүрүү менен Чыгышта бекем тынчтыкты орнотуу болгон.

I кылымда Чыгыш чекарадагы 6 легион жоюлган. Адриан согуштук дипломатиялык чараларды көрүп, чекара тилкелерин бекемдөөгө зор салым кошкон. Ошентип Европада жана Африкада чекара жаңжалдары жана согуш коркунучтары жоюлган. Ошол эле мезгилде ал армиянын туруктуулугун, даярдыгын бек сактап, чекараны бекемдеген.

Адриандын 21 жылдык башкаруу (117–138-жылдар) мезгили зор Рим империясынын ички жана тышкы саясатындагы стабилдүү мезгил болгон.

Адриан өлгөндөн кийин анын саясатын уулу Антонин Пий туруктуу улантты. 162-жылы римдиктер Элегей шаарынын жанында парфиялыктардан жеңилип калышкан. Арданган римдиктер күч топтошуп, Парфиянын борбору Селеянияны жана Ктесифонду басып алышкан.

Ошол мезгилде Месопатамиядан катуу чума эпидемиясы чыгып, бүткүл Италияны, империянын чыгыш жана батыш провинцияларын жана 180-жылы бүткүл империяны каптап, шаарлар менен кыштактар ангырап бош калган. 166-жылы Парфия менен ыңгайлуу тынчтык келишими түзүлүп, Түндүк Месопатамия Рим империясынан бөлүнүп кеткен.

189-жылы Римде ачарчылык башталып, элдин жашоо-турмушу начарлап, жакырдык чектен ашып, бүткүл империяны каптаган. Анын натыйжасында император Коммода кутумчулар тарабынан өлтүрүлгөн.

Адриан Публий Элий.
Рим императору.
76–138-жж.

Ошентип, атактуу римдик династия — Антониндер династиясынын доору бүткөн. Жер Ортолук деңизиндеги римдик аймак, римдик дүйнөлүк империя социалдык-экономикалык, саясий жана маданий өнүгүү доорунун эң жогорку чегине жеткен мезгили аяктаган. Эми Рим империясынын төмөндөө мезгили башталат. Ушуну менен Римдин алтын кылым доору соңуна чыккан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Рим империясы эмне себептен кошуларынан союздаштарды издеген?
2. Рим империясы кайсы коңшу мамлекеттерди басып алган?
3. Октавиан Август жөнүндө айтып бергиле.
4. Августтун мураскорлору кимдер болгон?
5. Христиан дини кимдердин кызыкчылыгын жактаган жана эмне үчүн?
6. Евенгедия деген эмнени түшүндүргөн?
7. Епископтор эмне иш аткарган?
8. Император Траяндын империя тарыхындагы орду жөнүндө айтып бергиле.
9. Траяндын мезгилинде канча жолу негизги согуштар болгон?
10. Рим империясынын гүлдөө мезгили канчага созулган?
11. Римдин сокку басып алууларында чоң согуштар болгонбу?
12. Монархиялык башкаруу деген кандай башкаруу?

§ 31. БАТЫШ РИМ ИМПЕРИЯСЫНЫН КУЛАШЫ

Чарбанын болунушу. Колондор.

II кылымда Рим империясы өзүнүн күч-кубатынын туу чокусунга жеткен болучу, ал эми империядагы кул ээлөөчүлүк түзүлүш эң эле жогору өнүккөн. Бирок кул ээлөөчүлүк түзүлүштүн өнүгүшүнүн өзү чарбанын начарлашына алып келип, империянын дарманын кетирген. *Ошентип кул ээлөөчүлүк түзүлүштүн ичинде адамзат коомунун андан кийинки өнүгүшүнө өзгөчө таасир эткен эки тарыхый процесс бышып жетилген.* Б и р и н ч и с и и, *христиан дини* келип чыккан, э к и н ч и с и и, феодалдык мамилелерге башат салган *колондор* пайда болгон.

Чарбанын болунушу.

Өздөрү иштеткен жерлерден көп же аз түшүм аларына жана канча кен казып алгандыгына *кул* кайдыгер мамиле кылчу. Анткени, баары бир, ал жарыбаган тамак-ашка, тамтыгы кеткен кийим-кечеге гана ээ болчу. Римдеги бир кул ээлөөчү кулдардын эмгеги мындайча

сүрөттөп жазган: «*Кулдар эгин талааларына чоң зыян келтирип жатышат. Алар малды жаман жайышат. Жерди начар айдашат, жерге себилген үрөндүн жакшы өнү чыгышына камкордук көрүшпөйт, эгинди өзүлөрү да уурдашат, аны башка уурулардан коргоп жарытышпайт*».

Кулдарды зордоп иштетүү жана аларды качырып жибербөө үчүн көп сандаган сакчыларды, күзөтчүлөрдү күтүү, ал эле эмес кул ээлөөчүлөрдүн өздөрүнө да көз салып туруу зарыл болучу. Жаман иштегендиги үчүн кулга оор золу тагып коюшканда, аны асынып жүрүп кул андан бетер кашан кыймылдап, андан да начар иштетчү.

Римде жердин кыртышын антара салып кете турган калактуу соко, өгүзгө чегилүүчү эгин чапкыч машина, жемиш бактарын кесүүчү бычактардын түрлөрү ойлонуп табылган. Бирок кымбат баалуу эмгек куралдарын кулдарга ишенип беришкен эмес, аларга иштөө үчүн эби жок орокторду жана эски оор соколорду беришкен. Дыйкандар жакшы эле түшүм алып жүргөн жерлер кулдар иштете баштагандан тартып бара-бара таптакыр түшүм бербей калган. Кулдар көп иштеген чоң чарбактарда абал өзгөчө жаман болгон.

Кулчулук техниканын өнүгүшүнө тоскоолдук кылып, айыл чарбасын начарлашына алып келген. Кулдардын эмгеги кул ээлөөчүлөр үчүн пайдасыз боло баштаган.

Колондор.

Айрым бир кул ээлөөчүлөр кулдарга анча чоң эмес жер үлүштөрүн, эмгек куралдарын беришкен, кепе курууга, үй-бүлө күтүүгө уруксат кылышкан. Аларды «ке-

Императордун ак сарайына жакын Римдеги кочо. Азыркы сүрөт.

пелуу кулдар» деп аташкан. Мындай кул өзүнүн кожоюнуна белгилүү өлчөмдөгү төлөм төлөөгө же өз эмгеги менен алынган азык-түлүгүнүн бир бөлүгүн берүүгө тийиш болучу, ал эми калган бөлүгү өзүнө тийиштүү болгон.

Чон-чон чарбактардын ээлери чарбакты майда үлүштөргө бөлүп жана ал үлүштөрдү арендага алууга мүмкүндүк беришип, жерди иштетүүгө эркин кедейлерди тартышкан.

Римде майда арендаторлорду *«колондор»* деп аташкан. Колон жер ээсине арендалык төлөм берген, ал эми өз эмгегинин андан артка аззык-түлүгү өзүнө калган.

Кедейлердин бардыгы эле арендатор болгусу келишпесе да, II — III кылымдарда колондордун саны көбөйүп кеткен. Мурда кулдар иштеткен ири чарбактардын көпчүлүгүндө алардын ордун колондор басып калышкан.

Империяда кулдар менен колондордун абалы эң оор бойдон кала берген. Ошондуктан империянын ар кайсы жерлеринде чыгып турган көтөрүлүштөргө кулдар да, колондор да, шаардык кедейлер да катышкан.

Ири жана айыгышкан көтөрүлүштөрдүн бири Галлияда болгон. Көтөрүлүш чыгаргандар өздөрүн *багауддар — күрөшчүлөр* деп аташкан. Алардын жөө аскерлери дыйкандардан, атчан аскерлери бадачылардан топтолгон. Бүткүл Галлиядагы кул ээлөөчүлөрдүн чарбактары жалбырттап күйгөн өрткө чулганып калган.

Арийне, Рим империясындагы кулдардын көтөрүлүштөрү ырайымсыздык менен басылып турган. Өздөрүнүн кайгы-муңдарын женилдете албагандар, эзилгендер эми падышаларга ишенбей калышкан болучу. Алар өздөрүнө боштондук алып келе турган күч-кубаттуу жана боорукер кудайга гана үмүт кылып калышкан. Алар мына ошондой *«боорукер кудайды»* чыдамсыздык менен күтө беришкен.

Рим империясынын Батыш жана

Чыгыш империяларга бөлүнүшү.

III кылымда императорлордун бийлиги абдан бошондоп кеткен. Императордук тактыны легионерлер ээлеп калышкан, алар императорлорду кулатышып, эмгек акыңды көп төлөп беребиз деп убада бергендерди такка отургузушкан. Легионерлер такка отургузушкан ошол убактагы императорлорду *«жоокер-императорлор»* деп аташкан. Аскерлердин арасындагы козголондор империяны ого бетер начарлатып жиберген. III кылымдын

орто ченинде Галлия, Испания, Египет, Кичи Азиядагы жана Төмөнкү Дунайдагы провинциялардын дээрлик бардыгы Римден бөлүнүп кетишкен.

Кул ээлөөчүлөр кулдарга жана колондорго болгон үстөмдүктү колдой турган империяны сактап калууну самашкан. 284-жылы легионерлер Диоклетианды император деп жарыялашкан.

Диоклетиан кедей үй-бүлөдөн чыгып, ишмердигин жөнөкөй легионердиктен баштаган, жөндөмдүү жана демилгелүү аскербашчы болгондуктан, бат эле жогорку кызматтарга көтөрүлгөн.

Ал козголончул жоокерлерди аёсуз өлүмгө буйруп, аскерлер арасындагы тартипти чындайт. Жергиликтүү байлардын жардамы менен Диоклетиан провинциялардагы көтөрүлүштөрдү ырайымсыздык менен баскан.

Диоклетиандын башкаруусу бүткөндөн кийин аскербашчылардын ортосунда кайтадан императордук бийлик үчүн күрөш башталган. Бул кан төгүлгөн кармашта **Константин** женип чыгат.

Ал күч-кубаттуулугу, өтө ырайымсыздыгы жана эки жүздүүлүгү менен айырмаланган. Ал бийликти басып алып, колунда бекем кармап туруш үчүн император болор алдында берген анттын бузат. Өзүнүн союздашын чыккынчылык менен өлтүрөт. Ал тургай кийин тактымды алганы жүрөт деп, өз уулун өлтүрүүгө буюрат.

Константин эбегейсиз көп армияны, өзүнүн тынчыларын багыш үчүн салыктарды мурдагыдан да жогорулаткан. Салык төлөбөгөндөрдү сабашкан. Бирок ал жалаң камчы, чынжыр жана өлүм жазасы менен элди кырк эттирбей баш ийдирип кармап туруу мүмкүн эмес экенин жакшы түшүнгөн. Бийликти кармап турууга христиан дини жардам берерин ал купуя туйган.

Константин 313-жылы христиандарга сыйынууга жана храмдарды курууга уруксат берип гана тим болбостон, ошондой эле алардын чиркөөсүн чындоого умтулган. Христиан чиркөөсү императорго баш ийген эң бай жана күчтүү уюмга айланган.

Император **Константинополь** деген аталыштагы жаңы борборду курууга буйрук берген, бул «**Константин шаары**» деген маанини билдирет. Ал шаарды куруу үчүн орун Босфор кысыгынын европалык жээгиндеги жаратылышы кооз бекем жана бийик тумшуктан тандалып алынган болучу.

Максимлиан Геркуллий жана Диоклетиан. 285 - 305 ж.ж. Римди экөө биргелешип башкарышкан.

Ошентип, 330-жылы империянын борбору Константинополго көчүрүлөт. Анда эң сонун имараттар курулуп, алар империянын күч-кубаттуулугунун турууга тийиш эле. Ал имараттардын арасында христиан храмдары да болгон.

Мезгили жетип, ичер суусу түгөнгөн Константин 337-жылы дүйнөдөн өткөн. Ал эми андан кийинки императорлордун ортосундагы бийлик үчүн чабыштар империяны бөлүндүрүп салды.

395-жылы Рим империясына эки биртууган император болуп алышат. Ошентип *Рим империясы Чыгыш жана Батыш империяларга бөлүнүп калат*, Чыгыш, же *Византия империясына* Балкан жарым аралы, Египет жана Римдин Азиядагы ээликтери кирген да, борбору Константинополь шаары болуп калган. Ал эми *Батыш империясынын ээлигине* Италия, империянын Европадагы Түндүк Африкадагы батыш провинциялары кирген.

Империянын бөлүнүшү эки мамлекеттин тең күчүн ого бетер бошондоткон. Шаарлары эң калып, кыштактары бүлүнгөн Батыш империя өзгөчө кыйын абалда калган болчу.

«Варварлардын» басып кирүүлөрү жана Батыш империясынын кулашы.

II — III кылымдарда империянын чекаралык аймактарына «варварлардын» кысымы күчөй баштаган. «Варварлар» деп римдиктер менен гректер өзүлөрү тилин түшүнбөгөн элдерди аташкан. Аларга бул кишилер

Октавиан Августтун статуясы. Жапындагы Амурдун элеси императордун жогорку бийликте экендигин көрсөтүп турган.

Коллизей. Рим. 75 – 80-жж.

Дөөлөттүү римдик адамдын үйүнүн ички көрүнүшү. *Азыркы сурат.*

«вар-вар» деп сүйлөшкөнсүп сезилген. Рейн менен Эльбанын ортосунда жайгашкан германдар өзгөчө бат-бат жана тартынбай кол салып турушкан. Германдардын уруулук кыштактары чытырман токойлор менен сормо саздардын арасында орун алган.

Германдарды, башка варварлар сыяктуу эле, империянын түшүмдү көп берүүчү түздүктөрү жана бай шаарлары суктандырган. Алар бүтүндөй уруулары менен империянын жерине басып киришкен.

Империя күч-кубаттуу кезинде германдардын кысымына туруштук берип келген жана варварлар да анчалык батынып басып кире алышкан эмес. Эми минтип империя күчүнөн тая баштагандан тартып варварлардын кысымы да күч алып, ичкери аймактарды карай жутунушкан.

Ал убакта империянын коркунучтуу коншулары Кара деңиздин түндүк жээгинен бул жакка көчүп келишкен германдык *гот уруулары* болчу. Мына ошол готтор империянын начарлашынан пайдаланып калышкан. Алар тажрыйбалуу жоокер **Аларихти** калканга көтөрүшүп, Македонияны тыптыйпыл бүлүнтүшкөн.

410-жылы Аларих бекем чеп дубалдар менен курчалган Римге чабуул коймокчу болот. Ага кулдар жардам берип, түн ичинде шаардын дарбазасын ачып ташташканда готтор Римге күргүштөп кирип барышкан. Готтор Римди үч күн бою талап-тоношот. Ошондон кийин гана алар каңгырап бош калган шаарды таштап чыгып кетишет.

Батыш Рим империясына готтор менен катар германдык башка уруулар да каптап киришкен.

V кылымдын орто ченинде *вандал уруулары* Африкадан Италияга өтүшүп, Римди оной-олтон эле ээлеп алышат. Бул жолу шаар эки жума бою эң эле жапайычылык менен таланып-тонолот. Вандалдар статуяларды сындырышып, китептерди тытып жок кылышкан, үйлөрдү өрттөшкөн. *Алардын чабуулунан кийин Римде бар болгону жети миң гана адам аман калган.* «Вандализм» деген сөз ушул окуядан кийин калган экен.

Рим императорлору Италияга кожоюндук кылып турушкан варварлардын кол алдындагы алсыз оюнчукка айланышкан. Акыры 476-жылы германдык колбашчылардын бири акыркы императорду кулатып салат да, Батыш Рим империясы жок болду деп жарыялайт. Ал эми Византия кыйынчылык менен болсо да варварлардын кысымынын мизин кайтарып турган.

Батыш Рим империясынын кулашы менен Батыш Европада кул ээлөөчүлүк түзүлүш да кыйраган. Ошондуктан 476-жыл — Батыш Рим империясы кулаган жыл — байыркы дүйнө тарыхынын бүтүшү деп эсептелинет.

Сууроолор жана тапшырмалар

1. «Кепелүү кулдар» деген кимдер?
2. Колондордун кулдан кандай айырмасы бар?
3. Варварлар деп кимдер аталган?
4. Вандал урууларынын баскынчылыгы жөнүндө айтып бергиле.
5. «Вандализм» эмнеден улам келип чыккан?
6. Батыш Рим империясы качан жана кандайча кулаган?
7. Байыркы дүйнө тарыхынын бүтүшү кайсы окуя менен байланыштуу болгон?

§ 32. БАЙЫРКЫ РИМ МАДАНИЯТЫ

Рим шаары — империянын борбору.

Рим шаары б. з. I кылымда Рим империясынын зор дөөлөткө айланышы менен Жер Ортолук деңизиндеги эң чоң шаарга айланган. Биздин замандын алгачкы кылымдарында Римдин калкы бир миллиондон ашкан. Шаардын көчөлөрү Римдин байыркы борборуна, Форумга, келип кошулушкан. Император Цезардан баштап өздөрүнүн жана борбор шаардын данкын чыгаруу үчүн Римдин Форумуна жана ага катарлаштыра сымбаттуу эстеликтерди тургузушкан, укмуштай кооз зор храмдарды жана башка имараттарды курушкан.

Траяндын Дунай дарыясында жетишкен жеңиштеринин урматына, Римде бийиктиги дээрлик 40 метрге жеткен зор колонналар тургузулган болчу. Мрамордон жасалган рельефтүү сүрөттөр тасмадай болуп колоннага оролуп ылдыйтан өйдө карай чегилген. Анда аскерлердин Дунай дарыясынан өтүп жатканы, салгылаштар, колго түшкөн туткундардын жана согуштардын ар түрдүү көрүнүштөрү сүрөттөлүп көрсөтүлгөн. Колоннанын кылда учуна императордун өзүнүн статуясы коюлган. Салтанаттуу аркалар өзгөчө кенири таралган эстеликтерден болгон. Императорлор салтанат убагында аларды аралап өтүшчү. Бул аркалар императордун жеңиштерин, данасын чыгарууга тийиш болгон.

Деңизге жакын жерде Платин дөбөсү көтөрүлүп турчу. Анда императордун алтын жалатылган жана мра-

мордон жасалган зангыраган аксарайлары жаркырап турар эле.

Кул ээлөөчүлөрдүн турмуш-тиричилиги.

Императордун ордосуна жакын эле жерде бай кул ээлөөчүлөрдүн үйлөрү жайгашкан. Үйлөрдүн бөлмөлөрүнүн дубалдарында фрескалар тартылып, айланалары мозаика менен кооздолгон.

Калайдан, алтындан жана пилдин сөөктөрүнөн жасалган жаныбарлардын сүрөттөрү эмеректерди көркүнө чыгарып турган. Бөлмөлөрдө жана ички бак-шактуу керегелерде грек жана рим скульпторлору жасаган статуялар менен бюсттар коюлган. Бай римдикке жүздөгөн кулдар кызмат кылышкан. Алардын арасында көп учурларда кожоюндарынан алда-канча билимдүү музыканттар, мугалимдер, сүрөтчүлөр болгон. Билимдүүлөрү көбүнчө гректер болушкан. Көчөлөрдө кулдар атактуу римдиктерди замбилге салып көтөрүп жүрүшчү. Үйгө кире-бериштеги эшиктин алдында иттин ордунда дубалга чыныжыр менен байланган кул отурган.

Рим кедейлери жана Римдеги оюн-тамашалар.

Римде ашып-ташыган дүр-дүйүмгө гуйтунуу менен катарлаша куураган жакырчылык турмуш да өкүм сүргөн. Шаардын бүткүл аймагында беш-алты кабат үйлөр курулган. Римдин көчөлөрү кууш келип, абдан тар болгон. Үйлөрдүн тар бөлмөлөрүндө, чатырларында, жер-төлөлөрүндө тыгылышып кедейлер жашашчу. Жаман салынган үйлөр бат-бат эле урап түшүп турган, өрт да көп чыкчу. Аларга жашаган адамдар урандыларга басылып, же өрттөнүп өлүшкөн. Кедейлердин эч кандай үй-жайы болгон эмес, ошондуктан алар көчөлөрдө түнөшкөн. Арык, ачка кедейлердин жанжал чыгарышына жол бербөө үчүн императорлордун атынан аларга эгин жана тыйын-тыпыр таратып берип турушкан. Римде кеминде 200 миң адам бекер эгин алып турчу. Майрам күндөрү амфитеатрларда жана цирктерде оюндар уюштурулган. Жүздөгөн кедейлер кудайы садага сурап алууга үмүттөнүп, байлардын үйлөрүнүн эшигинин алдында сагалап турушкан. Кедейлер императордон эгин жана оюн-тамаша талап кылышкан. Римдеги театрларда гректик жана римдик авторлордун трагедиялары менен ко-

Улуу Константиндин бюсту. Рим императору. 280 – 337-жж.

медиялары коюлчу. Помпей Грекиядагы театрлар менен таанышып чыгып, алардын үлгүсү боюнча Римде биринчи жолу таштан театр имаратын курдурган. Бирок байлардын да, кедейлердин да эң жакшы көргөн оюн-тамашалары *гладиаторлордун урушу* жана *ат чегилген эки дөңгөлөктүү арабалардын жарышы* болгон. Республика кезиндегиге караганда империя болуп турган кезде бул оюн-тамашалар андан бетер шаан-шөкөттүү болгон. I кылымда Римде *Колизей амфитеатры* курулган. Ага 50 миң көрүүчү баткан. Траян уюштурган майрамдар 123 күнгө созулган. Амфитеатрлардын аренасына 11 миң жырткыч айбандар чыгарылган. Көрүүчүлөрдүн көңүлүн ачыш үчүн 10 миң гладиатор бири-бири менен чабышкан жана жапайы айбандар менен кармашышкан.

Рим архитектурасы жана скульптурасы.

Элладалык архитектуранын ыкмаларын римдиктер кенири пайдаланышкан. Бирок мындан тышкары да римдик архитекторлор жонулган жана бири-бирине кыналган таштардан тизилген жаадай иймекей *арканы*, *своддорду* жана *куполдорду* курууну жакшы өздөштүрүшкөн. Алар ошол байыркы доордо эле бетонду ойлоп табышкан. Бетон катыганда таштай катуу жана бекем боло турган. Мунун бардыгы римдиктерге зор жана эң эле бекем курулуштарды тургузууга мүмкүндүк берген. Аркаларды (арка — латынча «*аркус*» — «*жаа*» деген маанини билдирет) азыркы кезге чейин сакталып турган

Байыркы рим кемесі.
Рельеф.

куполдорду, ондогон километрге созулган суу түтүктөрүн, чоң-чоң имараттарды курган кезде пайдаланышкан.

Купол — эң эле зор көмкөрүлгөн казанга окшогон шып. *Биздин мезгилге чейин сакталып келе жаткан Римдеги Пантеон — «Бардык кудайлардын храмы» куполдук курулуштун үлгүсү болуп саналат.*

Римдик скульпторлор кооз жана көркөм скульптура-ларды жасоону грек скульпторлорунан үйрөнүшкөн жана аларды туурашкан. Алар көп учурларда императорлорду кудайлар жана мифтеги каармандар түрүндө көрсөтүшкөн. Римдиктер Олимпиялык кудайларга сыйынышкан, бирок алардын аттарын өзгөртүп коюшкан. Мисалы, Зевсти — *Юпитер*, деңиз кудайы Посейдонду — *Нептун*, ал эми Гефестти — *Вулкан* деп аташкан. Римдик скульпторлор портреттерди түзүүдө өздөрүнүн грек устаттарынан алда канча озуп кетишкен. Байыркы убактарда эле жок болуп кеткен гректик искусствонун көп чыгармаларын биз римдиктер жасаган нускалар боюнча гана биле алабыз.

Рим поэзиясы жана илим.

Рим адабияты грек адабияты менен тыгыз байланышта өнүккөн. Алар грек жазуучуларынын чыгармаларын латын тилине которушкан. Рим акындары өздөрү да эң сонун поэмаларды жана ырларды жазышкан. *Б.з.ч. I кылымдын аягы — б.з. I кылымдын башталышы Рим поэзиясынын «алтын кылымы»* деп аталат. Бул доордо Римдин эң көрүнүктүү акындары жашашкан. Октавиан Август императордук бийликти чындоо үчүн искусствонун маанисин түшүнүп, акындарды өз тарабына тартууга далалат жасаган. Атактуу акын Вергилий *«Энеида»* поэмасынын үстүндө он жылга жакын иштеген. Ал гректик жана римдик мифтерди үйрөнүп чыккан. Бул поэмада Траяны коргоочулардын бири, аял кудайдын уулу *Эней* жөнүндө баяндалат. Алоолонуп күйүп жаткан шаардан кымбат баалуу буюмдарды аркасына көтөрүп чыкпастан, картан атасын алып чыгат. Ал башынан укмуштуудай көп окуяларды өткөрүп жүрүп, акыры Италияга келип отурукташат.

Эней өлгөн атасы менен кездешүү үчүн өлгөндөрдүн жер астындагы падышалыгына түшөт. *«Энеида»* жандуу жана мукамдуу ыр менен жазылган. Вергилий бул поэмасында эрдикти, убадага бекемдикти, улууларды, ата-

эненн ызааттоону даңазалаган. Империяны жана Августун өзүн көкөлөтүп мактоо үчүн акын гректер менен римдиктердин диний ишенимдерин жана байыркы уламыштарын чебердик менен пайдаланган.

Римдин б.з.ч. I кылымдагы улуу окумуштуусу **Лукреций** өлбөс кудайлардын жашагандыгын жокко чыгарган. Ал дүйнөнүн, адамдын жана адам түзгөндөрдүн бардыгынын келип чыгышын илимий түрдө түшүндүрүүгө аракет кылган. Ал үчүн Лукреций жаратылышты, тарыхты, гректик жана римдик окумуштуулардын, ойчулдардын жана жазуучулардын эмгектерин окуп үйрөнгөн жана жакшылап өздөштүргөн.

Римде китептерди ондогон жана жүздөгөн нускаларда басып чыгарган басмаканалар болгон. Адатта китептин текстин айтып берүүсү боюнча көчүрүп жазып чыгырышкан. I кылымда римдик **Плиний** деген окумуштуу жазган 37 китептен турган *«Табигый тарых»* сакталып калган.

Рим маданиятынын мааниси.

Императордук аскерлердин провинцияларга жайгаштырылышы, ал жакта аскерлерге жер бөлүштүрүп берүү, римдиктерди провинцияларга отурукташтыруу латын тилинин кеңири таралышына жардам берген. Провинциялардагы даназалдуу адамдар римдиктерди туурашып, алардын тилин үйрөнүшкөн. Провинцияларда Римдин үлгүсү боюнча жаны шаарлар салынып, эскилери кайрадан курулган. Көптөгөн аскер лагерлери да шаарларга айландырылган. Шаарлардын көпчүлүгүндө театрлар, цирктер, китепканалар пайда болгон. Провинцияларда жолдор, аркалуу көпүрөлөр, суу түтүктөрү курулган. *Юлий Цезардын тапшыруусу боюнча Александриянын астрономдору календарь түзүшкөн, Римде түзүлгөн календарь айрым оңдоолор менен азыр да пайдаланылып келүүдө.* Айлардын латынча аталыштары да сакталып калган. Римде жыл марттан башталат. Июль — Юлий Цезардын урматына, андан кийинки ай Октавиан Августтун урматына айтылат. Ошентип, латын тили узак мезгил бою илимий тил болуп келген. Батыш Европанын билимдүү адамдарынын бардыгы ушул тилде жазышкан жана сүйлөшкөн. Латын тили италия, француз, румын жана башка тилдердин негизи болуп саналат.

Лукрецийдин, Вергилийдин жана башка Рим жазуу-

чулары менен акындарынын чыгармалары азыркы кезде да ар түрдүү тилдерге которулуп, басылып чыгып турат.

Элладанын жогорку маданияты Римдин маданиятына абдан зор таасир тийгизген. Вилимдүү римдиктер грекче сүйлөй жана жаза билишкен. Бирок, Рим маданияты грек маданиятын туурагандыктан эле түзүлгөн эмес. Римдиктер гректер түзгөндөрдү да өнүктүрүшүп, маданиятка көп жаңы жана баалуу жаңылыктарды киргизишкен. *Гректер менен римдиктердин маданиятын «античтик» маданият* деп аталат («антикус» — «байыркы» деген грек сөзүнөн). *Античтик маданияттын калыптанышы жана өнүгүшү дүйнөлүк тарыхтагы алга жасалган зор кадам болгон.*

Суроолор жана тапшырмалар

1. Империя убагындагы Римди республикалык түзүлүштүн башындагы Рим менен салыштыргыла.

2. Кул ээлөөчүлөрдүн турмуш-тиричилиги кандай болгон?

3. Императордон кедейлер эмне талап кылган?

4. Силерге гректик, римдик искусстводон эмнелер жагат?

5. Архитектураны жана скульптураны өнүктүрүүгө римдиктер кандай салым киргизишкен?

6. Грек маданиятынын Рим маданиятына тийгизген таасири кандай?

7. Рим маданиятынын мааниси жөнүндө айтып бергиле.

8. Античтик маданият деп кандай маданиятты айтабыз?

МАЗМУНУ

Окуучуларга жана мугалимдерге	3
Киришүү	4

1-бөлүм. Алгачкы коомдук түзүлүштөгү адамдардын жашоо-тиричилиги

§ 1. Адам коомунун калыптанышы	11
§ 2. Алгачкы коомдук тиричиликтен цивилизацияга өтүү. «Неолит революциясы»	17

2-бөлүм. Байыркы Чыгыш цивилизациялары

§ 3. Цивилизациянын башаты. Эзелки мамлекеттердин келип чыгышынын оболголөрү жана шарттары	29
§§§ 4 - 6. Байыркы Египет	38
§§§ 7 - 9. Батыш Азия байыркы доордо	62
§§§ 10, 11. Байыркы Индия	88
§§§ 12, 13. Байыркы Кытай	105
§§§ 14 - 16. Кичи Азиянын жана Кавказдын эзелки мамлекеттери	124

3-бөлүм. Байыркы Грек цивилизациясы

§ 17. Эзелки Грекия жана гректерде таптардын калыптанышы	147
§ 18. Микены цивилизациясы жана Троя падышалыгы	152
§ 19. Грек полистери жана алардын коомдук-саясий түзүлүшү. Афины полиси 159	
§ 20. Жер Ортолук жана Кара деңиздердин жээктеринде грек шаар-мамлекеттеринин түзүлүшү	166
§ 21. Грек-перси согуштары	173
§ 22. Афинынын жогорулап өнүгүшү жана демократиянын гүлдөшү	181
§ 23. Байыркы Грекиянын маданияты	190
§ 24. Чыгыштагы элдин коомдору жана мамлекеттери	197

4-бөлүм. Байыркы Рим цивилизациясы

§ 25. Алгачкы падышалардын тушундагы Рим жана Рим Республикасынын түзүлүшү	207
§ 26. Рим — Жер Ортолук деңизиндеги эң күчтүү дөөлөт	213
§ 27. Римдеги жарандык согуштар	221
§ 28. Цезардын Римдеги жеке бийлиги	226
§ 29. Римде империянын орношу	230
§ 30. Рим империясынын күч-кубатынын артышы	236
§ 31. Батыш Рим империясынын кулашы	244
§ 32. Байыркы Рим маданияты	250

Окуу басмаласы

**Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбетович,
Осмонов Өскөн Жусупбекович,
Өмүрбеков Токторбек Наматбекович,
Нуруйбетов Балтагул Аттокурович**
БАЙЫРКЫ ДҮЙНӨ ТАРЫХЫ
6-класс үчүн окуу китеби

Учебное издание

**Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбетович,
Осмонов Өскөн Жусупбекович,
Өмүрбеков Токторбек Наматбекович,
Нуруйбетов Балтагул Аттокурович**
ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА
Учебник для 6 класса на кыргызском языке

Редактор *А. Элебесова*. Көркөмдөгөн жана иллюстрациялык материалдарды даярдаган сүрөтчү *Б. Жайчыбеков*. Тех. редактору *Г. Джамаева*. Корректору *Д. Эстебесова*. Компьютерде калыпка салган *Г.А. Мураталиева*. Картааларды иштеп чыккан *О. Осмонов*.

Басууга 15.01.07 кол коюлду.
Форматы 70x90^{1/16}. Колому 16,0 ф. б. т. +1,0 ф. б. т.
карта. Нускасы 66210. Заказ 1283.

«Учкун» ААК басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., С.Ибраимов көчөсү, 24.

